

IGAZSÁGOT!

(ORTHODOXY)

IRTA

CHESTERTON

FORDITÓJA
HÉVEY GYULA
KIADJA A
SZENT ISTVÁN T. & C.

1922

Jaschik

G. K CHESTERTON

★

IGAZSÁGOT!

(ORTHODOXY)

FORDITOTTA

HÉVEY GYULA

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

KIADÁSA.

STEPHANEUM NYOMDA R. T.
Budapest, VIII. ker., Szentkirályi-utca 28. szám.

I. FEJEZET.

Bevezetés.

E könyv egyedüli mentsége, hogy válasz kihívásra. A rossz lövésnek is megvan az értelme, ha elfogadjuk vele a párbajt. Röviddel ezelőtt közzétettem néhány sebbel-lobbal írt, de őszinte közleményt és pedig Heretics címen. Több bírálóm, kiknek szellemessége előtt meghajlok (legyen szabad itt különösen G. S. Street urat említenem), azt írja, hogy nagyon szép tőlem, ha mindenkinek ajánlom az ő komikus világnézetét, de miért nem fogadom el magam? «Feladom filozófiámat» — mondja Mr. Street — «mihelyt Mr. Chesterton megismertet a sajtójával.» Kissé elővigyázatlan nyilatkozat olyan emberrel szemben, aki a leggyöngébb kihívásra is túlságosan hajlandó rögtön könyvvel felelni. De mindegy! Bár Mr. Street sugallta és teremtette könyvemet, nem szükséges elolvasnia. Ha mégis megteszi, úgy fogja találni, hogy megpróbáltam lapjain bizonytalan és egyéni módon, inkább szellemi arabeszkekben, mint következtetések sorozatával megrögzíteni azon filozófiát, melyben megtanultam hinni. Nem fogom és nem akarom az én filozófiámnak hívni, mert nem én teremtettem. Isten és az emberiség teremtették s az pedig megteremtett engem.

Sokszor megfordult a koponyámban, hogy regényt írok az angol hajósról, ki egy kissé eltévesztette az irányt,

fölfedezte Angliát s abban a téves hitben tette lábát az új szigetre, hogy a Déli-Tenger egy ismeretlen pontjára bukkant. Sajnos, meg kell állapítanom, hogy vagy sok a dolgom, vagy nagyon lusta vagyok, de a kiváló munka egyelőre nem lát napvilágot. Használjuk fel tehát a gondolatot filozófiai szemléltetésre. Általánosságban úgy vélem, az lesz a benyomás, hogy ez az ember, ki állig fel-fegyverkezve és jelekkel beszélve kikötött s az angol lobogót kitűzte a barbár templomra (utólag kiderült, hogy nem egyéb, mint egy brightoni pavillon), hóbortos bolond. Eszemágába sem jut ezt tagadni. Tényleg bolond volt. De ha önök úgy képzelik, hogy ő magát bolondnak tartotta, vagy hogy a bolondság érzése volt egyedüli és uralgó indulata, akkor önök nem tanulmányozták kellő odaadással hősünk dús, romantikus természetét. Tévedése irigylendő tévedés volt s neki erről tudomása volt, ha ugyan valóban olyan ember, minőnek én képelem. Lehet-e felségesebb, mint pár percre sűrítve élvezni az eltévedés elbűvölő borzalmát és azt az emberi bizonyosságot, hogy hazafelé tart? Képzeltető-e pompásabb, mint fölfedezni Dél-Afrikát anélkül, hogy ott kikössek? Van-e dicsőségesebb valami, mint önmagunkat gyönyörtől ittasan átka-rolni, hogy fölfedeztük Uj-Dél-Wales-t s aztán örömkönnyek özönével konstatálni, hogy hisz az nem más, mint a jó öreg Dél-Wales? Úgy hiszem, ez főprobléma a hőlésészek számára és bizonyos módon főproblémája ennek a könyvnek. Mikép ámuljunk riadtan e világra és érezzük magunkat mégis otthon? Mikép nyújtja nekünk ez a furcsa kozmikus város ezer és ezer polgárával óriási és régi lámpáival, egyszerre az idegen város varázslatát és azt kényelmes és büszke érzést hogy hazánkban vagyunk?

Kimutatni, hogy egy hit vagy filozófia minden szem-

pontból igaz, merész vállalkozás volna, ennél jóval nagyobb könyv számára is ; elég lesz, ha a bizonyítás egy ösvényén haladunk — én pedig ezen óhajtok haladni. Szeretném kimutatni, hogy az én hitem különösen e kettős lelki szükséglet, az otthoniasság és idegenszerűség vegyülékét elégíti ki, melyet a kereszténység helyesen nevezett románknak. Ez a szó «románc» magában rejti Rómának régi és titokteljes értelmét. Aki vitatkozásba veti magát, ki kell jelentenie, mi az, amiről nem akar tárgyalni. Megállapítva, miről akar tárgyalni, meg kell azt is állapítania, mit nem akar bizonyítani. A dolog, amit nem akarok bizonyítani, a dolog, melyet közös alapnak tekintek köztem és átlagos olvasóm közt, az, hogy kívánatos az életnek aktivitása, kívánatos a festői és költői kíváncsiságtól duzzadó élet, olyan élet, mint aminőt a nyugati ember mindig áhított. Ha valaki azt mondja, hogy a megsemmisülés jobb, mint a létezés, vagy a pusztta létezés jobb, mint változás és kaland, nem való a normális emberek közé, akikről én szólok. Ha a semmit előnyben részesíti, én nem nyujthatok neki semmit. De majdnem minden ember, akivel a nyugati társadalomban találkozunk, meg-egyeznek azon feltételben, hogy a gyakorlati románc ilyenét életére szükségünk van, szükségünk van az idegenszerűnek az otthoniassal való kombinációjára. Világnézetünkben vegyítve kell lennie az ámulás és üdvözlés mozzanatainak. Boldogoknak kell lennünk ebben a csodavilágban, anélkül, hogy csak egyszer is pusztán kényelmesen lennénk. Ez sarkköve hitvallásomnak melyről elsősorban lesz szó a lapokon.

De megvan nekem a különös okom, hogy még egyszer megemlítssem a hajóst, aki fölfedezte Angliát. Mert ez az ember én vagyok magam. Én fedeztem fel Angliát. Nem

látom a módját, hogy kerüljem el az önzést könyvemben és az igazat megvallva, egyáltalán nem tudom szerit ejteni, hogy ne legyek unalmas. Unalmas volt m mindazonáltal megment azon rettegett vádtól, hogy felületes vagyok. Könnyű szofisztika az, amit a világon a legjobban megvetek és talán szerencsés tény, hogy ezt vágják legtöbbször a fejemhez. Semmit sem találok annyira megvetendőnek, mint a pusztá paradoxont, a menthetetlennek e szellemes védelmét. Ha igaz, amit Mr. Bernard Shaw-ról mondanak, hogy paradoxonból él akkor neki közönséges milliomosnak kéne lennie, mert az ő szellemi fürgeségének nem esik nehezére, minden öt percben új szofizmával lépni meg a világot. Olyan könnyű az, mint hazudni, hisz nem is más, mint hazugság. Mr. Shaw-t persze gúzsbaköti a körülmény, hogy nem mondhat hazugságot, hacsak meggyőződve nincs az igazságáról. Magam is hasonló tűrhetetlen kényszer alatt állok. Soha életemben nem mondtam valamit pusztán azért, mert furcsának találtam. bár megvan nekem is a közönséges emberi hiúságom s nevetségesnek találtam a dolgot, azért, mert én mondtam. Más dolog leírni egy beszélgetést a griffmadárral, vagy a sárkánnyal, a nem létező lényel. Más dolog fölfedezni, hogy az orrszarvú létezik s aztán gyönyörködni a körülményben, hogy úgy fest, mintha nem léteznék. Az ember keresi az igazságot, de lehetséges, hogy ösztönszerűleg a rendkívülibb igazságot keresi. És e könyvemet meleg szívvel ajánlom a vidám embereknek, akik gyűlölik, amit én írok s amennyire tudom, egész jogosan siralmas bohóckodásnak, avagy fáadt tréfának nézik.

Mert ha ez a könyv tréfa, akkor a tréfa ellenem van. Én vagyok az az ember, aki elképesztő vakmerőséggel fölfedezte, amit már előtte régen fölfedeztek. Ha van valami

bohózáti elem abban, amit írok, a bohózat az én rovásomra megy, mert ez a könyv megmagyarázza, hogyan képzeltem magam az elsőnek, aki Brightonban lábát a partratette, holott a legutolsó voltam. Elmeséli emberfölötti kalandjaimat, hogyan találtam meg azt, ami természetes és mindenütt kéznél való. Senki sem fogja esetemet bolondosabbnak találni, mint jómagam, egy olvasóm se vádolhat, hogy bolondot akarok belőle csinálni: én vagyok ennek a históriának bolondja, semmiféle lázadó nem taszíthat le trónusomról. Nyíltan vallottam a tizenkilencedik század végének valamennyi bárgyú ambícióját. Én is úgy, mint a többi nagyképű kisfiú, meg akartam előzni koromat. Úgy mint ők, én is tízpercnyi előnyt akartam szerezni az igazság felsezaglálásában. És úgy kellett találnom, hogy tizennyolcszáz évvel vagyok mögötte. Kínos ifjonti erőlködéssel feszítettem meg hangomat, hogy igazságaimat világgá kiáltsam. Aztán a legmegfelelőbb s a leghumorosabb módon bünhődtem, mert megtartottam igazságaimat, de fölfedeztem, nem ám azt, hogy nem igazságok, hanem egyszerűen, hogy nem az enyémeek. Amidőn úgy képzeltem, hogy egyedül állok, egyszerre azon nevetséges helyzetben találtam magam, hogy az egész kereszténység van a hátam mögött. Isten bocsássa meg, én megpróbáltam eredeti lenni, de rájöttem, hogy csupán gyöngébb kópiája vagyok a civilizált vallás fennálló hagyományainak. A hajós elsőnek képzelte magát Angliában, én azt gondoltam, hogy én találtam meg Európát. Összeraktam magamnak a saját eretnekségemet, s midőn az utolsó ecsetvonásokat tettem rá, fedeztem fel, hogy az nem más, mint a régi hit.

Lehet, hogy önök mulatnak e szerencsés fiaskó történetén. Barátot vagy ellenséget érdekelhet, miként tanul-

tam valamely kóbor legenda moráljából, vagy valamely uralkodó bölcsészeti rendszer hamisságából oly igazságokat, melyeket a katekizmusomból megtanulhattam volna, ha ugyan egyáltalán tanultam volna. Lehet abban derűs momentum, mikép találtam meg anarchista klubban, vagy babiloniai templomban, amit a legközelebbi plebaniatemplomban felfedezhettem volna. Ha valakit mulattat, mikép működik közre a mező virágja, az omnibuszban hallott frázis, a politika esetlegességei, vagy az ifjúság gyötrelmei, hogy valakiben kialakuljon a keresztény hitről való meggyőződés, hát kérem, olvassa el azt a könyvet. De mindenben kell lennie okos munkafelosztásnak. Én megírtam a könyvet, de semmi a világon nem vihetne rá, hogy elolvassam.

Egy pedáns megjegyzést mégis teszek és pedig, amint illik, mindjárt könyvem elején. E közlemények célja megvitatni a tényt, hogy a centrális keresztény theológia (melyet röviden az apostoli hitvallásban foglalunk össze) igazi gyökere az energiának és az egészséges erkölcsnek. Nem szándékom megvitatni az érdekes, de célomtól elütő kérdést, hol székel a tekintély, mely e hitvallást hirdetni van hivatva. Ha én itt e szót használom orthodoxia, ez annyit jelent előttem, mint az apostoli hitvallás. Még azzal a kérdéssel sem foglalkozom, ami a modern keresztényeket annyira érdekli, hogy honnan meritették az apostoli hitvallást a mai formájában. Nem egyházvédelmi értekezés ez, hanem bizonyos hanyag önéletrajz. Hanem ha valaki épen kíváncsi személyes véleményemre e tekintély természete felől, nincs másra szükség, mint hogy Mr. G. S. Street idedobja a kesztyűt. Én felveszem és irok egy másik könyvet.

II. FEJEZET.

A bolond.

A teljesen világi ember nem ismeri a világot. Ráhatgatkozik pár cinikus életszabályra, ami hozzá még nem is igaz. Emlékszem, egyszer egy szerencsés kiadóval sétáltam. Kijelentéseket tett, minőket már azelőtt is sokszor hallottam s ami a modern világ valóságos mottója lett. Csakhogy egyszerre aztán túlságos gyakran hallottam s észrevettem, hogy nincsen velje. A kiadó azt mondta valakiről: «Ez az ember sokra fogja vinni, hisz önmagában». Felütöttem a fejemet, tekintetem megakadt az omnibuszon, mely ezzel a felirással dőcögött tova: «Hanwell».* És így szóltam a kiadóhoz: «Megmondjam önnek, kik hisznek legjobban önmagukban? Ismerek embereket, akik jobban hisznek magukban, mint Napoleon vagy Cézár. Tudom, hol ragyog a biztonság és eredmény csillaga. Elvezetem az Übermenschek trónusához. Az emberek, akik igazán hisznek önmagukban, az örültek házában ülnek». Szeliden azt válaszolta, hogy van egy jó csomó ember mindennek ellenére, aki hisz önmagában s még sincs szanatóriumban. «Igenis van — vágtam vissza, — és talán maga az egyik ember, aki jól ismeri őket. Az a részeg poéta, akitől ön nem akart elfogadni egy sötét tragédiát, az hitt önmagában. A roskatag öreg miniszter, aki elől ön a hálószobájába menekült, mert nem akart legujabb hőskölteményeivel közelebbről megismerkedni, ez is hitt önmagában. Ha ön végigtekintene üzleti tapasztalatain, ahelyett, hogy nyomoruságos egyéni filozófiájából merit.

* Város London közelében, híres elmegyógyító intézettel.

fölfedezné, hogy az önmagában hívés a kalandor legkiemelkedőbb jellemvonása. Színészek, akik nem tudnak játszani, hisznek önmagukban és adósok, akik nem tudnak fizetni. Sokkal találóbb volna azt mondani: az az ember biztosan elhibbintja a dolgot, aki nagyon hisz önmagában. A teljes önbizalom nem erény, a tökéletes önbizalom gyengeség. Tökéletesen hinni önmagában hiszterikus és babonás mozzanat, annyi, mint Southcott Joannában* hinni. Ilyen embernek homlokára van írva Hanwell, világosabban, mint az omnibusz oldalára». Kiadó barátom egy mély és hatásos választ adott erre: «Nos, ha az ember nem hisz önmagában, hát kiben higgyen?» Hosszú szünet után választottam. «Elmegyek haza és e kérdésre könyvet írok feleletül.» Itt a könyv. Ez az én válaszom.

Vegye kezdetét onnan, ahonnan bizonyítékunkat vetjük, a bolondok házától. A tudomány modern mesterei át vannak hatva a szükségességtől, hogy minden kutatást ténnyel kezdjenek. Ezt tartották a vallás régi mesterei is. Azon tényből indultak ki, hogy bűn van, – oly kézzelfogható dolog, mint a burgonya. Akár mosakodott az ember csodálatos vizekben, akár nem, az az egy bizonyos volt, hogy mosakodásra rászorul. De bizonyos vallási tekintélyek Londonban, nem is mindnyájan materialisták, nem a kétséges csodavíz tagadására vetették magukat, hanem ledisputálták a letagadhatatlan mocskot. Néhány új theológus kétségbevonja az eredendő bűnt, mi a keresztény theológiának oly állítása, amely kézzelfoghatólag bizonyítható. Nagytiszteletű R. J. Campbell néhány követője légiés spiritualizmusában az isteni bűnnélküliség fejtegetésében tobzódik, amit legfeljebb álmaiban láthatott, ellen-

* Rajongó nő a XVII. századból. Egy szekta alapítója.

ben elvből tagadja az emberi bűnt, amellyel a legközelebbi utcában találkozhatik. A leghatalmasabb szentek és a leghatalmasabb szkeptikusok a pozitív rosszat bizonyításuk kiindulópontjává választották. Ha igaz, amit mondanak, hogy vannak emberek, akik kéjt éreznek, ha megnyúzzhatják a macskát, a vallásos bölcslő két levezetés közt választhat. Vagy tagadja Isten létezését, akkor ateista, vagy tagadja a jelen időben való egyesülést Isten és az ember közt s akkor keresztény. A modern teológusok a probléma szellemes megoldásának találják, hogy letagadják a macskát.

E sajátságos helyzetben egyszerűen lehetetlen apáink módjára azon tényből kiindulni, hogy bűn van. Ez igazságot, ami a régiek előtt (s előttem is) oly világos volt, mint a nap, ma felhigítják, vagy letagadják. De ha a modernek tagadják is a bűn létezését, eddig nem találkoztam olyanal, aki az örültek házának létezését tagadta volna. Nincs köztünk abban sem eltérés, hogy az értelem összeroskadhat, mint a vén ház. A poklot tagadják, de Hanwellt nem tagadják. Legalább eddig nem. A kettőt felcserélhetjük bizonyításunk során. Hajdanában minden gondolatot és teóriát azon szempontból ítélték meg, vajjon törekszenek-e megmenteni az ember lelkét, ma modern gondolatokat és teóriákat azon szempontból vizsgálják, arra törekszenek-e, hogy az ember elveszítse az eszét.

Igaz, hogy vannak, akik könnyedén és felelőtlenül úgy beszélnek az örültségről, mint ami magában vonzó. De egy perc alatt tisztában lehetünk, hogyha a betegség szép, akkor rendesen valaki másnak a betegsége az. A vak festői, de szemre van szükség, hogy a festményt lássuk. A legvadabb örültség költészetét is csak a józan érezheti át. Az örült számára az örültség tökéletesen prózai, mert

tökéletesen igaz. Aki magát csirkének képzei, önmaga előtt annyira közönséges, mint a csirke. Aki magát üveg-cserépnek tartja, önmaga előtt annyira közönséges, mint az üvegcserep. Szellemének homogén volta az, ami őt közönségessé, ami őt örültté teszi. Mi látjuk eszméjének ferde voltát, s ezért tarthatjuk mulatságosnak, — őt meg azért tették a bolondok házába, mert nem látja ennek a gondolatnak ferde voltát. Röviden: különiségeket csak a normális ember vesz észre. Különiségek a külön embert nem zavarják. Ezért találnak a normális emberek szórásra, míg a különösek az élet unalmát panaszzolják örökké. Ezért halnak meg olyan hamar a modern elbeszélések, s élnek örökké a régi tündérregék. A tündérmese hőse normális fickó, megdöbbenően különösek csupán a kalandjai, — megdöbbennek, mert normális. De a modern pszichologiai regényben a hős abnormális, a központ nem központi. Ennélfogva a legvadabb kalandok sem rezzennek meg őt, amint kellene, — a könyv egyhangú. Abból lehet mesét csinálni, ha a hős a sárkányok közé keveredik, de abból nem, hogy a sárkány mit csinál a sárkányok közt. A tündérmese azt tárgyalja, mit csinál a józan ember a bolond világban. A mai józan realisztikus elbeszélés pedig azt, mit csinál a megrögzött örült az unalmas világban.

Hát kezdjük csak a bolondok házával; — induljunk szellemi utazásunkra ebből a gonosz és fantasztikus tanyáról. Nos, ha szemügyre akarjuk venni a józanság filozófiáját, nagy és általános tévedés helyreigazításán kell kezdenünk. Lábrakapott az a meggyőződés, hogy a képzelőtehetség, különösen a misztikus képzelőtehetség fejlettsége veszélyezteti a szellemi egyensúlyt. Költőkről úgy beszélnek, mintha lélektanilag megbizhatlanok volnának, — borostyánt fenni a homlok köré és szalmát

dugni a hajfürtökbe, úgy tartják, nincs messze egymástól. Tény és történet e felfogásnak tökéletesen ellentmond. Nemcsak józan volt a legtöbb nagy költő, hanem egyenesen üzletember, s ha Shakespeare lovakat tenyésztett, elhihető, hogy értette is a módját. Képzeloerő nem táplálja az örültséget. Ami az örültséget táplálja, épen az értelem. Költők nem bolondulnak meg, de sakk mesterek igen. Matematikusok bolondulnak meg és pénztárosok, de teremtő művészek vajmi ritkán. Később meglátják, hogy én nem a logikát támadom, csupán azt állítom, hogy e veszély a logikában rejlik, nem a képzelőtehetségben. Egyébként érdemes megjegyezni, hogyha költő valóban háborodott volt, ez mindig onnan származott, hogy értelmisége valami hibában leledzett. Poe, például, ilyen pathologikus jelenség volt, nem azért mert poétikus, hanem mivel kiélezetten analitikus volt. Még a sakk is túlságosan költői volt számára, nem szerette e játékot, mert tele volt bástyákkal, lovagokkal, mint a költemény. Kifejezetten jobban szerette a fekete figurákat, mert pusztá fekete foltokhoz hasonlítottak egy diagrammon. Tény, hogy csak egyetlen nagy angol költő, Cowper, bolondult meg. És őt határozottan a logika űzte a halálba, a predesztináció undok és elidegenítő logikája. A költészet nem betegsége volt, hanem orvossága, a költészet tartotta egészségben egy darabig. Az Ouse folyó széles vizei és fehér sásliliomai mellett eifelejtette néha a vörös és szomjas poklot, mely felé állandóan rángatta utálatos necessarianizmusa. Kálvin elkárhoztatta, Gilpin John*

* Londoni polgár, kinek kalandjai Cowper humoros elbeszélésében vannak elmondva, melynek címe: John Gilpin szórakoztató története, azaz hogyan ment John Gilpin tovább, mint akart s hogy jutott végül mégis szépen haza».

csaknem megmentette. Akármerre tekintünk, konstatálhatjuk, hogy emberek nem álmadozás okán bolondulnak meg. A kritikusok bolondabbak, mint a költők. Homeros elég egységes és nyugodt, kritikusai azok, akik hóbotos cafatokra tépdelik. Shakespeare teljesen önmaga, csak kritikusai sütötték ki, hogy valaki más. És bár Szent János evangélista sok nagy szörnyeteget látott látományaiban, akkorára aligha bukkant, mint a saját magyarázóit. A dolog magyarázata egyszerű: a költészet józan, mert lágy könnyedséggel a végtelen tengerbe ömlik, az értelem keresztezni akarja a végtelen tengert és végessé tenni. Az eredmény szellemi kimerültség. Mindent elfogadni: testgyakorlat, mindent megérteni akarni: erőfeszítés. A költő felmagasztosultságot és szétterjedést kíván, világot akar, amelybe belenyújtózhassék. A költő csupán bedugni akarja fejét a mennyországba, a logikus pedig a mennyországot akarja a fejébe tömni. És az ő feje az, ami megreped.

Kicsiny, de nem minden jelentőség nélkül való dolog, hogy ezt a kiáltó igazságtalanságot kiáltóan téves idézettel támogatják. Valamennyien hallottuk Dryden-t* idézni: «Nagy szellem gyakran van az örültséggel szorosán egybekapcsolva». De Dryden nem mondta, hogy a nagy szellem és az örültség rokonok. Dryden maga nagy szellem volt és ezt jobban tudta. Nehéz volna regényesebb vagy érzékenyebb lelkű embert találni, mint ő volt. Amit Dryden mondani akar, mindössze ennyi: «Nagy tudás gyakorta párosul az örültséggel», és ez igaz. Nem más ez, mint az értelem hajlamossága a letörésre. Aztán csak figyeljük, kiről beszél Dryden. Nem Vaughan-ról, vagy

* John Dryden, XVII. századbeli nagy angol költő.

Herbertről,* a nem e világról való látnokokról szól, hanem a cinikus világfiról, a szkeptikusról, diplomatáról és a nagy politikusról beszél. Ilyenek valóban nem messze vannak az őrültségtől. Veszedelmes dolog örökösen a saját agyvelejével és a mások agyvelejével bibelődni. A szellemnek veszedelmes dolog mindig szellemmel számolni. Csipkelődő barátom azt kérdezte: miért mondjuk, «Olyan bolond, mint a kalapos!» Erre azt lehetne válaszolni, hogy a kalapos azért bolond, mert az emberi fejeket méregeti.

És ha nagy gondolkodók gyakran bolondosak, megállapíthatjuk, hogy az elmeháborodottak általában kitűnő gondolkozók. Mikor Clarion-nal vitába keveredtem a szabad akarat felől, Mr. R. B. Suthers azt állította, hogy a szabad akarat őrültség, mert oktalan cselekvéseket jelent és ok nélkül az őrült cselekszik. Nem terjeszkedem ki itt a determinista logika e baklövésére. Ha van cselekvés ok nélkül, legyen az akár őrülté, vége a determinizmusnak. Ha az okok láncolatát megtörheti a bolond, megtörheti a normális is. Céлом azonban valami gyakorlati dolgot kimutatni. Érthető talán, hogy a modern marxista nem tud semmit a szabad akaratról. Ellenben, hogy a modern marxista nem akar tudni az őrültekről, mindenesetre érdekes. Mr. Suthers nyilvánvalóan nem ért valamit az őrültekben. Az utolsó ember, akit azzal lehet vádolni, hogy cselekményei oknélküliek, éppen a bolond. Ha van ok nélküli emberi cselekmény, akkor ilyen az egészséges ember jelentéktelen cselekménye, pl. füttyül séta közben, botjával csapkodja a fűvet, sarkát összeüti, vagy dörzsölgeti a kezét. Az a boldog ember, aki haszontalanságokat

* Misztikus költő.

csinál ; a beteg ember nem elég erős arra, hogy naplopó legyen. Épen az ilyen gondtalan és oktalan cselekmények azok, amelyeket a bolond soha nem fog megérteni, mert (ép úgy, mint a determinista), túlságos sok okot lát mindenben. Az elmebeteg ez üres cselekményekbe titkos összeesküvés jeleit magyarázná. A fűszálak csapkodását támadásnak nézné a magánvagyon ellen. A sarok összeverése szerinte jeladás gáztetre. Ha az örült egy pillanatra gondtalan lehetne, meggyógyulna. Aki eléggé szerencsétlen, tébolyodott emberekkel gyakran érintkezni, tudja, hogy legbaljóslatúbb sajátságuk mindent a legirtózatosabb élességgel látni. A labirintusnál ezerszerre szövevényesebb térképen köt össze egy dolgot a másikkal. Ha ön vitatkozásba elegyedik az örülttel, nagyon valószínű, hogy a rövidebbet fogja húzni, mert az ő szellemét nem akadályozzák olyan korlátok, melyek a józan értelemmel együtt járnak. Őt nem zavarja a humor iránti érzék, a szeretet vagy a tapasztalás buta bizonyosságai. Annyival logikusabb, mert bizonyos józan érzelmeket kiküszöbölt. E kifejezés : esztelen, e szempontból valóban félrevezető. A tébolyodott nem az az ember, aki elvesztette az eszét. sőt ellenkezőleg, ő az az ember, aki mindent elvesztett, csupán az eszét nem.

Ha az elmeháborodott valamit magyaráz, magyarázata mindig tökéletes és értelmi szempontból teljesen kielégítő. Hogy világosabban fejezzem ki magamat, az örült magyarázata, ha nem is meggyőző és döntő, mindenestre olyan, amire nem lehet semmit sem válaszolni. Ha valaki állítja, hogy ellene összeesküvést szöttek, nem elegyedhetem vele vitába, kifejtvén, hogy mindenki tagadja, hogy összeesküvő volna ; hisz az összeesküvők mindig ezt teszik. Az ő magyarázata ép úgy fedí a ténye-

ket, mint az öné. Vagy ha valaki azt állítja, hogy ő Anglia királya, erre nem felelet azt mondani, hogy a fennálló tekintélyek bolondnak hívják őt, mert ha valóban Anglia királya volna, ez volna a legokosabb dolog a fennálló tekintélyek részéről. Ha valaki azt állítja, hogy ő Jézus Krisztus, nem válasz azt mondani neki, hogy a világ tagadja istenségét, mert hisz a világ azt valóban tagadja.

Azért persze nincs igaza. De ha megkíséreljük tévedését adatszerűleg megállapítani, nem lesz oly könnyű a feladatunk, minőnek képzeljük. Talán a legközelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy szelleme tökéletes, de szűk körben mozog. A kis kör éppen oly végtelen, mint a nagy kör, de ha végtelen is, nem olyan nagy. Az őrült magyarázata épp olyan tökéletes, mint a józan magyarázat, de nem olyan nagyméretű. A golyó épp oly gömbölyű, mint a föld, de azért nem lehet a kettőt fölcserélni. Van szűkre szabott világegyetem, van apró és görcsösre töpörödött örökkévalóság, láthatjuk néhány modern vallásban. Nos, ez a kombinációja a logikai hibátlanságnak és szellemi összetöpörödésnek a legjellemzőbb és csalhatatlan jegye az őrülségnek. Az őrült felfogása sok dolgot megmagyaráz, de nagyméretűen nem magyarázza. Meggyőződésem, hogy ha önnek vagy nekem dolgom akadna az őrülség felé hajló egyénnel, nem azon törnök fejünket, minő ellenbizonyítékokat szerezzünk neki teóriájára, hanem meggyőznők, mennyivel tisztább és hűsítőbb a levegő ott kint, mint az ő érveinek fojtó légkörében.

Vegyük az első tipikus példát, azt az embert, aki azt állítja, hogy összeesküdtek ellene. Hogy kifejezzem legmélyebb tiltakozásomat és felháborodásomat, úgy hiszem ilyenformát mondanék neki: «Oh én elhiszem, hogy önnek megvan a maga ügye és azt a szíven viseli és sok dolog

pontosan megfelel a tényeknek. Megengedem, hogy az ön magyarázata a legtöbb körülménynek pontosan megfelel, de mennyi mindent figyelmen kívül hagy! Hát nincsen semmi más a világban, mint a maga ügye? Mit gondol, minden ember a maga ügyével van elfoglalva? Tegyük fel, hogy az az ember, akivel az utcán találkozott, tisztára alattomoságból nem nézett önre és a rendőr, aki az ön nevét kérdezte, azért tette, mert azt már úgylis tudta. De mennyivel boldogabb volna ön, ha tudná, hogy ezek az emberek semmit se törődnek önnel! Mennyivel nagyméretűbb lenne az ön lelke, ha maga kisebbre húzódnék benne, ha ön a többi emberekre a közönséges kíváncsisággal és örömmel tudna tekinteni, ha nézhetné őket sétájuk közben napos önzésükben és férfias közömbösségükben! Kezdene érdeklődni irántuk, mert észrevenné, hogy nem érdeklődnek ön iránt! Kitorne ebből a szűk, aranyfüstös színházból, melyben nap-nap után a maga kis összeesküvését ármánykodják és szabadabb ég alatt érezné magát, az utcán, hol ragyogó idegenek sétálnak». Vagy vegyük a másik esetet, azét az emberét, aki a koronára emel igényt. Az ön ösztönszerű válasza ez volna: «Rendben van! Lehet, hogy ön meg van győződve róla, hogy ön Britannia koronás uralkodója, de mit törődik vele? Tegyen egy nagyszerű erőfeszítést, legyen emberi lény és nézze le a föld összes királyait!» Ha meg azon örültnek akarna válaszolni, aki Krisztusnak tartja magát, így szólna hozzá: «Ugy, tehát ön a világ teremtője és megváltója; szép, de mily szűk világ ez! Micsoda összetöporodott mennyországban lakhatik maga, az angyalok alig nagyobbak, mint a lepke! Mily szomorú dolog Istennek lenni, hozzá ilyen apró Istennek! Valóban nincs tökéletesebb élet, mint az öné, nincs csodásabb szeretet, mint az öné

és így néz ki az a kicsiny és kínos irgalom, amelybe minden halandónak a reményét kell vetnie? Mennyivel boldogabb volna ön, ha jönne a magasabb istenség és pörölyével szétzúzná a maga apró világegyetemét, foszlányokká tépné csillagait s otthagyná önt nyíltan, szabadon, mint a többi embert, hogy föltekintsen az ég felé és le embertársaira?»

Ne felejtjük el, hogy a gyakorlati tudomány is ezt az utat választja. Nem vitatkozik az örülttel, mint az eretnekekkel, hanem le akarja róla szedni tébolyát, mint a varázst. Sem a modern tudomány, sem a régi vallások nem hisznek a teljesen szabad gondolatban. A theológia visszautasít egyes gondolatokat, amennyiben káromlóknak nevezi. A tudomány visszautasít bizonyos gondolatokat és pathologikusoknak hívja őket. Sok vallásos társulat többé-kevésbé visszariasztotta az embereket, hogy a nemről gondolkozzanak. Az új tudományos társadalom határozottan visszariasztja az embereket, hogy a halálról gondolkozzanak, ez tény és pedig pathologikus tény. És ha a modern tudománynak azokkal van dolga, akiknek pathológiája az örület határán mozog, sokkal kevesebbet törődik a logikával, mint a táncoló dervis. Ily esetekben nem elég, hogy a szerencsétlen ember kívánja az igazságot, neki vágyódnia kell az egészség után! Mi sem mentheti meg más, mint a vadállati mohóság a normalitás után. Az elmebajból nem lehet gondolkozás útján szabadulni, hisz épen a gondolat szerve kóros, kormányozhatatlan és ami őt illeti, független. Csak akarat vagy hit mentheti meg. Abban a pillanatban, amint pusztá értelme mozdul, máris a régi barázda körében mozog, örökké körben fut logikája történében, mint a körforgalmi villamoson, ha csak végre nem hajt egy önkényes, erőteljes és misztikus

cselekményt s kiszáll a Gower Streetnél.* Elhatározás itt a döntő dolog ; az ajtót mindörökre be kell csapni. Minden orvosság kétségbeesett orvosság. Minden kúra csodás kúra. Őrültet kikúrálni nem vitatkozás a bölcsésszel, hanem ördögűzés. Akárminő nyugalommal szállnak munkába ily ügyben orvosok és lélekbúvárok, fölfogásuk a legmélyebben intoleráns, oly türelmetlen, mint Véres Mária.** Fölfogásuk a gyakorlatban ez : az őrültnek abba kell hagynia a gondolkodást, hogy elkezdhesse az életet. Tanácsuk értelmi amputáció. Ha fejed megbotránkoztat téged, vágd le azt, mert jobb nem csupán a mennybe jutni, mint gyermek, sőt mint gyöngelméjű, mint egész értelemmel bekerülni a gehenna tűzébe vagy a Hanwellbe.

Ilyen az őrült a tapasztalat szerint ; gondolkodó fő, igen gyakran szerencsés gondolkodó. Kétségtelen, hogy tisztán az értelem szerint is le lehet győzni és az érv élet logikusan a mellének szegezni. De meg lehet azt tenni szabatosabban általános, sőt esztétikus formában is. Benn lakik egy gondolat tiszta és jól világított börtönében : be van igazítva egy kínos pontra. Hiányzik nála az egészséges akadozás és az egészséges kúszáltság. Nos, amint én a bevezetésben magyarázom, elhatároztam, hogy az első fejezetekben nem annyira tudomány körvonalait, mint festményeket akarok nyújtani. Ezért írtam le látományomat az őrültről ily hosszasan. A legtöbb modern gondolkodó ugyanazt a benyomást teszi rám, mint az őrült. Azt a félreismerhetetlen vezérmotívumot, amit a tébolydából hallok, hallom a mai tudományos katedrákról is és a legtöbb bolond doktornak több a hóbortja egy-

* A londoni földalatti vasut egyik megállóhelye.

** Angol királynő.

nél. Ugyanaz a kombináció szerepel náluk, amelyről említést tettünk : a kiterjedt és kimerítő értelem kombinációja az összetöpörödött világszemlélettel. Abban az értelem-ben egyetemesek, hogy fölkapnak egy vékonypénzű magyarázatot és a túlságba hajtják. De egy mintát örökké lehet nyújtani és mégis mindig kis minta marad. Sakk-táblát látnak maguk előtt, fehér kockát feketén s ha a világegyetem négyszögekre oszlik, akkor sem tudnak mást látni, mint fehéret a feketén. Álláspontjukat ép úgy nem tudják megváltoztatni, mint az örült, nem tudnak szellemi erőfeszítést tenni s egyszerre feketét látni a fehéren.

Vegyünk egy kézenfekvő példát, az anyagelviséget. Mint világmagyarázat, a materializmus igazán örülten egyszerű. Hajszállra megfelel az örült érvelési módjának ; az az érzésünk, hogy egyszerre mindent föld és az a meggyőződésünk, hogy mindent kihagy. Itt van például Mr. Mc. Cabe, ez a tehetséges és őszinte materialista. Ha őt olvasuk, részünk van e páratlan szenzációban : mindent megért s a «minden» úgy látszik, nem érdemes a megértésre. Világegyetemének minden szögecskéje és fogaskereke helyén van, de az a kozmosz kisebb, mint a mi világunk. Rendszere pontosan egyezik az örült világos rendszerével, nem veszi észre az idegen energiákat és a földgömb óriási különbségeit. Nem gondol a reális világgal, a küzdő népekkel, a büszke anyákkal, az első szerelemmel, vagy a tengeri betegséggel. A föld oly nagy és a világegyetem olyan szűk. A világegyetem a legkisebb lyuk, ahová az ember bedughatja a fejét.

Nem keresem most e világnézetek viszonyát az igazsághoz, hanem egyelőre csakis viszonyukat a józan észhez. Később, remélem, lesz alkalmam a kérdést fölvetni az objektív igazság szempontjából, itt tisztán a lélektani

tüneményt vizsgálom. Egyelőre ép oly kevéssé szándékom bebizonyítani Haeckelnek, hogy a materializmus hamis, mint annak az örültnek, ki Krisztusnak képzele magát, megmagyarázni, hogy téved. Csupán arra mutatok rá, hogy mindkét jelenség a tökéletesség és tökéletlenség ugyanazon ismérveit hordja magán. Elmagyarázhatom a közömbös publikumnak, hogy egy ember bezárása a hanwelli örültek házába keresztrefeszítése Istennek, akire e világ nem volt méltó. A magyarázat magyaráz. A világrendet is megmagyarázhatom azzal, hogy minden, még az emberek lelke is nem egyéb, mint kikerülhetetlen rügyezése egy öntudattalan óriás fának — az anyag vak sorsa. Ez a magyarázat is magyarázat, bár korántsem oly talpraesett, mint az örülté. A bökkenő azonban ott van, hogy a normális emberi elme nem csupán ellenmond mindkettőnek, hanem ugyanazon ellenmondása van mindkettőre. Ítélete ez : ha a hanwelli ember valódi Isten, akkor nem valami fényes Isten. És hasonlóképp, ha a materialista világregndszer az igazi világregndszer, úgy az nem valami fényes világregndszer. A dolog összetöporódott. Az istenség kevésbbé isteni, mint sok ember és (Haeckel szerint) az élet egésze sokkal szürkébb, szűkebb és hétköznapiabb, mint a róla való különféle fölfogások. A részek nagyobb-nak látszanak, mint az egész.

Nem kell felednünk, hogy az anyagelvi filozófia (akár igaz, akár nem), sokkal inkább gúzsbaköt, mint bármely más vallás. Bizonyos irányban természetesen minden intelligens gondolat szűk. Nem lehet élesebb, mint önmaga. A keresztény ugyanabban az értelemben van korlátozva, mint az ateista. Nem maradhat keresztény, ha hamisnak tartja a kereszténységét, az ateista sem vallhatja magát ateistának többé, ha hitét tévedésnek kezdi látni. Vélet-

lenül van egy különös tér, ahol a materializmus elé több korlát mered, mint a spiritualizmus elé. Mr. Mc. Cabe rabszolgának tekint engem, mert nem szabad hinnem a determinizmusban. Én pedig rabszolgának tekintem Mr. Mc. Cabe-t, mert nem szabad hinnie a tündérekben. Ha a két veto-t közlőről nézzük, meggyőződhetünk róla, hogy az övé könnyebb fajsúlyú, mint az enyém. A kereszténynek szabad hinnie, hogy óriási rend és kikerülhetetlen fejlődés van a világegyetemben, de a materialistának nem szabad túrnie, hogy e hibátlan gépezetbe a csodának vagy spiritualizmusnak a legparányibb morzsája behulljon. Szegény Mr. Mc. Cabe-nem szabad hinnie a kis oltógallyban, rejtőzzék az bár a csillagvirágban. A keresztény ember megengedi, hogy a világ változatos és tarka, amint a józan ember meg is engedi, hogy szövevényes. A józan ember megengedi, hogy van benne állati vonás, ördögi vonás, szent vonás, polgári vonás. Sőt, az igazán józan ember tudja, hogy van benne vonás, ami az örültekre emlékeztet. A materialista világa azonban oly egyszerű és szolid, mint ahogy az örült teljesen meg van győződve róla, hogy épelméjű. A materialista biztos abban, hogy a történelem egyszerűen és világosan az okok láncolata, mint ahogy az előbb vázolt érdekes egyéniség biztos abban, hogy ő egyszerűen és világosan semmi egyéb, mint csirke. A materialistának és a bolondnak nincsenek kételyei.

A spirituális tanok nem korlátozzák annyira a szellemet, mint a materialisztikus tagadások. Ha hiszek is a halhatatlanságban, nem szükséges róla gondolkoznom. De ha nem hiszek benne, akkor nem szabad rá gondolnom. Az első esetben az út nyílt s addig mehetek rajta, ameddig nekem tetszik, a másodikban az út le van zárva. De az úgy még érdekesebb és az örültséggel való párhuzam még

megkapóbb. Az örült ember kimerítő és logikus teóriája ellen az volt a kifogásunk, hogy joggal vagy jogtalanul, de fokonkint megsemmisíti emberiségét. Az anyagelviség ellen pedig ugyanazon váddal lépünk fel. Főbb elveivel, akarva, nem akarva, megsemmisíti az emberiségét. Nem csupán a kedvességet törli le magáról, hanem tönkretesz reményt, bátorságot, költészetet, kikezdést, mindent, ami emberi. Mert például, ha a materializmus az embereket a teljes fatalizmusra vezeti (mint az rendszeren történni szokott), mirevaló hangsúlyozni, hogy a materializmus megszabadító erő? Képtelenség azt állítani, hogy egész új utakon törünk a szabadság felé, ha a szabad gondolatot csak arra használjuk, hogy vele letörjük a szabad akaratot. A determinista nem oldoz fel, hanem bilincseket rak ránk. Elnevezhetik törvényüket az okozatok láncának. A leggyalázatosabb lánc ez, mely valaha emberi lény kezén csörgött! A materialisztikus tanításra lehet a szabadság nevét használni, ha valakinek úgy tetszik, de kézenfekvő, hogy épp oly kevésbé felel meg az igazságnak, mintha az örültek házába internált emberre alkalmaznók. Ha önnek jól esik, mondhatja, hogy az embernek szabadságában van azt gondolnia, hogy ő tükörtojás. Csakhogy ha ő tükörtojás, nem szabad ennie, innia, aludnia, sétálnia és cigarettára rágyujtania. Ha önnek jól esik, mondhatja, hogy a merész determinista bölcsésznek szabad az akarat realitását tagadnia. De ne felejtse el, hogy akkor neki nem szabad imádkoznia, átkozódnia, köszönni, megigazulni, büntetni, a kisértéseknek ellenállani, a tömeget uszítani, újvra jó feltételeket csinálni, bűnösöknek megbocsátani, zsarnokokat megfenyíteni s még azt sem mondhatja az asztalnál, ha valaki a mustárt elibe tartja: köszönöm.

Mielőtt e tárggyal végeznék, megjegyzem, hogy van

itt még egy különös tévedés. Ez pedig az, mintha a materialisztikus fatalizmus valami módon kedvezne a könyörületnek, a kegyetlen büntetések eltörlésének, sőt elitélne mindenféle büntetést. Ez megdöbbenő visszája az igazságnak. Az az állítás, hogy a szükségszerűség dogmája nem tesz semmiféle különbséget, védelmezhető, hagyja a botozást botozásnak és a jóbarát intését intésnek. De természetesen, ha valamelyiket megakadályozza az biztos a jóbarát intése. Az, hogy a bűnök kikerülhetetlenek, nem akadályozza meg a büntetést, ha valamit megakadályoz, úgy az a meggyőződés. A determinizmus épp oly valószínűen vezet a kegyetlenségre, mint amily biztosan nevel a gyávaságra. A determinizmus egészen jól megfér a kegyetlen lelkülettel. Amivel nem fér meg, az a bűnösökkel való nagylelkűség, hisz értéktelennek nyilvánít minden hivatkozást jobb érzésükre, vagy kizár minden bátorítást az erkölcsi küzdelemre. A determinista nem hisz az akaratra való hivatkozásban, ellenben minden reményét a környezetváltoztatásba helyezi. Nem mondhatja a bűnösnek, menj és többet ne vétkezzél, hisz a bűnös nem tehet róla. De beleudughatja forró olajba, mert az olaj, az környezet. A materialista, ha mint egyént tekintjük, az örült fantasztikus körvonalait mutatja. Mindketten pózt vesznek fel, mely lehetetlen és türehetetlen.

Természetesen ez mind nem csupán a materialistáról igaz. Mindez elmondható a spekulatív logika másik végétéről is. A szkeptikus még borzalmasabb, mint az, ki abban hisz, hogy minden az anyagból kezdődött. Könnyen akadunk szkeptikusra, ki azt hiszi, hogy minden ő vele kezdődött. Nem kételkedik az angyalok, vagy az ördögök létezésében, hanem abban, vannak-e emberek és tehének. Számára még a barátai sem egyebek, mint önmaga által

költött mitológiai alakok. Ő maga teremtette saját apját és anyját. E szörnyű képzelődésben van valami határozottan vonzó a modern, kissé misztikus önzés számára. A kiadó, ki azt gondolta, hogy aki önmagában hisz, nagyra viszi, az Übermensch keresői, akik mindig a tükörben nézegetik őt, az írók, kik állandóan saját egyéniségük helyegéről beszélnek, ahelyett, hogy életet teremtenének a világba, csupán egy hajszálnyira állanak e borzasztó ürességtől. Mert ha ez a barátságos világ elfeketedik körülötte, mint a hazugság, ha barátai szellemekké válnak, a világ alapjai meginognak; és az ember, ki senkiben és semmiben nem hisz, egyedül marad gyötrő démonjával; gyilkos iróniával írható fölébe a nagy individualisztikus mottó. A csillagok csupán pontok lesznek agyának fekete egén, anyjának képe semmi egyéb, mint reszkető ceruzájával börtöne falára vetett vázlat. És börtöne fölé oda lehet írni a rettenetes igazságot: «Hisz önmagában».

Ami minket itt érdekel, nem más, mint hogy a gondolat ez önistenítő véglete ugyanazon paradoxonnal szolgál, mint a materialisztikus véglet. Teóriában épp oly hibátlan, gyakorlatban épp oly rokkant. Képzeljünk el magunkban egy embert, ki azt hiszi, hogy mindig álomban van. Nem bizonyíthatjuk be neki, hogy nem alszik, azon egyszerű okból, mert nincs bizonyíték, amire azt nem mondhatná, hogy ezt is álmában nyujtották neki. Ha azonban ez az ember felgyujtaná Londont és azt kiáltaná, hogy a szakácsnéja nemsokára reggelihez fogja őt hívni, a többi logikussal hamarosan arra a helyre dugnók, melyet e fejzetben talán már nagyon is gyakran emlegettünk. Az az ember, aki nem hisz érzékeiben és az, aki semmi másban nem hisz, csupán csak érzékeiben, mindkettő örült, örültségük azonban nem bizonyítható érveik láncolatából,

hanem egész életük nyilvánvaló csődjéből. Mindketten ládába zárták magukat, mely belülről a nappal és csillagokkal van kifestve; egyikük sem tud onnan kijutni; az első a menny egészsége és örömebe, a másik a föld egészsége és örömebe. Felfogásuk teljesen észszerű, sőt bizonyos szempontból végtelenül észszerű, de csak úgy, amint a húsfilléres végnélkül köralakú. Mert van közönséges végtelenség, van aljas rabszolgai örökkévalóság. Mulattató, hogy sok modern, legyen szkeptikus vagy misztikus, egy keleti szimbolumot vettek jelképükül, mi nem más, mint az igazi kifejezője e végső semmiségnek. Ha ez örökkévalóságot akarják kifejezni, kígyóval ábrázolják, amely farkát a szájába fogja. Van valami megkapó szarkazmus e jelképes eledelben. A materialista végzettszerű örökkévalóságát, a keleti pesszimista örökkévalóságát, a felületes teozofisták és a Christian Science* örökkévalóságát egyszerűen ábrázolja a farkát fogyasztó kígyó, ez alacsonyrendű állat, mely örmagát nyeli el.

E fejezet tisztán praktikus és tisztán azzal foglalkozik, mi az örültség fő-jellege és alkotó eleme. Röviden megállapíthatjuk, semmi egyéb, mint a gyökértelen értelem, filozofálás az űrben. Aki alapelvek nélkül kezd gondolkozni, bolonddá lesz, olyan emberré, aki rossz helyeken kezdte meg az okoskodást. Lapjainkon ezentúl arról lesz szó, hol kell megfogni igazán a dolgot. Most azt kérdezhetnék, ha tehát ez az, ami az embert örületbe hajtja, mi az, ami egészségessé teszi? E könyv vége felé, remélem, erre határozott, sőt némelyek úgy fogják tartani, túlságosan határozott választ adok. De már most egyelőre is, ugyanazon tisztán gyakorlati alapon megadhatom az

* Buddhista tanokkal teltt északamerikai szekta.

általános feleletet, mi tartja egyensúlyban a tényleges emberi történet folyamán az embereket? A miszticizmus. Ameddig benned miszterium van, addig egészséges vagy, ha leromboljátok a titokzatosságot, nyílt kaput tártatok az örültségnek. Az átlagos ember mindig egészséges volt, mert nem szűnt meg misztikusnak maradni. Megengedte, hogy van félhomály. Egyik lába a földön, a másik Tündérországban volt. Mindig megengedte magának, hogy kételkedjek isteneiben, de (ellentétben a mai agnosztikussal) megengedte magának, hogy higgyen bennük. Többet törődött az igazsággal, mint a rendszerrel. Ha felfedezett két igazságot, melyek egymásnak ellenmondtak, bekebelezte a két igazságot, az ellenmondással együtt. Szellemi látása sztereoszkopikus, épúgy, mint testi látása: egyszerre lát két festményt, s ennek ellenére tökéletesebben lát. Így például mindig hitte, hogy van végzet, de hitte, hogy van szabad akarat is. Hitte, hogy a gyermekeké a mennyek országa, de mindamellett engedelmeseknek kell lenniök itt a földi országban. Bámulta az ifjúságot, mert ifjú, és az öregséget, mert nem az. Kifejezetten az ellenmondások emez egyensúlya az, miben az egészséges ember üdeségét látjuk. A miszticizmus egész titka ez: az ember megérthet mindent annak a segélyével, amit nem ért meg. Az örült logikus mindent világossá akar tenni s azon lyukad ki, hogy mindent titokzatossá tett. A misztikus megengedi, hogy egy dolog misztikus legyen, és aztán minden más megvilágosodik. A determinista az okozat törvényét teljesen tisztazza és akkor veszi észre, hogy azt sem mondhatja a szobalánynak: Legyen szives, hozza be a teámat. A keresztény megengedi, hogy a szabad akarat szent titok maradjon, de éppen ezzel aztán a szobalánnyal való összeköttetését

ragyogó, kristálytisza világosságba helyezi. A dogma magvát központi homályba burkolja, de a gyökér minden irányban dús, természetes erőben hajt ki. Amint a kört az örület és az értelem jelképének vettük, hasonlóan vehetjük a keresztet a titok és egészség szimbolumának. A buddhizmus centripetális, a kereszténység centrifugális: kitör magából. Mert a kör természete szerint tökéletes és végtelen, de méretei örökké meg vannak határozva, nem lehetnek nagyobbak vagy kisebbek. De a kereszt, bár szívében összeütközés van és ellenmondás, a végtelenbe terjesztheti négy ágát anélkül, hogy alakját meg kellene változtatnia. Mivel központjában paradoxon van, a végtelenségig nőhet anélkül, hogy változnia kellene. A kör önmagába tér vissza és meg van kötve. A kereszt a négy világtáj felé tárja szárnyait, szabad vándorok útjelzője.

Szimbolumok egyedül még ködösebb értékűek; ha e mély dologról tárgyalunk, a természetből kölcsönzött képek talán jobban megmagyarázzák, mi a miszticizmus valódi helye az emberiség életében. Az egyedüli teremtett dolog, amibe nem nézhetünk, a fő fényforrás, melynek fényénél látunk mindent. Mint a nap délben, olyan a miszticizmus. Győzelmes láthatatlanságának ragyogásával mindent megmagyaráz. Az elszigetelt individualizmus (a népies szólásmondás szerint,) olyan, mint a holdvilág: fényt áraszt hó nélkül; másodlagos fény, sugarait holt világ veri vissza. De a görögöknek igazuk volt, midőn Apollót a fantázia és az egészség istenének tették meg, ő volt a költészet és gyógyítás pátrónusa. Szükséges dogmákról és külön hitvallásról majd később szólok. De a természetfelettség, amiből minden ember él, olyan, mint a nap az égbolton. Ragyogó foltnak nézzük; valaminek, ami egyszerre ragyogó és alaktalan, tündöklés és köd.

A holdnak tányérja pedig oly éles és hibátlan, oly pontosan visszatérő és elkerülhetetlen, mint Euklid köre a falitáblán. Mert a hold tisztára érthető, és a hold az örülteknek, a lunatikusoknak, a holdasoknak anyja, s tőle örökl minden elmebeteg a nevét.

III. FEJEZET.

A gondolat öngyilkossága.

Az utcai mondások nem csupán erőteljesek, hanem találók is; itt van például a közismert szólásmondás: «Helyén van a szive». Alig akad ennél talpraesettebb megállapítás. A normális arányok gondolatát rejti magában: bizonyos működés nem csupán létezik, hanem helyes viszonyban van a többi működésekkel. E mondás fordítottja különös élességgel jellemezné a legtöbb modern eszmehős kissé pathologikus könyörületét és perverz gyöngédségét. Ha például Bernhard Shaw jellemét kellene helyesen megállapítanom, nem fejezhetném ki magamat pontosabban, mint hogy neki a hős nagy és nemes szive jutott osztályrészül, de ez a szív nincs a helyén. És így van a mi egész társadalmunk.

A mai világ nem rossz. Sőt bizonyos értelemben a mai világ túlságosan is jó. Tele van vad és elpazarolt erényekkel. Ha egy vallási rendszer szétmállik, (mint a kereszténység a reformáció idejében), nem csupán a bűnök szabadulnak fel. A bűnök tényleg felszabadulnak, vándorolnak és kárt tesznek. Csakhogy felszabadulnak az erények is és sokkal vadabb tempóban vándorolnak és sokkal több kárt tesznek. A modern világ tele van ilyen szélnek eresztett régi keresztény erényekkel, melyek megkötyagosodtak.

Megkótyagosodtak, mert elszigetelték őket egymástól és most mindegyik megy a saját maga külön útján. Vannak tudósok, kik az igazsággal törődnek és igazságuk gyakran könyörtelen. Vannak emberbarátok, kik csak a könyörülettel törődnek és könyörületük, (sajnálattal kell említenem,) gyakran igazságtalan. Mr. Blatchford* például azon okból támadja a kereszténységet, mert belevadult egy keresztény erénybe, a tisztára misztikus és csaknem értelmetlen szeretetbe. Van egy különös ideája. Könnyebbé kívánja tenni a bűnbocsánatot azon felfogással, hogy egyáltalában nincs is bűn, amit meg kellene bocsátani. Mr. Blatchford nem csupán őskeresztény, hanem az egyedüli őskeresztény, akit az oroszok fel kellett volna falni. Mert ebben az esetben igaza volt a pogány vádnak: ilyen könyörület anarchiát jelent. Valódi ellensége az emberiségnek, azon egy okból, mert olyan emberbarát. A másik végtel a zord realista, ki a boldog mesékben vagy a szívgyógyulásban található tiszta emberi gyönyört önmagából rideg számításal kiölte. Torquemada testileg gyötörte az embereket az erkölcsi igazságért, Zola pedig erkölcsileg gyötörte halálra az embereket a fizikai igazságért. De Torquemada idejében legalább volt valami szisztéma, melynek alapján az igazságosság és a béke megcsókolhatták egymást. Manap nem is hajolnak meg egymás előtt. Sokkal frappánsabb példa, mint az igazságosságé és a könyörületé, az alázatosság ferde alkalmazása.

Itt az alázatosságot csak egy megvilágításban veszszük. Az alázatosság korlát, melyet az ember saját gőgje és rettenetes falánksága elé szab. Az ember újonnan kitálat szükségleteivel mindig túlnyargalt a könyörületén.

* Angol materialista tudós.

Hatalmában való gyönyörködés félig lerontotta örömét. Gyönyört hajhászva, szem elől tévesztette a legfőbb gyönyört, mert a legfőbb gyönyör a meglepetés. Ebből aztán világos lett előtte, hogyha az ember nagygyá akarja tenni világát, önmagát kell kicsinnyé tennie. Még a büszke látomások, a magas városok, az égbemeredő tetők is az alázatosság teremtményei. Az alázatosság teremti az óriásokat, kik az erdőket úgy letapossák, mint a füvet. Mert a tornyok nem magasak, hacsak nem nézünk rájuk föl s az óriások sem óriások, hacsak nem nagyobbak nálunknál. És ez az óriás képzelődés, ami az embernek tán a főgyönyörűsége, alapjában teljesen alázatos. Alázatosság nélkül semmiben sincs örömünk, még a büszkeségben sem.

Manap legtöbbet szenvedünk a rosszul alkalmazott alázattól. A szerénység elmozdult a nagyravágyás szervétől. A szerénység letelepedett a meggyőződés szervére, ahova senki se hívta. Az ember kételkedhetett önmagában, de nem volt szabad kételkednie az igazságban. Ez most feje tetejére van állítva. Ma az embernek azon részére fektetik a fősúlyt, amelyet egyáltalában nem kellene hangsúlyozni: önmagára. Azon rész pedig, amelyben kételkedik, épen az, amiről nem szabadna kételkednie — az isteni értelem. Huxley* azt prédikálta, hogy az alázatosság meg van elégedve, ha a természettől tanulhat. De a modern szkeptikus annyira alázatos, hogy azon is kételkedik, vajjon ő képes-e valamit megtanulni. Így hát tévedtünk volna, ha elhamarkodottan kijelentjük, hogy a mai korban nincsen alázatosság. Az igazság az, hogy igenis van a mi korunknak valami jellemző alázata, ez azonban véletlenül olyan ártalmas alázatosság, hogy annál az

* Természettudós és bölcselet a mult században.

aszkrétá vad arcraborulása ezerszerte többet ér. A régi alázatosság sarkantyú volt, ami nem engedte az embert egy helyben maradni, nem pedig szög a cipőjében, mely megakadályozza, hogy elinduljon. A régi alázatosság kétséget oltott az emberbe erőfeszítései felől s így kitartóbb munkára serkentette, míg a mai alázat kétségeket olt belém a cél felől, mi aztán minden munkát megakaszt.

Minden utcasarkon találkozhatunk emberrel, aki azon örült és káromló állítást kockáztatja, hogy neki talán nincs igaza. Nap-nap után találkozunk olyanokkal, kik azt állítják, hogy természetesen lehetséges, hogy az ő véleményük nem helyes. De hát az ő véleményének igaznak kell lennie, különben nem az ő véleménye! Olyan fajta tenyésztünk, mely arra is túlszerény, hogy az egyszerűben higgyen. Lehet, hogy filozófusokat fogunk látni, akik kételkednek a nehézség törvényében, mint képzeljük szüleményében. A régi idők cinikusai büszkék voltak arra, hogy őket nem lehet meggyőzni, ezek a maiak pedig sokkal alázatosabbak, semhogy meg lehetne őket győzni. A szelídek birják a földet, de a modern szkeptikusok szelídebbek, semhogy igényt emeljenek az örökségükre. Kérdésünk másik része ez az intellektuális gyámoltalanság.

Utolsó fejezetünk azon tapasztalati ténnyel foglalkozott, hogy az embert a pathologia veszedelme környékezi s ez inkább az értelem, mint a képzelet túltengéséből származik. Nem az ész tekintélyét akartuk tagadni. Végső célunk éppen az, hogy megvédelmezzük, mert védelemre szorul. Az egész modern világ harcban áll az ésszel, a torony már inog.

Gyakran mondták, hogy a bölcsek nem tudnak választ a vallás rejtélyére. A mi bölcseink nem azzal ejtenek zavarba, hogy nem tudnak a vallásra választ, hanem azzal,

hogy a rejtélyt se látják. Olyanok, mint az együgyű gyermek, ki semmi paradoxont nem lát a tréfás állításban, hogy az ajtó nem ajtó. A modern latitudináriusok nem úgy beszélnek például a vallási tekintélyről, mintha nem volna benne értelem. Eltekintenek filozófiai alapjától s nem látják meg történelmi okát sem. A vallási tekintély kétségtelenül gyakran észszerűtlen és elnyomó volt, épúgy, mint minden törvényes rendszer (különösen a jelenlegi) erőszakos és kegyetlen apathiával van telítve. Észszerű dolog megtámadni a rendőrséget, sőt dicsőséges is. De a vallási tekintély mai kritikussai olyan emberekre hasonlítanak, akik megtámadják a rendőrséget anélkül, hogy valaha betörőkről hallottak volna. Mert nagy és közvetlen veszedelem fenyegeti itt az emberi szellemet, oly kézzelfogható veszedelem, mint a betörés. E veszedelem elibe emelték akadályként, helytelenül vagy helyesen, az egyházi tekintélyt. Ellene csakugyan kell gátat emelnünk, ha az emberi nem a végromlást elkerülni akarja.

E veszély ott van, hogy az emberi értelem hajlandó önmaga megsemmisítésére. Amint egy nemzedék megakadályozhatja az utána következő nemzedék létezését, úgy hogy kolostorba lép, vagy a tengerbe ugrik, egy csomó gondolkozó megakaszthat minden további gondolkozást, arra oktattva az új nemzedéket, hogy semmi emberi gondolatnak nincs értéke. Értelmetlenség örökké a hit és ész alternatívájáról beszélni. Maga az ész létezése is a hit tárgya. Hitnek megnyilvánulása azt állítani, hogy gondolatainknak a realitáshoz valamiféle közük van. Ha valaki igazán szkeptikus, önmagához ma vagy holnap okvetlenül e kérdést kell intéznie: «Miért megy egyáltalában valami a helyes úton, ha tapasztalás vagy dedukció is? Miért nem vezet a jó logika is félre, úgy mint a rossz logika? Hisz mind-

kettő nem más, mint egy megtévelyodott majom agyvelejének rezgése?» A fiatal szkeptikus azt mondja: «Jogom van azt hinni magamról, amit akarok». De az öreg szkeptikus, a tökéletes szkeptikus, azt mondja: «Nincs jogom magamról gondolkozni. Sőt egyáltalában gondolkozni sincs jogom!»

A gondolat az, ami megbénítja a gondolatot. Ez az a gondolat, amit meg kell akadályozni. Ez az a végzetes tévedés, mely elé gátul emeltek minden vallási tekintélyt. A maihoz hasonló dekadens korok vége felé szokott megjelenni e tévedés. H. G. Wells ragadta fel a kárhozatos lobogót és írt egy jellemző szkeptikus munkát: «Kételyek a szervről». Ebben megkérdezi az agyvelőt magát s megpróbál minden realitást eltávolítani saját jelenétől, múltjától és jövőjétől. Ez azon fenyegető összeomlás, mely ellen katonai szisztemákat szerveztek s katonai szisztemákkal kormányoztak az egyes vallások. A hitvallások, a keresztes hadjáratok, a hierarchiák és a borzasztó üldözések nem az értelem elnyomására voltak szervezve, ez tévedés. Ép ellenkezőleg, az értelem megvédésének óriás feladatára vállalkoztak. Vad ösztönszerűséggel érzi meg az ember azt, hogyha egyszer tervszerűtlenül kétségbevonnak dolgokat, az ész lesz az, amit először fognak kétségbevonni. A papok feloldozó hatalma, a pápák törekvése, hogy a tekintélyt definiálják és az inkvizitoroké, hogy rettegtesse, nem volt más, mint komor védelem egy központi tekintélyre támaszkodva, ami megbizonyíthatatlanabb, természetfeletti, mint magának az embernek joga a gondolkodásra. Most már tudjuk, hogy ez így van, nincs is mentségünk arra, hogy ne tudjuk. Mert nap-nap után tapasztaljuk, hogyan dönti romba a szkepticizmus a tekintélyek régi gyűjűjét, láthatjuk, hogyan inog trón-

ján az ész. Amilyen mértékben tért veszt a vallás, olyan mértékben veszt tért az ész is. Mindkettő azonegy ős tekintélyi elv gyermeke. Mindkettő bizonyítási módszer, mely maga nem bizonyítható. És azon ténnyel, mellyel az isteni tekintély gondolatát megdöntöttük, porba rántottuk tekintélyét azon emberi tekintélynek, melynek segítségével az aritmetikai osztás eredményét megállapítjuk. Hosszú és makacs erőlködéssel próbáltuk lerángatni a püspöki süveget a főpapról és akkor vettük észre, hogy a feje is lejött vele.

Hogy ezt ne hívhassák merész és alaptalan állításnak, tán kívánatos, ha mindjárt unalmasnak is ígérkezik, gyorsan végigfutni a gondolat modern fázisain, melyek szemléltetően mutatják, hogyan bénítja meg a gondolat önmagát. Erre megy ki az anyagelviség és a személyi illúzió tana, mert ha a szellem gépies, a gondolat nem nagyon vonzó és ha a világegyetem értelemnélküli, nincs rajta sok gondolkozni való. Ezek közvetett megállapítások, de vannak példák, amelyekben megkapó élességgel bontakozik ki a gondolat önbénítő hatása, ilyen például az evolúció tana.

Az evolúció a legcsattanósabb példa arra, hogy az emberi értelem, ha vállalkozik arra, hogy valamit tönkretessen, önmaga lesz az első, amit tönkretesz. A fejlődéstan ártatlan leírása annak, mikép jöttek létre egyes földi jelenségek, ha azonban ennél tovább megy, támadás a gondolat ellen. Ha az evolúció valamit lerombol, úgy az nem a vallás, hanem a racionalizmus. Ha az evolúció annyit mond, hogy a jelenség, melyet majomnak hívunk, mikép változott át lassacskán más jelenséggé, emberré, a legtöbb hívőt nem sérti, hisz a személyes Isten lassan vagy gyorsan végezheti az átalakítást, különösen a keresz-

tény Isten, ki az időn kívül áll. De ha az evolúció még egy lépést tesz, akkor már azt magyarázza, hogy nincs is majom, amely változnék, sem ember, akivé változzék. Nincs semmi, ami tényleges dolog volna. Legfeljebb egy dolog van és ez a mindennek és a valaminek örök folyása. Ez nem a hit ellen való támadás, hanem az értelem és a szellem ellen. Az ember nem gondolkozhatik, ha nincs tárgy, amiről gondolkozzék. És nem gondolkodhatom, ha különválni nem tudok a gondolat tárgyától. Descartes így szólt: «Gondolkozom, tehát vagyok». Az evolucionista bölcsező megfordítja a mottót és tagadásba veszi: «Nem létezem, tehát nem gondolkodhatom».

Aztán itt van a támadás a gondolat ellen a másik oldalról. H. G. Wells azt hangsúlyozza, hogy minden tárgy «egyetlen» s kategóriák egyáltalában nincsenek. Ez is tisztára romboló gondolat. A gondolkodás összeköti a tárgyakat, ha nincs mit összekössön, semmi szükség rá. Főlegesen magyarázni, hogy ez a fajtájú szkepticizmus, mely megfojtja a gondolatot, szükségszerűleg megfojtja a beszédet, nem nyithatja ki az ember a száját anélkül, hogy meg ne cáfolja. Ha Wells azt állítja (aminthogy tényleg mondja egy helyen): «Minden szék különbözik egymástól», ezzel nem csupán ferde állítást kockáztat, de lényegbeli ellentmondást is. Ha minden szék különbözik egymástól, nem lehet így beszélni róluk, «minden szék».

Rokon ezekkel a haladás hamis teóriája, mely azt állítja, hogy ha mi ítéletet mondunk, akkor csupán változtatjuk az ítéletet. Gyakran halljuk: «Ami igaz egyik században, helytelen a másikban». Ez teljesen helyénvaló megjegyzés és amennyiben azt akarja állítani, hogy vannak metódusok, amelyek megfelelnek egyik kornak, de nem a másikkal, mi is aláírjuk. Ha a nők elégánsak akarnak

lenni, lehetséges, hogy az egyik korban a kövérség felé hajlanak, a másikban a soványság felé. De azt nem mondhatjuk, hogy föladják az eleganciára való törekvésüket, ha például karcsúság után epednek. Ha az ideál megváltozik, hol marad a jobbra való törekvés, mely az ideált rejti magában? Nietzsche egy képtelen ideát bocsátott világgá, hogy amit az ember valamikor mint jót keresett, mi most azt rossznak hívjuk; ha így állana a dolog, egyáltalában nem beszélhetnénk arról, hogy felülmultuk a régieket, sem arról, hogy mögöttük maradtunk. Hogyan érheti el ön Jonest, ha ön más irányban jár? Nem lehet arról vitatkozni, vajjon jobban sikerült-e az egyiknek szerencsétlenné lenni, mint a másiknak boldoggá. Ez épen olyan, mintha arról vitatkoznánk, puritánabb lelkű-e Milton, vagy kövérebb-e a malac.

Igaz, hogy az ember, (az együgyű ember,) megváltoztathatja saját ideálját vagy tárgyát. De az, mint ideál, akkor is változatlan marad. Ha a haladás imádója meg akarja itélni saját haladását, komolyan kell vennie saját haladás-ideálját, nem szabad könnyelmű flirtöt kezdenie az egyhangúság ideáljával. A haladás maga nem halad. Érdemes itt futtában megjegyezni, hogy Tennyson, mikor kúszált modorában üdvözli a társadalomban az örök változás elvét, ösztönszerűen oly metaforához nyúl, mely a börtönbe zárt útálatot juttatja az eszünkbe. Azt írja :

«Hadd a nagy világot, hadd fonja le örökké a változás gyűrűző barázdáit».

Úgy gondolkozott a változásról magáról, mint változhatatlan barázdáról és eltalálta. Változandóság a legszűkebb s a legkeservebb barázda, amibe az ember belekerülhet.

A bökkenő itt azonban az, hogy ez az ideálban való

változás gondolata egyike azon dolgoknak, melyek a gondolkodást jelenről és jövőről teljesen megakasztják. Az ideálok állandó változásának elve az emberi történetben nem csupán attól foszt meg minket, hogy szüleinket tiszteljük, hanem megfoszt attól a modern és arisztokratikusabb érzéstől is, hogy lenézzük őket.

Napjaink e gondolatirtó fölfogásainak összegezése nem volna teljes, ha a pragmatizmusra nem térnénk ki. Én a pragmatikus módszert használom itt és mindenütt védelmezni fogom, ahol az igazság megalapozásáról van szó, túlzásba vitt alkalmazása azonban magában rejti minden igazság tagadását. Véleményem röviden ez. Megegyezem a pragmatistákkal abban, hogy a látszólagos objektív igazság nem mindig jelenti az egészet és hogy parancsoló szükségesség hinni dolgokban, melyekre az emberi szellemnek szüksége van. Állítom azonban, hogy épen e parancsoló szükségességeknek egyike a tárgyi igazságban való hit. A pragmatista azt mondja az embernek, hogy higgyen, amiben hinnie kell és ne törődjék a végtelennel. De egyike azon dolgoknak, melyekben hinnie kell, épen a végtelen. Ez a filozófia valójában szóbeli ellenmondás. Pragmatizmus az emberi szükségletek egyik tárgya, és egyike a fő emberi szükségleteknek, hogy valamivel több legyen, mint a pragmatista. A végletekbe vitt pragmatizmus embertelen, a determinizmus e vádja tökéletesen jogos. A determinista (ki, hogy igazat adjunk neki, egyáltalában nem emel igényt arra, hogy emberi lénynek tartsuk,) hülyeségnek nézi az emberi választás szabadságát. A pragmatista, aki pedig különösen igényt tart az «ember»-elnevezésre, bárgyúságnak tartja az emberi cselekvés ténylegességét.

Hogy vitánkat összegezzük, megállapíthatjuk, hogy

a legjellemzőbb, forgalomban levő filozófiák nem csupán az örület, hanem az öngyilkos örület vonását viselik arcukon. A kutató beleütötte fejét az emberi gondolat korlátaiba és betörte fejét. Ez az, ami a hívők aggodalmait és a haladók dicsekvését a szabad gondolat merész hetyksége fölött oly üressé teszi. Nincs időnk a szabad gondolat fürge-ségével törődni, ami minket érdekel, az a régi kor és a szabad gondolat teljes fölbomlása. Püspökök és jámbor emberek fölösleges munkát végeznek, ha azt magyarázzák, mi lesz, ha a szkepticizmus tért hódít. Már meghódította a tért. És az ékesen szóló ateista ne igen papoljon a nagy igazságokról, melyek napfényre kerülnek, ha egyszer a szabad gondolat elkezdődik. Mert a szabad gondolat végét már láttuk. Nem kérdezhet az már semmit, önmaga elé tett kérdőjelt. Nincs vadabb vízió a városnál, melynek lakói azt kérdik önmaguktól, van-e énjök. Nem tudunk szkeptikusabb világot elképzelni, mint amelyben az emberek kételkednek, létezik-e a világ? Csődjét gyorsabban és csattanósabban elérte volna, ha nem akadályozzák a káromlásról szóló tarthatatlan törvénnyel, vagy azzal a képtelen föltevessel, hogy a modern Anglia keresztény. A csőd előbb-utóbb elérte volna. A harcok istentagadókat még mindig igazságtalanul üldözik, de inkább azért, mert régi kisebbség, mint azért, mert új. A szabad gondolat kiélte saját szabadságát. Most saját eredményének láttára lehorgasztja fejét. Ha mostanában a buzgó szabadgondolkozó a bölcsészeti szabadságnak üdvöt kiált, mint a kakas a hajnalnak, úgy jár, mint Mark Twain embere, ki lepedőbe burkolva rohant ki a nap keltét látni s épen akkor ért oda, mikor a nap lement. Ha az aggódó lelkész még mindig azt mondja, hogy az borzasztó lenne, ha a szabad gondolat sötétsége elterjedne, Belloc magasztos és hatalmas szavai-

val válaszolhatnánk aggodalmaira : «Könyörgöm, ne zavarodjék meg oly erők növekvésén, melyek fölslzásban vannak. Ön eltévesztette az éj óráját. Már hajnal van». Nincs több kutatni való problémánk. A legsötétebb lyukakat és a legvadabb ormokat megmásztuk értük. A kérdéseket mind fölfedeztük. Hagyjuk abba a problémakutatást és nézzünk válasz után.

Egy szót azonban még hozzá kell tennem. E bevezető, negatív vázlat elején azt állítottam, hogy szellemi romlásunkat a vad ész, nem a vad képzelet okozza, nem azért bolondul meg az ember, mert mértföldmagas szobrot csinál, hanem azért, mert megpróbálja azt köbcentiméterekre átszámolni. Nos, a gondolkozók egy iskolája látta ezt s rávetette magát, mint azon útra-módra, mellyel a világ pogány egészségességét fölüjíthatják. Észrevették, hogy az ész rombol, de azt állítják, hogy az akarat teremt. A végső döntés, úgy állítják, az akarat, nem az ész dolga. A döntő nem az, miért követeli az ember a dolgot, hanem maga az a tény fontos, hogy követeli. Nincs elég helyem és időm, hogy az akarat eme filozófiáját bővebben kifejtssem. Úgy hiszem, Nietzschétől származik, ki valami egoizmusról prédikált. Hát ez elég együgyű dolog, hisz Nietzsche épen azzal tagadta az egoizmust, hogy kihirdette. Kihirdetni valamit annyit jelent, mint szétosztani. Az egoista az életet könyörtelen harcnak nevezi és aztán lihegő elszántsággal azon dolgozik, hogy ellenségeit a harcra ingerlje. Önzést prédikálni annyi, mint felbaráti szeretetet gyakorolni. De hát mindegy most, akárhogy is kezdték, e gondolat a mai irodalomban eléggé közhellyé vált. E gondolkodók fő mentsége, hogy nem gondolkodók, hanem iparosok. Azt állítják, hogy a választás maga isteni dolog. Így Bernard Shaw megtámadta azt a régi fölfogást, hogy

az emberek cselekedeteit azon elvből ítéljük meg, mennyiben közelítik meg a boldogság vágyának ideálját. Azt állítja, hogy az ember nem a boldogságért, hanem akaratából kifolyólag cselekszik. Ő nem mondja azt: «A lekvár boldoggá tesz», hanem: «Lekvárt akarok». És mindebben a többiek örülten követik. John Davidson oly szenvedélyesen fölizgul e tan hallatára, hogy úgy találja, neki prózát kell írnia. Rövid színjátékot ad ki, több hosszadalmas előszóval. Hát ez jól áll Mr. Bernard Shaw-nak, kinek színdarabjai nem egyebek, mint csupa előszó — nézetem szerint Mr. Shaw az egyedüli ember a világon, aki egy szónyi költészetet se vetett a papírra soha, de hogy Davidson, ki pompás verseket ír, verejtékező homlokkal metafizikai értekezéseket izzad ki, hogy az akarat tanát igazolja, eléggé bizonyítja, hogy az akarat tana ugyancsak fültövön vágta az embereket. Sőt még Mr. Wells is félig-meddig ebben a stílusban beszél. Ha ítéleteket mondunk ki, ne beszéljünk úgy, mint gondolkozók, hanem mint művészek. Így kell tehát beszélni: «Úgy érzem, hogy ez a görbe helyes». Vagy: «Ennek a vonalnak erre kellene tartani». Valamennyien föl vannak izgulva s nem minden ok nélkül. Úgy gondolják, hogy az akarat ez isteni tekintélyével kiszabadulhatnak a racionalizmus fojtogató, elátkozott várából. Úgy hiszik, hogy kiszabadulhatnak.

Csak hogy ez nem oly egyszerű dolog! Az akarásnak e fellengős magasztalása ugyanabban a letörésben és csődben végződik, mint a logika túlhajtása. Amint a tökéletes szabad gondolat magában rejti a gondolat fölött való kételkedést, úgy a pusztá akarás elfogadása az akarat megbénításával egyjelentésű. Mr. Bernard Shaw nem vette észre a különbséget hasznossági gyönyör-elv (mely tagadhatatlanul durva és könnyen félreérthető) és azon elv

között, melyet ő állít. A boldogság-ítélet és a gyönyör-ítélet közt (boldogság-igenlés és akarat-igenlés közt) a különbség egyszerűen az, hogy az egyik valóban igenlés, míg a másik nem az. Lehet azon vitatkozni, hogy ember ugrása a szírtől boldogság felé van-e irányozva, de azon nem, vajjon az akaratból származott-e? Természetes, hogy onnan. Dicsőíthetünk cselekedetet azzal, hogy gyönyört hoz, vagy fájdalmat okoz, igazságot fedez föl, vagy megmenti a lelket, de nem dicsérhetünk cselekedetet azért, mert az akaratból származik, hiszen azért hívják cselekedetnek. Ha az akaratot e szempontból dicsőítjük, nem választhatjuk az egyik irányt ép úgy, mint a másikat. És mégis a választás szabadsága az akaratnak az a vonása, amelyet e tan követői a legjobban dicsőítenek.

Az akarat imádása az akarat tagadása. A pusztá választást bámulni annyi, mint a választás szabadságát kettétörni. Ha Bernard Shaw hozzám jő és mondja: «Akarj valamit!» ez annyit jelent, mintha mondaná: «Nem törődöm azzal, mit akarsz!» vagy «Ez ügyben semmi akaratom». Általában nem bámulhatjuk az akaratot, mert hisz az akarat lényege részleges. A szellemes anarchista, mint John Davidson, felizgul a közönséges morálon és segítségül hívja az akaratot, — akarni kell valamit. Ő csak azt kívánja, hogy az emberiség kívánjon valamit. De az emberiség tényleg kíván valamit. És az, amit kíván, épen a közönséges morál. Davidson fellázad a törvény ellen és azt mondja: akarjunk valamit, bármit. És mi akartunk valamit. Akartuk a törvényt, ami ellen ő fellázadt.

Az összes akarat-imádók, Nietzschétől kezdve egész Mr. Davidsonig, teljesen akarat nélkül vannak. Még kívánni sem tudnak, nemhogy akarni. Ime itt a bizonyí-

ték. Ők mindig úgy beszélnek az akaratról, mint amely kitör és terjeszkedik. Ellenben ép az ellenkező igaz. Minden akarati tény önkorlátozás. Tevékenységet kívánni annyi, mint korlátozást kívánni. Ilyen értelemben minden cselekmény önfeláldozás. Ha választok valamit, visszavetek minden mást. Azon ellenvetés, amelyet ezen iskola követői a házasság ellen hangoztatnak, ellenvetés minden cselekmény ellen. Minden cselekmény visszavonhatatlan kiválasztás és kizárás. Az, aki megnősül, lemond az összes többi asszonyokról, így ha valaki egy irányban elhatározza magát, feladja a többi összes cselekményeket. Ha ön Anglia királya lesz, feladja a bromptoni börtönőr állását. Ha ön Rómába megy, feláldozza a dús, szuggesztív életet, melyben Wimbledon-ban* része volna. Az akarat e negatív oldala vagy korlátozó mivolta az, ami az anarchista akarat-imádók fecsegését majdnem a bárgyuság színvonalára süllyeszti. Mr. Davidson például azt állítja, hogy neki semmi köze a tilalomhoz: «Ne tedd!» holott kézenfekvő, hogy a «Ne tedd!» csak szükségszerű következménye a nagy szónak: «Akarom». «A lordmayor beiktatására akarok menni, te ne akadályozz meg!» Az anarchizmus arra sarkal, hogy legyünk merész, teremtő művészek és ne törődjünk törvényekkel vagy korlátokkal. Ámde lehetetlen, hogy az ember művész legyen és ne törődjék törvényekkel és korlátokkal. A művészet korlátozás, minden festmény lényegéhez hozzátartozik a keret. Ha ön zsiráfot rajzol, hosszú nyakat kell neki rajzolnia. Ha ön merész teremtő modorában úgy találja, hogy a zsiráfot rövid nyakkal kell ábrázolnia, attól tartok, hogy ön elvesztette a szabadságát zsiráfok rajzolására. Abban a pilla-

* Londoni negyed.

nalban, mikor a tények világába lépünk, belépünk a korlátok világába. Megszabadíthatunk dolgokat idegen vagy esetleges törvényektől, de semmiesetre se saját természetük törvényeitől. Ön kiszabadíthatja a tigrist ketrecéből, de kérem, ne szabadítsa meg sávjaitól. Ne szabadítsa meg a tevét pupjától, mert attól szabadítja meg, hogy tovább is teve maradjon. Ne legyen izgató demagóg, ne lázítsa fel a háromszöveget, hogy törjenek ki három oldaluk börtönéből. Ha a háromszög kitör három oldalából, siralmas vége lesz. Hallottam egy munkáról: «A háromszögek szerelmei»; én sohase olvastam, de fogadást merek ajánlani, ha háromszögekbe valaha valaki szerelmes volt, azért szeretett beléjük, mert háromszögűek voltak. Így áll az ügy a művészi teremtéssel, mely valamiképp a legdöntőbb példája a tiszta akaratnak. A művész szereti korlátozásait, hisz ezek alkotják magát a dolgot, melyet ő végez. A festő örül, hogy a vászon lapos, a szobrász örül, hogy az agyag szintelen.

Ha a példa nem világos, vegyük a történelmet. A francia forradalom hősi és döntő dolog volt, mert a jakobinusok valami határozott és határolt dolgot akartak. Kivánták a demokrácia szabadságát és a demokrácia tilalmait. Kivánták szavazati jogot és nem kivántak címeket. A republikánizmusnak volt valami aszketikus oldala Fránkinban vagy Robespierre-ben, épp úgy, mint terjeszkedő jellege Dantonban vagy Wilkesben. Ennél fogva teremtettek valami szolid és formás dolgot, a becsületes társadalmi egyenlőséget és jómódú francia parasztot. Azóta a forradalmi vagy spekulatív szellem Európában cél híján elsorvadt. A liberalizmus szabadossággá sülyedt. Megpróbálták a «lázítani» igét átható helyett mint átnemhatót ragozni. A jakobinus meg tudta mondani nemcsak a

rendszert, mely ellen fellázad, hanem azon rendszert is, amely ellen nem fog fellázadni, a rendszert, amelyben bizni fog. De az új forradalmár szkeptikus és tökéletesen semmiben sem bizik. Nincsen lojalitás benne, ennél fogva sohasem lehet igazán forradalmár. És a körülmény, hogy mindenben kételkedik, valóban gáncként hurkolja el lábait, midőn megpróbál valamit ledorongolni. Minden gáncs valamilyen erkölcsi felfogást rejt magában, a modern forradalmár nemcsak azon rendszerben kételkedik, amelyet lecsepül, hanem abban is, melynek alapján a másikat megtámadta. Így például ír egy könyvet s a hasábjait telesírja, hogy a birodalmi elnyomás pellengérré állítja a nők tisztaságát, aztán egy másik könyvet (a szexuális problémáról) és pellengérré állítja a nők tisztaságát ómaga. Átkozza a szultánt, hogy a keresztény leányok elvesztik a szüzességüket, aztán átkozza Mr. Grundy-t, hogy megtartják azt. Mint politikus világgá kiáltja, hogy a háború az élet pusztítása s aztán mint bölcsész megállapítja, hogy minden élet időpocsékolás. Az orosz pesszimista levágja a rendőrt, hogy megölte a parasztot, azután bebizonyítja, hogy a parasztnak, ha esze van, önmagát kellett volna megölnie. Más meg lecsepüli a házasságot, mint hazugságot, aztán nekiront nyegle arisztokratáknak, kik úgy kezelik, mint hazugságot. Rongynak nevezi a nemzeti zászlót s aztán korholja Lengyel- és Irország elnyomóit, hogy elvették ezt a rongyot. Ez iskola követője politikai gyűlésre megy s ott azon panaszkodik, hogy a vadakkal úgy bának, mint a vadállatokkal, aztán veszi kalapját és esernyőjét, elmegy egy tudományos értekezletre, hol napnál fényesebben bebizonyítja, hogy a vadak csakugyan nem mások, mint vadak. Röviden, a modern forradalmár, mivel határtalanul szkeptikus, mást se csinál, mint saját

aknáit aknázza alá. Politikai könyveiben azért támadja meg az embereket, mert az erkölcsöt tapossák, erkölcs-tani könyveiben pedig az erkölcsön szorítja meg a hurkot, mert az tapossa az embereket. Ezért a modern ember a szó szoros értelmében hasznavehetetlenné vált a forradalom bármily céljára. Mivel minden ellen fellázadt, elvesztette azon jogát, hogy valami ellen fellázadjon.

Hozzátehetjük, hogy e csőd nyilvánvalóvá lett az irodalom összes vad és borzalmas fajaiban, különösen a szatirában. A szatira lehet vad és anarchikus, de föltételezi egyes dolgok fölényét mások felett. Föltételez normát. Ha kis utcagyerekek egy kiváló ujságíró kövérségén kacagnak, önkénytelen a görög szobrászat szabályainak alapján állanak. A márvány Apollo az ideáljuk. A szatirá-nak irodalmunkból való különös eltünése onnan magyaráz-ható, hogy a meglepő dolgok az elvek általános elhalvá-nyulása után megszűnnek meglepők lenni. Nietzsche-nek ugyan volt valami természetes tehetsége a szarkazmusra, tudott gunyolni, de nem tudott nevetni; szatirájában van mindig valami tetetlen, súlytalan, kétségtelenül azért, mert nincs a közönséges moralitás tömege mögötte. Ő maga sokkal félszegebb, mint bármi, amit tollára vesz. Nietzsche-t nyugodtan odaállíthatjuk, mint a típusát ez elvont erőszakosság csődjének. Az agyvelőlágyulás, mely a végén elhatalmasodott rajta, nem volt fizikai véletlenség. Ha Nietzsche nem halt volna meg gyengeelméjűségben, a nietzscheizmus halt volna meg benne. Elszigetelt és gőgös gondolkozásnak elbutulás a vége. Aki nem engedi, hogy meglágyuljon a szive, annak meglágyul az agya.

Az utolsó kísérlet, hogy az intellektualizmustól szabaduljanak, az intellektualizmusban, tehát a halálban találja végét. A támadás nem sikerült. A törvénytelenység

vad imádata és a materialista vad törvényimádata egy sivatagban találkoznak. Nietzsche szédítő ormokat hágott meg és egyszerre Tibetben találta magát. Leül Tolstoj mellett a semmi és nirvána honában. Mindketten gyámoltalanok, az egyik mert nem foghat meg semmit, a másik, mert nem szabadulhat meg semmitől. A tolsztoji akarást megfagyasztja a buddhista ösztön, hogy minden különálló cselekmény gonosz. A nitzscheita akaratát meg épen úgy megfagyasztja az a tudat, hogy minden különálló cselekmény jó. Mert ha minden speciális cselekmény jó, akkor egy se speciális. Keresztuton állanak; egyik gyűlöl minden útkeresztvezést, a másik szeret minden útkeresztvezést. Az eredmény pedig...? Nos, bizonyos dolgokat nem nehéz kitalálni. Ott álldogálnak az útkeresztvezésen, ha azóta meg nem haltak.

Itt végét szakaszthatom, (hála Istennek,) e könyv első és legunalmasabb részének — a modern gondolat vázlatos szemléjének. Most világnézetet fogok vázolni, mely talán nem érdekli annyira olvasóinkat, de mindenesetre érdekel engem. Ahogy ezt a lapot befejezem, itt velem szemben van egy oszlop modern könyv, mit keresztüllapoztam — a szellemesség valóságos kincstára, a hiúság vására. Azon véletlen alapján, hogy jelenleg különváltam tőlük, oly tisztán látom Schopenhauer és Tolstoj, Nietzsche és Shaw filozófiáinak karambolját, mintha lóghajóból figyelnék egy kikerülhetetlen vonatösszeütközést. Valamennyien az elmekórház felé vezető uton vannak. Örültek lenni annyi, mint a szellemi tevékenységet arra használni, hogy szellemi gyámoltalanságra vergődjünk; nos, ők csaknem odáig vergődtek. Aki azt gondolja, hogy üvegből van, a gondolat megsemmisítéséig gondolkodik, mert az üveg nem gondolkodik. Aki semmit nem

akar visszavetni, az akarat letörését akarja, hisz az akarat nem valaminek választása csupán, hanem minden egyébként a visszautasítása. És amint végigböngésem a sok ügyes, csodás, bágyasztó és haszontalan modern könyvet, szemet szúr egyiknek a címe: «Jeanne d'Arc» Anatole France-tól. Csak rápillantottam és egy pillantás elég volt, hogy emlékeztessen Renan «Jézus életére». Mindkettőben ugyanaz a rendszer van, a tiszteletteljes kétely rendszere. Egyik sem hisz a természetfeletti cselekményekben, melyeknek van némi alapjuk, ellenben természetes történeteket mesél, melyeknek nincs semmi alapjuk. Mivel nem tudunk hinni abban, amit a szent tett, azt hisszük, fel vagyunk jogosítva hajszálnyi pontossággal tudni, mit érzett. De egyik könyvet se azért említem, mintha kedvem volna kritizálni őket, hanem azért, mert véletlen összekerülésük az egészség két oly meglepő típusát állítja elélem, mely elhalaványítja az összes könyveket itt előttem. Jeanne d'Arc nem akadt meg az útkeresztezésnél, mint Tolstoj, ki minden ösvényt visszautasít, sem mint Nietzsche, aki meg minden ösvényt elfogadott. Választott egy ösvényt s úgy ment rajta végig, mint a villám. Ha elgondolkozom Jeanne d'Arcon, úgy látom, megvolt benne minden, ami igaz Tolsztojban és Nietzscheben, sőt az is, ami tűrhető volt mindkettőjükben. Eszembe jut mindaz, ami nemes Tolsztojban, az egyszerű dolgokon való öröm, különösen a mesterkéletlen könyörület, a föld ténylegességei, a tisztelet a szegény iránt, a hajlott hát méltósága. Jeanne d'Archan mindez megvolt, sőt valamivel több is, ő viselte a szegénységet, nem csupán bámulta, míg Tolsztoj tipikus arisztokrata, ki azzal foglalkozik, hogy titkát fölfedezze. Azután eszembe jut minden, ami bátor, büszke és nemes volt a szegény Nietzscheben, lázadozása a mai idők üres-

sége és gyávasága ellen. Eszembe jut kiáltása a veszély extatikus egyensúlyáért, éhezése a nagy lovak rohamára, vágyakozása a fegyverek csengésére. Nos, mindez megvolt Jeanne d'Arcban is, azzal a különbséggel, hogy ő nem csupán magasztalta a küzdelmet, hanem küzdött is. Tudjuk, hogy nem félt egész seregektől, míg Nietzschéről köztudomású, hogy félt a tehéntől. Tolsztoj csupán magasztalta a parasztot, Jeanne d'Arc maga is paraszt volt. Nietzsche csupán magasztalta a harcost, ő pedig maga volt harcos. Mindkettőt megveri ellentmondó eszményeik terén, nemesebb volt, mint az egyik, erőszakosabb, mint a másik. Mindamellett teljesen praktikus egyéniség, aki tett valamit, míg a másik kettő vad szemlélődő, egyikük sem tett semmit. Nem bírtam a következők súlyától menekülni, hogy úgy őbenne, mint a hitében megvan az erkölcsi egység és hasznosság valamelyes titka, mely e világból kiveszett. E gondolattal egyidejűleg egy másik hatalmasodott el rajtam, a Mester kolosszális alakja vetődött gondolataim tarka szinpadjára. Ugyanaz a modern nehézség, mely elsötétítette Anatole France hőseit, árnyalta be Renán Ernő tárgyát is. Renán hősénekeknél könnyűsége szintén elválasztotta harciasságától. Sőt Krisztus igazságos felindulását Jeruzsálemben úgy állítja be, mint ideges kitörést a galileai költői várakozások után. Mintha volna megférhetetlenség az emberiség szeretete és az emberietlenség gyűlölete között. Az altruisták csipogó vékony hangon gáncsolják Krisztust mint egoistát. Az egoisták (még vékonyabb és csipogóbb hangon) vádolják, hogy altruista. A mai légkörben e vádak eléggé érthetők. A hős szeretete borzalmasabb, mint a zsarnok gyűlölete. A hős gyűlölete nagylelkűbb, mint az emberbarát szeretete. Van itt valami kolosszális és hősiesség, melynek

a modernek csak morzsáit szedegetik össze — óriással van dolgunk, kinek csak lemetszett lábait és karjait látjuk erre-arra vándorolni. Krisztus lelkét együgyű csikokra szabdalták, ellátták egoista és altruista címkékkel s egyformán meg vannak riadva örült nagyszerűségétől és kábító szelidségétől. Felosztották ruháit maguk közt és sorsot vetettek öltönye fölött, pedig az egy darabban volt szöve, varrás nélkül.

IV. FEJEZET.

Tündérország morálja.

Ha az üzletember tanulójának idealizmusát akarja kipellengérezni, rendszerint így szól hozzá: «Ő igen, míg az ember fiatal, addig megvannak ezek az elvont ideáljai, a légvárai, de ha a férfikort eléri, minden szétfoszlik, mint a kőd, az ember hinni kezd a gyakorlati politikában, használja a régi rendszert és úgy veszi a világot, aminő». Hozzám legalább így szóltak a tiszteletreméltó emberbarátok, kik most már sírjukban pihennek, mint közbecsülés tárgyai, midőn ők öreg urak voltak és én még fiatal. Azóta én férfikorba kerültem s rájöttem, hogy az öreg emberbarátok hazudtak. Épen az ellenkezője történt annak, amit jóstak. Azt mondták, hogy elvesztem az ideáljaimat és hinni fogok a gyakorlati politikusok módszerében. Nos, én ideáljaimat legkevésbé sem vesztettem el, hitem alapjában mindig az, ami volt. Amit elvesztettem, nem más, mint gyermeki jámbor hitem a gyakorlati politikusokban. Az armageddoni csatáról körülbelül ma is az a nézetem, ami volt, de sajnos, nem vagyok így a képviselőválasztással. Gyermekkoromban anyám térdére ugrottam

az elragadtatástól, ha csak említették. Nem, a látomány mindig szolid és megbízható volt. A látomány mindig igaz. A valóság az, ami gyakran csalás. Úgy, mint valaha, sőt talán még inkább, mint valaha, hiszek a liberalizmusban. De az az ártatlanság rózsás kora volt, mikor a liberálisokban hittem.

Most egyéni szemlélődésem gyökereit kutatom és azért veszem ezt a példát, mert ez talán legpozitívabb hajlamom. Liberálisnak neveltek, mindig hittem a demokráciában és az önmagát kormányzó emberiség elemi szabadelvű tanában. Ha valaki a frázist kopottnak vagy bizonytalanak találja, meg kell állnom egy pillanatra, megállapítani, hogy a demokrácia elve, úgy, amint azt én értelmezem, két állításban foglalható össze. Az első, hogy a mindnyájunkkal közös dolgok jelentősebbek, mint a sajátos egyéni dolgok. A rendes dolgok értékesebbek, mint a rendkívüliek, sőt nemcsak értékesebbek, hanem rendkívüliebbek is. Ember valami magasztosabb, mint emberek, valami sokkal különösebb. Az emberiség csodájának fölérzése bennünk mindig elevenebb, mint a hatalom, értelem, művészet vagy civilizáció bármely csodaműve. A két lábon járó ember, mint ilyennek, számunkra szívrehatóbbnak kell lennie, mint bármiféle muzsika és meglepőbbnek, mint bármely karrikatúra. A halál maga még tragikusabb, mint az éhhalál. Hogy az embernek orra van, komikusabb annál, mintha valakinek Cyrano de Bergerac-orra van.

A demokráciának első alapelve tehát ez : a lényeges dolgok az embereknél azok, amelyek mindnyájunkkal közösek s nem azok, amelyek egyéniek. A második alapelv pedig ez : a politikai ösztön vagy hajlam azon dolgok közé tartozik, melyek minden emberrel közösek. Szerелеmbе

esni költőibb, mint költővé válni. A demokrácia azt vitatja, hogy a kormányzás, (mely a törzs igazgatását elősegíti), annyi, mint belehabarodni valakibe s nem annyi, mint költővé válni. Nem hasonlít ahhoz, hogy valaki orgonán játszik, sem ahhoz, hogy selyemre himez, vagy az északi sarkot fedezi föl (utálatos egy szokás!), vagy királyi csillagász lévén, a teleszkópot tekeri. E dolgokra csak oly embert kívánunk, ki jól végzi a dolgát. A kormányzás ép ellenkezőleg, oly dolog, mely a szerelmes levél írásához, vagy az orrfúváshoz hasonlít. Ezt mindenkinek magának kell csinálnia, ha mindjárt rosszul is. Én nem vitatom most e fölfogások egyikének igazságát sem. Tudom, hogy sok modern azt kívánja, hogy feleségüket tudósok válasszák ki, lehet, nemsokára azt óhajtják, hogy a dada fújja ki az orrukat. Pusztán annyit mondok, hogy az emberiség elismeri ezen általános emberi tevékenységeket és a demokrácia közéjük sorolja a kormányzást. Röviden a demokratikus hitvallás ez : a legijesztőbb fontosságú kérdéseket a közönséges emberekre magukra kell hagynunk, mint például a nemek párosodását, az ifjúság nevelését, az állam törvényeit. Ez a demokrácia és ebben hittem mindig.

Van azonban egy dolog, amit ifjúságomtól kezdve mind a mai napig nem bírtam megérteni. Sohasem tudtam a nyitjára jutni, honnan az ördögből vették az emberek azon fölfogást, hogy a demokrácia ellentétben van a hagyománnyal. Hisz nyilvánvaló, hogy a hagyomány semmi egyéb, mint az időn túl terjesztett demokrácia. Semmi egyéb, mint inkább hinni az általános emberi közmeggyőződésnek, mint az elszigetelt vagy önkényes véleménynek. Az, aki például a katolikus egyház hagyományával szemben valamely német történészt idéz, az arisztokráciára

appellál. Egy tudós fölényére hivatkozik a tömeg megrendítő fölényével szemben.

Érthető, hogy a pusztai történeti könyvvel nem bánanak oly tisztelettel, mint a legendával. A legendát a faluban a nép többsége csinálja, amely józan. A könyvet pedig általában az az egy ember írja, akit a faluban mindenki boldognak ismer. Akik azt hangoztatják a hagyomány ellen, hogy az emberek régente tudatlanok voltak, menjen föl csak a Carlton Clubba* és ott fejtse ki ezt, mert ott szokták fejtegetni, hogy a külvárosok szavazói tudatlanok. Ez nem a mi szájunk íze szerint való beszéd. Ha mi a közönséges emberek véleményének nagy fontosságot tulajdonítunk, mely a napi kérdések megoldásánál egy bizonyos irányban egyértelműséggel nyilatkozik meg, nincs rá ok, miért utasítsuk vissza, ha történetről vagy meséről van szó. A hagyomány nem egyéb, mint a választójog kiterjesztése. Annyit jelent, mint a szavazati jog megadása a legelfeledettebb társadalmi osztálynak, a mi elődeinknek. Annyi, mint a halottak demokráciája. A tradíció nem nyugszik bele a szűk és pökhendi oligarchiába, melyet a véletlenül épen élők gyakorolnak. Minden demokrata visszautasítja a gondolatot, hogy az emberek születésük alapján diszkvalifikáltassanak. A hagyomány pedig kifogást emel az ellen, hogy eihalalozásuk címén jogtalanítottassanak. A demokrácia megmagyarázza nekünk, hogy a jó ember véleményét akkor se nézzük le, ha az illető mindjárt az inasunk is, a tradíció megköveteli tőlünk, hogy a jó ember véleményét ne nézzük le, ha az illető mindjárt az apánk is. Én nem bírom a két ideát egymástól elválasztani, a demokráciát és a tradíciót, nyilvánvaló előttem, hogy a kettő egy és

* Az angol főváros egyik legelőkelőbb klubja.

ugyanaz a gondolat. Azt akarjuk, hogy gyűléseinken legyenek ott a halottak. A régi görögök kővel szavaztak, ezek sírkövekkel fognak szavazni. Teljesen szabályszerű és hivatalos a dolog, mert a legtöbb sírkő, úgy mint a legtöbb szavazólap, kereszttel van jelölve.

Hangsúlyoznom kell, hogyha volt valamikor valamire hajlamom, akkor az a demokrácia, illetőleg a tradíció felé húzott. Mielőtt ezt teoretikus vagy logikus szempontból bonckés alá vennők, egyéni meggyőződéseim megokolására legyen szabad valamit fölhoznom : Inkább volt kedvemre hinni a nehéz munkával foglalkozó nép tömegének, mint a furcsa és zavaros gondolkozású irodalmi osztálynak, melyhez magam is tartozom. Többre becsülöm a nép képzelődését és előítéleteit, mely belülről látja az életet, mint azon emberek legszabatosabb megállapításait, akik kívülről nézik az életet. Szivesebben hiszek az öregasszonyok meséiben, mint az öreg lányok cselekedeteiben.

Most, hogy álláspontomat rendszerbe kellene foglalnom, kijelentem, hogy ebben semmi gyakorlatom nincs. Idejegyzek hát néhány főgondolatot, melyekre magam jöttem rá, oly sorrendben, amint rájuk bukkantam. Azután összegezem őket s vázlatosan összeállítom az én egyéni filozófiámat vagy természeti vallásomat, majd kitérek azon megdöböntő megállapításomra, hogy az egész dolgot már előttem fölfedezték. A kereszténység fedezte föl. Mélységes meggyőződéseim elseje a népi hagyomány ezen elemével foglalkozott. Szellemi élménycimre nehéz volna világosságot deríteni, ha előbb nem tértem volna ki a demokrácia és hagyomány szoros összefüggésére. Hogy aztán fölfogásomra igazán világosságot deríthettek-e, nem tudom, de legalább is meg akarom próbálni.

Első és utolsó filozófiámat, melyben megingathatlan

biztossággal hiszek, a gyerekszobában tanultam. A dajkától tanultam, a hagyomány és demokrácia közös, fenkölt papnőjétől. Mindazok a dolgok, amikben akkor leginkább hittem és azok, amelyekben legjobban hiszek most is, a tündérmesék. Meggyőződésem, hogy ezek teljesen észszerű dolgok. Nem fantáziák, sőt inkább, velük összehasonlítva, más dolgok a fantasztikusak. Velük összehasonlítva abnormális a vallás és a racionalizmus, bár a vallás abnormálisan igaz, a racionalizmus meg abnormálisan téves. Tündérország nem egyéb, mint a közvélemény napos hazája. Nem a föld az, ami itéli az eget, hanem az ég itéli meg a földet ; és így előttem nem is a föld volt, mely kritizálta Tündérországot, hanem a Tündérország, mely kritizálta a földet. Ismertem a bűvös futóbab-bokrot, mielőtt babot ettem volna, biztos voltam a holdban lakó emberről, mielőtt a holdról bizonyosságot szereztem volna. Megegyeztem ebben minden népies tradícióval. Másodrendű költők természetimádók : csalitról, patakról fecsegnek ; a régi hősköltevények szerzői és a régi mesék a természetfölötti imádói : a patak és csalit isteneiről mesélnek. Hát ez az, amire a modernek gondolnak, mikor azt mondják, hogy a régiek nem bírták a természetet «földeríteni». Nem tudták a természetet megérteni, mert azt mondták róla, hogy isteni. Öreg dajkák nem fűről mesélnek a gyermeknek, hanem a tündérekről, akik a fűvön táncot járnak, a régi görögök nem látták a fákat a dryadoktól.

Most azonban arról szeretnék beszélni, minő etika és filozófia alakul ki abban, aki tündérmeséken táplálkozik. Ha részletesen foglalkoznám vele, sok nemes és egészséges elvet tudnék onnan eredtetni. Itt a lovagias tanítás, «Jack, az óriás-ölő»* arra oktat, hogy az óriásokat azért

* Az angol népmese egy alakja.

kell megölni, mert óriások. Férfias lázadás a góg ellen. Mert a lázadó régebb, mint az összes királyságok és a jakobinusnak több tradíciója van, mint a jakobitának.* Itt van a Cinderella** morálja, mi egyjelentésű a Magnificatével: «Exaltavit humiles». Itt van a «Szépség és a vadállat» nagy tanítása, hogy valamit szeretnünk kell, mielőtt szeretetreméltó lenne. A «Csipkerózsza» borzalmas allegóriája elmondja, mikép volt megáldva az emberi teremtés minden ajándékkal bölcsőjétől kezdve és a halállal megverve, de lecsillapít mégis azzal, hogy a halál álommá szelidülhet. De most nem a Tündérország külön szabályaival szeretnék foglalkozni, hanem szellemével, melyet megtanultam, mielőtt beszélni tudtam volna és megőrzök abban az időben is, amikor már nem tudok írni. Bizonyos világszemlélettel kívánok itt foglalkozni, mely bennem a tündérmesék hatása alatt kifejlődött és azóta a pusztá tények alapján rendíthetetlenül megerősödött.

Vannak bizonyos következmények vagy fejlődmények, melyek a szó szoros értelmében észszerűek. A szó szoros értelmében szükségesek. Ilyenek a számtani és tisztán logikai következtetések. Mi a Tündérországban, (kik mellesleg a legészszerűbb lények vagyunk,) megengedjük ez észszerűséget és szükségességet. Például, ha a csúnya nővérek idősebbek, mint Cinderella, akkor ebből acélos biztossággal és vaskövetkezetességgel megállapítható, hogy Cinderella szükségszerűleg fiatalabb, mint a csúnya nővérek. Itt nem lehet kiugrani. Beszélhet Haeckel annyi fatalizmust e tény körül, amennyit akar, már ez csak így lesz. Ha Miska a molnár fia, Miskának a molnár az apja. Így

* Jakab angol király párthiveit hívták így.

** Népmesei alak. Mi Hamupipókének hívjuk.

dönt a hideg ész megdöbbenően magasztos trónján és mi a Tündérorszáiban alávetjük magunkat. Ha három testvér három lovon ül, el kell fogadnom, hogy hat élőlény és tizennyolc lábszár van együtt. Ez igazi racionalizmus és Tündérország tele van ezzel. De mikor fejemet a sövényen kidugtam s megfigyeltem a természetes világot, rendkívüli dologra lettem figyelmes. Észrevettem, hogy szemüveges tudós emberek tényleges, megtörtént dolgokról, — például a hajnal vagy a halál, — úgy beszéltek, mintha észszerűek és kikerülhetetlenek volnának. Azon ténynek, hogy a fa gyümölcsöt hoz, oly szükségszerűséget tulajdonítottak, mint annak, hogy kétszer két fa egyenlő négy fával. Pedig a dolog nem úgy áll. Mert Tündérország próbakövén nézve, áthidalhatatlan különbség van a kettő közt. A Tündérország bizonyítási eljárása a képzelet. Elképzelni nem tudom, hogy kétszer kettő ne legyen négy, de igen könnyű elképzelnem fát, mely nem hoz gyümölcsöt. Elképzelhetem, hogy arany gyertyatartók nőnek rajta, vagy tigrisek, farkukkal az ágon lógva. Sokat beszélnek egy Newton nevű emberről, kinek fején alma koppant és erre törvényt fedezett föl. De nem jutottak el odáig, hogy meglássák a különbséget az igazi törvény, az ész törvénye és a pusztá tény közt, hogy az alma lecsik. Ha az alma megütötte Newton orrát, Newton orra megütötte az almát. Ez az igazi szükségszerűség, az egyik nélkül a másikat nem is tudjuk elképzelni. De igenis elképzelhetem, hogy az alma nem az ő orrára csik ; magunk elé varázsolhatjuk az almát, amint hevesen keresztülrohan a levegőn egy más lény orrára, akit véletlenségből jobban utál. Tündérregéinkben mindig föntartottuk ezt az éles megkülönböztetést az elméleti viszonylatok tudománya (hol igazán vannak törvények) és a pusztán természeti történések közt, hol nin-

csenek törvények, csupán kísérteties ismétlődések. Hiszünk kézzelfogható csodákban, de értelmi lehetetlenségekben nem. Elhisszük, hogy a futóbab évig nőtt, de ez egyáltalában nem érinti bölcséleti meggyőződésünket, hogy két bab, meg három bab, az öt bab.

Itt figyelhető meg a tündérmesék itéletének különös szabatossága és igazsága. A tudomány embere így szól: «Mesd le az ágat és az alma lecsik!» És ezt olyan nyugodtan mondja, mintha az első állítás valóban szuggerálná a másikat. A tündérmese boszorkánya így szól: «Fujj a kürtbe és az óriás vára összeomlik!» De a boszorkány egy szóval sem állítja, hogy az eredmény egyedül erre az okra vezetendő vissza. Valószínűleg már sok lovagnak adta ezt a tanácsot, de nem vesztette el sem csodálkozását sem, az eszét. Addig nem bódul meg, míg a kürt és az összeomló torony közt szükségszerű értelmi kapcsolatot nem képzel. De a tudós emberek megbódulnak, mert szükségszerű értelmi kapcsolatot látnak a leváló alma és a földre pottyant alma közt. Úgy beszélnek, mintha nem csupán csodálatos események sorozatát fedezték volna fel, hanem igazságot, mely e tényeket egybefüzi. Úgy rémlik nekik, hogy mivel felfoghatatlan dolog állandóan nyomon követ egy más felfoghatatlan dolgot, a kettő valamiképpen felfogható dologgá válik. Két fekete talány ad fehér választ.

Mi Tündérorszámban lehetőleg kerüljük ezt a szót, törvény, míg a Tudományországban nagy előszeretettel élnek vele. Van egy érdekes feltevés, hogyan ejtették ki elfeledett népek az ábécét — Grimm törvényének hívják. Csakhogy Grimm törvénye sokkal értelmetlenebb, mint Grimm meséi. A mesék, minden kétséget kizárólag, valóban mesék, míg Grimm törvénye nem törvény. Törvény

magában foglalja, hogy ismerjük az általánosítás és szentesítés természetét, nem csupán annyit, hogy néhány eredményt megfigyeltünk. Ha van törvény arra, hogy zsebmeteszők börtönbe menjenek, annyit jelent, hogy van elképzelhető értelmi kapocs a bebörtönzés és a zsebmetszés gondolata között. Kérdezhetnők, mi címen vesz-
szük el egy ember szabadságát, aki szabadságot vett magának. De épp oly kevésbé állíthatjuk, hogy tojásból okvetlenül csirke lesz, mint amily kevésbé törünk lándsát az állítás mellett, hogy a medvéből herceg válik. Mint idea, a tojás és a csirke sokkal messzebb esnek egymástól, mint a medve és az elvarázsolt herceg, mert a tojás magában egyáltalán nem emlékeztet csirkére, míg vannak hercegek, kik medvére emlékeztetnek. Megengedjük, hogy bizonyos átalakulások történnek, de lényeges dolog, hogy ez átalakulásokat a tündérrcgek bölcséleti modorában és ne a tudomány és a «természet törvényeinek» bölcséletellenes felfogásával szemléljük. Ha kérdeznek minket, miért lesz a tojásból madár és miért hull ősszel a gyümölcs a fáról, a válaszuk hajszálnyira az, amit a tündérek anyja mondana Cinderellának, ha megkérdezné tőle, miért változtak át egerci lovakká, s mért hullott le róla ruhája tizenkét órakor. A válasz az lesz, «mert ez varázs». Nem törvény, mert nem ismerjük, nem értjük általános formuláját. Nem szükségszerűség, mert bár számíthatunk arra, hogy a gyakorlatban tényleg megtörténik, semmi jogunk nincs azt mondani, hogy mindig így fog történni. Nem bizonyíték a változhatatlan törvényre, (mint Huxley képzelte), hogy mi a dolgok rendes folyására számíthatunk. Mi nem számíthatunk rá, hanem fogadunk rá. Kockáztatjuk a csoda távoli lehetőségét, mint a mérgezett kalácsét, vagy világpusztító üstökösét. Kihagy-

juk a számításból nem azért, mert csoda, tehát lehetetlenség, hanem mivel csoda, azaz kivétel. A tudományos könyvekben található összes ilyenmü kifejezések: «törvény», «rend», «szabály» és így tovább, értelmetlenek, mert belső szintezist feltételeznek, ami nincs meg. Az egyedüli kifejezések, melyek kielégítettek, ha a természetről beszéltek, a tündérregék szavai: «Varázs», «bűbáj», «igézet». Egyformán kifejezik a tény esetlegességét és titokzatoságát. A fa azért hoz gyümölcsöt, mert elvarázsolt fa. A víz azért rohan le a hegytetőről, mert meg van bűvölve. A nap azért süt, mert meg van igézve.

Egyenesen tagadom, hogy ez fantasztikus vagy misztikus. Később lesz dolgunk miszticizmussal; a tündérrege fiazeológiája a tények körül szigorúan észszerű és agnosztikus. Ha szavakban akarom kifejezni világos és határozott észleletemet, hogy az egyik dolog teljesen különbözik a másiktól, annak nincs más módja, mint kijelenteni, hogy nincs logikai kapcsolat a repülés és a tojás kiköltése közt. Éppen az, ki oly sokat beszél törvényről, nem tudja, mi a misztikus. Sőt, az átlagos tudományos ember kész szentimentalista. Szentimentális a lényegben, mert pusztatársításoktól sodortatja magát. Oly sokszor látta, hogy a madarak repülnek és kiköltik tojásaikat, hogy immár nem tud megválni a gondolattól, hogy a két idea közt bizonyos elmosódott gyöngéd kapcsolat van, holott a valóságban a kettő között semmi kapcsolat nincs. Az elhagyott szerelmes nem tudja elválasztani a holdat és elveszett szerelmét, a materialista meg nem tudja elválasztani a holdat és a dagályt. A kettő közt semmi egyéb kapcsolat nincs, mint hogy együtt látták őket. Az érzelgő ember könnyekbe tör ki az almavirág illatánál, mert homályos eszmetársítása révén ifjúságára emlékezteti. Így

a materialista tanár (bár könnyeit eltitkolja) szintén szentimentális, mert homályos eszmétársítása révén az almavirág almára emlékezteti. A Tündérország hideg racionalistája nem látja be, miért volna lehetetlen, hogy az almafán karminvörös tulipánok nyíljanak, — megesik ilyesmi az ő honában.

Ez az elemi csodálkozás mindazonáltal nem tiszta képzelődés, mit a tündérmesékből származtatunk le, hanem éppen ellenkezőleg, a tündérmesék minden varázsa és tüze innen van. Éppúgy, mintahogy valamennyien szeretjük a szerelmi történeteket, mert mindegyikben rejtve van egy szikrányi nemi ösztön, imádjuk a csodás történeteket, mert mindig megrezzentik bennünk a csodálkozás ősi ösztönét. Igazolja ezt az a tény, hogy gyermekkorunkban nem kívánunk mi kifejezetten tündérmeséket, egyszerűen meséket kívánunk. A csupasz élet is elég érdekes. A hétéves gyermek felirdul, ha hallja, hogy Tommy kinyitotta az ajtót és az ajtóban ott állt a sárkány. A három éves gyermeknek ellenben elég azt mondani, hogy Tommy kinyitotta az ajtót, már izgul. Kamaszok szeretik a regényes történeteket, a gyermekeknek megfelel a realiztikus mese is, — mert regényesnek találják. Becsületemre, úgy találom, hogy messze földön a gyermek az egyedüli, kit a modern realiztikus novella nem untat. Látjuk, hogy a dajkamesék is csupán az érdeklődés és bámulat ősi ösztönére adnak visszhangot. Csak azért mondják, hogy az almák aranyból voltak, hogy felfrissítsék bennük az elfeledett pillanatot, midőn zöldnek láttuk őket. A patakokat csak azért töltik meg borral, hogy egy vad pillanatban rácszémeljünk, hogy víz fojyik bennük. Azt mondtam, hogy ez teljesen észszerű, sőt agnosztikus. És e ponton teljesen a magasabb agnosz-

ticizmus hívének vallom magam, melynek igazibb neve Tudatlanság. Tudományos művekben, sőt minden regényben olvastunk az emberről, aki elfeledte a saját nevét. Ez az ember jár-kezel az utcákon, mindent lát és megítél, csupán arra nem bír visszaemlékezni, kicsoda ő. Nos valamennyien így vagyunk. Minden ember elfelejtette, hogy kicsoda. Megismerhetjük a világmindenséget, de magunkat soha, énünk távolabb van tőlünk, mint bármely csillag. Szeresd Uradat Istenedet, de nem fogod ismerni önmagadat. Ugyanazon értelmi baleset áldozatai vagyunk, elfelejtettük a nevünket. Elfelejtettük, mik vagyunk mi igazán. Mindaz, amit mi közvéleménynek, racionalizmusnak, gyakorlatiasságnak vagy pozitívizmusnak hívunk, semmi egyéb, mint hogy életünk egyes holt szintjein elfelejtjük, hogy felejtettünk. Mindaz pedig, ami szellemnek, művészetnek, vagy extázisnak hívunk, egy magaslatos pillanatra való ráeszmélés, hogy felejtünk.

És ámbátor (hasonlóan a regénybeli emberhez, ki elfelejtette a nevét) féleszű bámulattal járunk az utcákon, ez a bámulat mégis csodálkozás. A csodálkozásnak pozitív eleme a magasztalás. Ez a legközelebbi mérföldjelző Tündérországon keresztül vezető utunkon. A legközelebbi fejezetben pesszimiztákról és optimiztákról fogok beszélni és értelmi világszemléletükről, ha ugyan van náluk ilyesmi. Itt csupán vázolni próbálok az óriás emócióimat, melyeket leírni lehetetlen. A legerősebb emócióm az volt, hogy az élet csak annyiban értékes, amennyiben izgató. Az élet extázis, ha van benne kaland, kaland pedig az élet azért, mert van rá alkalom. A tündérmese báját nem érintette, hogy esetleg több benne a sárkány, mint a herceg, — a tündérmesét hallgatni jó volt. Minden boldogság próbaköve a háladatosság, és én hálás voltam, bár

nem tudtam kinek. A gyerekek hálásak Mikulás bácsinak, mert harisnyáikba babát vagy édességet dug. És én ne volnék hálás a Mikulásnak azért, mert harisnyáimba két csodás lábszárat dugott? Meg szoktuk köszönni a név- és születésnap ajándékot, akár szivar, akár papucs. Nincsen, akinek megköszönjem azt a születésnap ajándékot, hogy e világra születtem ?

Ez volt az első két érzésem tehát ; mindkettő megvédhetetlen és kétségbevonhatatlan. A világ villámcsapás volt, de nem volt pusztán csapás, a létezés meglepetés volt, de kellemes meglepetés. Legelső nézeteimet szabatosan egy talány fejezi ki, mely gyerekségem óta a fejemben motoszkál. A kérdés az volt : «Mit mondott az első béka ?» És a válasz : «Uram, hogyan teremtettél engem ugrásra ?» Ez röviden és velősen kifejezi azt, amit mondani akarok. Isten ugrásra teremtette a békát, a béka azonban jobb szeret ugrálni. Ezt megállapítva, következik a tündérfilozófiának egy másik nagy elve.

Mindenki tudatára jön ennek, aki Grimm Tündérmeséit Mr. Andrew Lang sikerült gyűjteményében végigolvassa. Hogy pedáns legyek, ez elvet mindjárt el is nevezem a feltételes öröm tanának. Touchstone sokat beszélt arról, mennyi erő van a «ha» szócskában, a tündérmorál szerint minden erény benne van egy «ha»-ban. A mesebeli nyilatkozatok mind ilyenek : «Arany és zafir palotában lakhatsz, ha nem mondod ki e szót, tehén». Vagy : «Boldogan fogsz élni a király leányával, ha nem mutatsz neki hagymát». A látomány mindig tilalomtól függ. Az összes kábító és kolosszális kalandok apró fenntartáson függnék. A forgószélszerű vad és örvénylő dolgok, melyek szabadjukra vannak bocsátva, mind egy dolgon mulnak, ami meg van tiltva. W. B. Yeats választékos és megkapó tün-

dérregéiben úgy írja le a tündéreket, mint akik törvény nélkül élnek ; ártatlan anarchiába merülnek a levegő kantározatlan lovain :

Bomlott hajú hullám
 Viszi őket hátán,
 Táncuk lobogó láng
 Ős hegyek ormán.

Szomorú dolog bevallani, de tény, hogy Mr. W. B. Yeats nem ismeri Tündérországot. Ezt határozottan állíthatom. Yeats ironikus ír, ki csupa szellemi reakció. Nem elég buta ahhoz, hogy megértse Tündérországot. A tündérek jobb szeretik a magamfajta bambákat, olyanokat, kik a szájukat tátják és vigyorognak úgy, amint parancsolják nekik. Yeats belemagyarázza fájának igazságos lázadását Tündérorságba. De Irország törvénytelenége keresztény törvénytelenég, mely értelmén és igazságon alapszik. A sinneinek olyasvalami ellen lázadnak, amit túlságosan jól értenek, de Tündérorság igazi polgára olyasminnek engedelmeskedik, amit absolute nem ért. A mesében a felfoghatatlan boldogság felfoghatatlan feltételen alapszik. Kinyitnak egy szelencét és minden gonoszság kirepül onnét. Elfelejtenek egy szót és városok pusztulnak el. Lámpát gyujtanak meg és a szerelem elrepül. Virágot tépnek le és emberi élet semmisül meg. Megesznek egyalmát és örökre végé az Istenbe vetett reménynek.

Ez a tündérmesék jellegzetessége és minden bizennyal ez nem törvénytelenég és nem is szabadság, bár a mai közönséges zsarnokság alatt nyögő emberek aránylag szabadságnak vélhetnék. A portlandi börtön lakói szabadnak tartják a Fleet-Streetben járó-kelő embereket, de ha közelebből szemügyre vesszük a dolgot, meggyőződhe-

tünk, hogy mind az ujságírók, mind a tündérek a kötelesség rabszolgái. A tündérek keresztanyja van olyan pedáns, mint a többi keresztanyak. Cinderella kapott hintót Csodaországból és kocsist hozzá schonnan, de kapott parancsot, — ami akár Brixtonból is jöhetett, — hogy újéltre jöjjön vissza. Volt aztán üvegpapucs, ez már tisztára véletlenség; az üveg oly mindennapi dolog a néprajzban. Ez a herecgnő üvegvárban lakik, amaz meg üvegdombon, a harmadik mindent megíát tükörben: valamennyien boldogul élhetnek, ha nem dobálóznak kövekkel. Ez a kis üvegesillám, amely minden mesébe befurakodik, azt jelenti, hogy a boldogság ragyogó, de oly törékeny, mint a váza, melyet a szobalány vagy a macska egyetlen mozdulattal rapityára zúz. És a tündérmesének ez az érzése lelkem mélyére hatolt és világtellegásom egy részévé vált. Éreztem és érzem, hogy az élet oly ragyogó, mint a gyémánt, de oly törékeny, mint az ablakfiók s midén mennyek országát ez irtózatos kristályhoz hasonlították. végigfutott rajtam a borzalom. Féltem, hogy Isten egy mozdulattal dirib-darabra zúzza a világegyetemet.

De ne felejtjük el, hogy törékeny nem annyit jelent, mint romlandó. Üssünk az üvegre, abban a pillanatban vége van; ne üssünk rá, eltart ezer évig. Úgy tűnik fel, ez volt az ember öröme, akár Tündérországbán, akár a földön; a boldogság attól függött, hogy az ember ne tegyen valamit, amit bármely pillanatban megtéhetett, sőt igen gyakran hamarjában az okot sem látta, mért ne tegyen meg. Szeretném nyomatékozní, hogy ezt egyáltalán nem találtam igazságtalanságnak. Ha a molnár legkisebbik fia azt mondta a tündérnek: «Fejtsd meg, miért nem állhatok én a tündérpalotában a fejem tetején!», a tündér visszavághatott volna: «Ha mindenáron ezt kívánod,

fejtsd meg a tündérpalotát!» Ha Cinderella azt mondja: «Ugyan miért kell a bálból elmennem tizenkét órákor?» a keresztanyja azt válaszolhatja neki: «Ugyan miért mégysz oda és miért maradsz ott tizenkettőig?» Ha jókedvemben valakinek tíz beszélő elefántot és száz szárnyas lovat ajándékozok, nem panaszkodhatik, ha a föltételek közé egy kis rendkívülistég csúszik bele, például az, hogy nem szabad a szárnyas lónak szájába néznie. Úgy találtam, hogy a létezés maga oly rendkívüli adomány, hogy nincs jogom panaszkodni a látomány korlátozásainak felfoghatatlanságán, különösen ha magát a látományt nem értem, amit határoznak. A keret épp oly csodálatos volt, mint maga festmény. Lehet, hogy a tilalom oly vad, mint maga a látomás, lehetett épp oly megdöbbentő, mint a nap, oly csalfa, mint a víz, oly fantasztikus és óriási, mint az égbemeredő fák.

E szempontból, (nevezhetjük tündérkeresztanyak filozófiájának), sohase tudtam csatlakozni az én korombeli fiatalemberekhez ezen felfogásukban, amit ők a lázadás általános érzetének neveztek. Ellentállottam volna, úgy tartom, minden gonosz törvénynek; ezekkel és meghatározásukkal majd a legközelebbi fejezetben foglalkozunk, de nem éreztem, nem voltam úgy hangolva, hogy szabálynak tisztára azért elleneszegültem volna, mert titokzatos volt. Államokat néha nevetséges formák tartják fenn, például hogy eltörnek egy botot vagy horsot fizetnek: nem volt kedvem ellen való azt hinni, hogy a menny és föld óriási rendszerét valami ilyen feudális képzelődés tartja fenn. Semmiesetre se lehetett vadabb, mint az a tény, hogy egyáltalában szabad volt benne hinnem. Engedjék meg, hogy véleményem megmagyarázására egy morális példát felhozzak. Sohase vevgyültem bele a feltörekvő

nemzedék lázadásába az egynejtűség ellen, mert semmi-féle nemi korlátozás nem volt oly különös és szokatlan, mint maga a nem. Közönséges ellenfokozásnak találtam, hogy Endymionként, kinek szabad volt a holdat szeretnie, Jupiterre panaszkodjam, ki holdjait hárembe zárta. Asszonyt eltartani igen csekély ár azért, hogy az asszonyt nézhetjük. Azon panaszkodni, hogy csak egyszer nőülhetünk, annyi, mint azon jajgatni, hogy csak egyszer születünk. A tárgy nem volt arányban a rettentő izgalommal, amivel tárgyalták. Nem túlzott nemi érzékenységnek jele volt, hanem a különös nemi érzéketlenségnek. Hóbortosnak hívjuk azt az embert, aki azért panaszodik, hogy nem léphet be a paradicsomba egyszerre öt kapun. A többnejtűség a nemről való felfogás hiányossága; olyan, mint mikor valaki pusztá szórakozottságból egyszerre öt körtét szakít le. Az esztéták a szeretetreméltó dolgok feletti dicsőhimnuszokban az örület határán járnak. Sírva fakadnak a bogáncs láttára és térdreborulnak a fényes bogárka előtt. Nagy felindulásuk engem sohase hatott meg, mert nekik eszükbe sem jutott, hogy gyönyörködésükért valamely jelképes áldozatot mutassanak be. Meg voltam arról győződve, hogy a feketerigó füttyéért érdemes negyven napig böjlölni. Hogy primulát lássunk, érdemes a tűzön átmenni. De a szépségnek ezen szerelmesei még józanok sem tudtak maradni a feketerigóért. Nem akarták a keresztény házasságot még azon az áron sem, hogy primulát lássanak. Rendkívüli gyönyörökért áldozatainkat a közönséges morálban hozzuk meg. Wilde Oszkár azt mondja egy helyen, hogy az alkonyt azért nem értékeljük, mert nem árulják pénzért. De Wilde Oszkárnak nincs igaza, mi megvásárolhatjuk a napnyugtát. Megvásároljuk azzal, hogy nem vagyunk Wilde Oszkárok.

Nos a dajkameséket ott hagytam a gyerekszoba falai közt s nem is bukkantam soha többé olyan szívhez szóló dolgokra. Elhagytam a hagyomány és demokrácia őrző dajkáját s nem találtam azóta oly egészségesen radikális és oly egészségesen konzervatív modern típusra. Itt aztán érdekes megjegyezni valóm van: mikor először mentem ki a mai világ szellemi légkörébe, észrevettem, hogy a világ dajkámmal és a dajkamesékkal két pontban foglal el homlokegyenest állást. Sok időmbe került, míg megállapítottam, hogy a modern világ téved és dajkámnak van igaza. A dolog így állt: a modern gondolat gyermekségem ez alapvető hitének két legfőbb tanának mondott ellen. Kifejtettem, hogy a tündérmesék kétféle meggyőződést alakítottak ki bennem, először, hogy e világ vad és meglepő hely, mely ugyan egész másképp is sikerülhetett volna, de így rendkívül gyönyörködtető, másodsor, hogy e vadsággal és gyönyörrel szemben illő, hogy az ember szerény legyen és belenyugodjék ily különös ajándék legfurább korlátozásaiba. De én úgy találtam, hogy az egész modern világ torlódó árként rohan gyengéd meggyőződéseim ellen s ez összeütközés két önkéntelen és hirtelen érzelmet váltott ki bennem, ez érzelmek azóta élnek bennem s amilyen nyersék voltak, oly megdönthetetlen elvekké szilárdultak.

Először úgy találtam, hogy az egész modern világ tudományos fatalizmusról beszél, azt állítja, hogy minden úgy van, ahogy kellett lennie, hibátlanul kifejlődött kezdetétől fogva. A levél a fán azért zöld, mert nem is lehetett volna soha más. Nos, a tündérmese filozófusa örül annak, hogy a levél kifejezetten zöld, mert esetleg skarlát-szinű is lehetett volna. Úgy érzi, mintha egy pillanattal azelőtt változott volna zölddé, mielőtt megpillantotta. El van ragadtatva, hogy a hó fehér, azon a szigorú észbeli

alapon, hogy fekete is lehetett volna. Minden színnek megvan a merész kvalitása, mintegy véletlenségből, a kerti rózsák vörössége nem csupán határozott, hanem dramatikus is, mint a hirtelen kiömlött vér. Érzí, hogy itt valanni történt. De a XIX. század nagy deterministái szigorúan eilene voltak e nagy, természetes, velünkszületett érzésnek, annak tudniillik, hogy valami éppen egy pillanattal előbb történt. Szerintük a világ kezdete óta tulajdonkép semmi sem történt. Semmi sem történt azóta, hogy a lét kezdetét vette és még ennek a dátuma felől sem voltak teljesen tisztában.

A modern világ a kalvinizmus mellett foglalt állást, azaz hogy a dolgok úgy vannak, amint lenniök kell. De mikor érdeklődtem, rájöttem, hogy a kikerülhetetlen ismétlődések mellett semmi egyéb bizonyítékuk nincsen, mint azon tény, hogy a dolgok megismétlődnek. Nos, ez a pusztá ismétlődés a dolgokat inkább kísértetiessé, mint érthetővé tette előttem. Úgy éreztem magam, mintha az utcán egy különös formájú orrot pillantottam volna meg s elmentem volna mellette, mint egy elszigetelt jelenség mellett. De aztán egyszerre hat éppen olyan formájú orrot pillantottam meg. Lehetetlen lett volna szabadulnom a gyanutól, hogy ez valami helybeli titkos társaság. Így például az elefánt, melynek ormánya van, elég különös, de hogy valamennyi elefántnak ormánya legyen, annak már igazán összeesküvés jellegével kellett bírnia. Itt tisztán emócióról beszélek, mely egyidejűleg makacs és szubtilis. Hanem a természetben való ismétlődés gyakran úgy tűnt fel nekem, mint ideges ismétlődés, mint amikor a bosszús tanító újra és újra elhadarja ugyanazt a dolgot. A fű minden ujjával egyszerre rám mutatott, a sűrűn álló csillagok fölöttem hajoltak, hogy megértsem őket. A nap kényszerf-

tett, hogy ránézzek, vajjon ezredikszor újra felkél-e. A világ-gyctem ismétlődései az elbűvöltség kábitó ritmusáig emelkedtek és én gondolatot kezdtem látni bennük.

A modern szellemet uraló, égígérő materializmus végeredményben feltevésen nyugszik: hamis feltevésen. Ugy hiszik, ha egy dolog ismétlődik, az a dolog valószínűleg élettelen, mint az óramű. Ugy gondolják az emberek, hogy ha a világ-gyctem személyes volna, változnék, ha a nap élne, táncolna. Ez még a megismert tények fényénél is tévedés. Mert az emberi dolgokban való változást nem az élet, hanem a halál szokta előidézni, erejüknek, vágyaiknak letörése vagy elhalása. Az ember mozgásait valami kudarc vagy fáradtság okán szokta változtatni. Omnibuszra száll, mert megelégette a sétát és újra leszáll, ha már elég volt neki az ülésből. De ha élete és öröme oly gigantikus arányú volna, hogy sohase unná meg az utat Islingtonba, oly szabályszerűen járna oda, mint a 'Temze Sheerness*' felé folyik. Éppen életének gyorsasága és extázisa mutatná a halál csendjének képét. A nap mindennap felkél, én nem kelek fel mindennap; a változás nem az én tevékenységemnek, hanem renyheségemnek számlájára irandó. Nos, fejezzük ki magunkat most népiesen: mi a lehetetlen abban, hogy a nap mindennap azért kel fel, mert sohase unja meg a felkelést? Rutinja nem az élettelenység, hanem a lázas, forrongó élet jellemzője. Ugyanezt láthatjuk a gyermekeknél, ha oly játékra vagy tréfára bukkannak, mely különösen gyönyörködteti őket. A gyermek ütemesen veri egymáshoz lábszárait, nem szórakozottságból, hanem az élet túlhabzásában. Mivel bennük buzog az életerő s mivel szellemük vad és szabad, úgy kívánják, hogy a dol-

* Város a Temze torkolatánál, Kent grófságban.

gok ismétlődjenek és ne változzanak. Mindig azt mondják : No még egyszer ! és a felnőtt addig csinálja nekik a játékot, míg inkább holt, mint eleven. Mert a felnőtt ember nem elég erős arra, hogy az egyhangúságban gyönyörködjék. De talán Isten elég erős arra, hogy az egyhangúságban gyönyörködjék. Lehetséges, hogy Isten minden reggel azt mondja a napnak : «No még egyszer !» és este a holdnak : «No még egyszer !» Nem kell, hogy automatikus szükségszerűség legyen, mely minden százszorszépet egymáshoz hasonlónak tesz, lehetséges, hogy Isten minden százszorszépet külön teremtsen még eddig nem ült bele teremtésükbe. Lehetséges, hogy a gyermekség örök étvágyával bír, mert mi vétkezünk és megöregedtünk és a mi Atyánk fiatalabb, mint mi. Lehet, hogy a természet ismétlődése nem pusztán gyakoriság, hanem az a «hogyan volt», amit a színházban hallunk. A menny megújratja a madarat, mely tojást tojt. Ha az emberi lény fogant és emberi lényt hoz a világra hal, bőregér vagy griffmadár helyett, ez nem ok arra, hogy most már céltalan és élettelen állati fátumban higgyünk. Lehetséges, hogy a mi kis tragédiánk megrázza az isteneinket, hogy alig győzik bámulni csillagos páholyukból és minden emberi dráma után újra és újra a függöny elébe hívják az embert. Az ismétlődés eltarthat millió esztendőig, de bármely pillanatban megakadhat. Lehet, hogy az embernemzedék itt élve a földön, egyik generációt a másik után hozza létre, de mindegyik születésnél megtörténhetik, hogy ez az ember utolsó megjelenése a földön.

Ez volt az én első meggyőződésem. Azon összeütközésből keletkezett, mely gyermeki emócióm és a világ hite közt a pályaközépen történt. Mindig megvolt az a bizonytalan érzésem, hogy a tények csodák, azon értelemben, hogy bámulatosak : most úgy kezdtem gondolkodni, hogy

csodák szorosan vett értelemben is, amennyiben akarati ténykedések. Ugy gondolom, hogy a tények valamely akarat ismétlődései lehetnek. Röviden, mindig hittem, hogy a világban bűbáj van, most gyanítani kezdtem, hogy bűvész van mögötte. És ez egy mély emócióra mutatott rá mely mindig jelen volt és öntudat alattilag mindig meg volt: ennek a mi világunknak van valami célja és ha van célja, van mögötte személy. Ugy éreztem, hogy az élet történet, mese s ha mese van, mesemondónak is kell lennie.

A modern gondolat összeütközésbe került másik emberi hagyományommal is. A korlátokról és feltételekről való tündérországbeli meggyőződéseim ellen rontott. Az egyetlen, amiről tárgyalni szeretett, volt a kiterjedés és a nagyság. Spencer Herbertet kétségtelenül vérig boszantotta volna, ha valaki őt imperialistának nevezi, ezért örök kár, hogy valaki meg nem tette. Pedig a legalacsonyabb fajtájú imperialista volt. Ő népszerűsítette a megvetendő fogalmat, hogy a naprendszer szisztémája hivatott lehangolni az emberről szóló lelki dogmát. Hogyan jön az ember hozzá, hogy méltóságát a porba rejtse a naprendszer kiterjedése és nagysága előtt? Hát akkor boruljon arca a bálna előtt is! Ha a méret bizonyítja, ki az Isten képmása, akkor a cethal épp oly nyugodtan azt mondhatja, én vagyok az, igaz, hogy egy kissé alakatlan képmás, olyan, mint egy impresszionista arckép. Teljesen céltalan az a bizonyítás, hogy az ember a kozmoszhoz képest igen kicsi, hisz az ember mindig eltörpült a legközelebbi fa mellett. De Spencer az ő bódult imperializmusában azt erősítette, hogy minket a csillagászati világegyetem meghódított és elnyelt. Ugy beszélt emberekről és ideáljaikról, mint a legtürelmetlenebb unionista az irekről és ideáljaikról. Az emberiséget kis nemzetiséggé alacsonyította. Káros

befolyása érezhető mai legszellemesebb és legtisztelre méltóbb íróink munkáin, különösen Mr. H. G. Wells ifjúkori regényein. Sok moralista túlzott módon megátalkodott gonosznak festette le a világot. De Mr. H. G. Wells és iskolája megátalkodottnak képzelte el magát az eget. Szerintük a csillagok felé kell emelnünk a szemünket és megállapíthatjuk, honnan fog jönni végromlásunk.

De e tanok alkalmazása sokkal rosszabb, mint ez mind. Megjegyeztem, hogy a materialista, mint az örült, börtönben ül, egy gondolat börtönében. Ezek az emberek rendkívül elragadónak találták örökké azt ismételni, hogy ez a börtön nagyon nagy. E tudományos világegyetem méretei azonban az embernek nem nyújtanak sem ujdonságot, sem vigaszt. A kozmosz örökké tovább fejlődik, de legvadabb kombinációiban sincs semmi igazán érdekes, semmi szórakozottság például, és semmi szabad akarás. Azzal, hogy a világegyetem titka grandiózusabb lett, és méretei óriások, a végtelenség egy vonással sem nyert. Mintha a readingi börtönben levő foglyot azzal vigasztalták volna, hogy örüljön, börtöne most kiterjed fél országra. A fegyházór nem mutathatna semmi egyebet foglyának, mint kísérteties fénytől világított hosszú folyosókat, honnan hiányzik minden, ami emberi. A világegyetem ezen kiterjesztői sem kalauzolhatnak minket máshova, mint végtelen tornácokba, melyeket kísérteties napok világítanak s honnan hiányzik minden, ami isteni.

Tündérorszámban volt igazi törvény, törvény, melyet meg lehetett szegni, hisz a törvény fogalmához hozzátartozik az, hogy meg lehet szegni. E kozmikus börtön gépezete azonban olyan, hogy azt nem lehet megtörni, mert mi magunk is annak egyes részei vagyunk. Vagy képtelenek vagyunk egyes dolgok véghezvitelére, vagy kényszerítve

vagyunk egyes dolgok elkövetésére. A misztikus feltét ideája teljesen eltűnt, hisz az embernek sem jellemzilárd-sága nincs többé, amellyel a törvényt megtarthatja, sem azon mulatsága, hogy megszegi, mikor neki jólesik. E világegyetem óriás nagyságában nincs semmi abból a frissesség-ből és derős kilengésekből, melyek minket a költő kozmoszánál elragadtatásba ejtettek. Ez a világegyetem a szó szoros értelmében birodalom, azaz hatalmas kiterjedésű és nem szabad. Egyre nagyobb és nagyobb termekbe lépünk, de ablak sehol sincsen, csarnokokba kerülünk, babiloni perspektívával, de semmiféle nyíláson nem csapkod be friss levegő. Pokoli paralleljei a távolsággal nőttek, nálam azonban minden jó dolog élre-hogyre megy, mint a kard. Az óriás kozmosz bömbölő dicsérete nem elégítette ki érzéseimet, kezdtem kis ellenvetéseket tenni. Hamarosan rájöttem, hogy az egész felfogás sokkal sekélyebb, mint eléinte gondoltam. Ez emberek szerint a világegyetem egy dolog azért, mert egyetlen megtörhetetlen szabály uralkodik rajta. Csakhogy (mint ők mondani szokták), mivel ez az egy dolog, ami létezik, hát ez az egyedüli is. Nos hát akkor mi szükség ezt nagynak nevezni? Hisz nincsen semmi, amit hozzá lehetne hasonlítani. Épp oly joggal kicsinek is nevezhetnők. Mondhatjuk: «Szeretem ezt az óriás világegyetemet, mely zsufolva van csillagokkal és az ezer élő lény hemzsegő milliárdjaival». De miért ne adjunk érzelmeinknek ilyenén kifejezést: «Imádom ezt a kis világegyetemet illő számban adagolt csillagaival és kellő mennyiségben kiosztott életcsirájával». Az egyik állítás épp oly helytálló, mint a másik, mind a kettő tisztán érzelmi dolog. Tisztára érzelmi dolog annak örülni, hogy a nap nagyobb mint a föld, de épp oly józan dolog annak örülni, hogy a nap nem nagyobb, mint aminő. Egyik ember érzelmeinek

megfelel, hogy a világ nagyságának örvendezzen, a másik meg miért ne lenne boldog, ha a világot kicsinynek találja?

Ez volt az én érzésem. Ha szeretünk valamit, kicsinyítő kifejezésekkel illetjük, akár elefánt, akár testőr. Oka ennek az, hogy bármi, akármilyen nagy is legyen, ha egység és összetartozik, kicsinynek képzelhető. Ha az őrmester bajsza nem egyszerre jelentkeznék a karddal s az ormány a farkkal, úgy a tárgyat óriásinak mondhatnók, mivel nem volna mivel összehasonlítanom. De abban a pillanatban, amelyben elképzelek testőrt, elképzelhetek kis testőrt. Amely percben igazán látok elefántot, kicsinynek hívhatom. Ha valamiről szobrot készíthetek, készíthetek róla szobrocskát is. Ezek az emberek úgy vallják, hogy a mindenség összefüggő dolog, de nem szeretik a mindenséget. Én pedig szeretem a mindenséget kimondhatatlanul és kénytelen vagyok kicsinyítő szóval illetni. Sokszor megtettem s úgy vettem észre, sohse haragudott meg érte. Meg vagyok róla győződve, hogy a vitalitás sötét dogmái erőteljesebben domboríthatók ki, ha a világot kicsinynek hívjuk s nem nagynak. Mert a végtelenséggel gondatlanul bántak, ami éppen visszája volt a vad és áhítatos gondnak, melyet az élet megfizethetlensége és veszedelme körül tapasztaltam. Ők sötét pazarlással bántak azzal, mi szerintem szent takarékoság volt. Mert a beosztás sokkal regényesebb, mint a fecsérlés. Számukra a csillagok olyanok voltak, mint a fillérekből álló napikereset, míg én az arany napnak és az ezüst holdnak úgy örültem, mint az iskolásgyerek, ha arany sovereign-t s egy shillinget talál a zsebében.

Ez öntudatalatti meggyőződéseket legtalálóbban a színek és egyes mesék tónusa jellemzik. Azt állítottam, hogy egyedül a varázsmesék fejezik ki pontosan azon

érzésemet, hogy a világ s az élet nem csupán öröm, hanem rendkívüli privilégium. Másik érzésem a mindenségben való otthonosság. Ezt legjobban magyarázhatom arra a könyvre való utalással, mely gyermekkorában mindegyikünknek kedves olvasmánya volt, Robinson Crusoe-val. Örök ifjúságát e könyv annak köszönheti, hogy a korlátok költészetét, sőt az okosság vad románcát zengi. Crusoe-t sziklapadon találjuk néhány használati tárggyal, melyeket épen most mentett meg a hajótörésből. A legnagyobb dolog a könyvben épen a megmentett tárgyaknak listája. A költemények legmagasztosabbika a leltár. Minden konyhaberendezési tárgy ideális világításban tűnik fel azon egyszerű oknál fogva, hogy Crusoe beleejthette volna a tengerbe. Jó gyakorlat a nap üres vagy undok óráiban úgy tekinteni mindenre, a könyvszekrényre vagy pizskavasra, mintha most mentették volna őket a süllyedő hajóról a magános szigetre. De még jobb gyakorlat megemlékezni arról, hogy minden dolog megmenekülése ilyen hajszálon mulott: mindent hajótörésből mentettünk meg. Minden embernek megvoit a maga rettenetes kalandja: titkos koraszülés, amit elkerült, vakság, mint a gyermeknél, ki soha sem látja meg a fényt. Gyermekkoromban sokat beszéltek visszafeljődött, vagy tönkrement lángeszű emberről s általános szólás-mondás volt, hogy ez vagy az nagy ember «dehett volna». Elöttem sokkal biztosabb és megdöbbentőbb tény, hogy bármely ember, ki az utcán jár, ilyen hatalmas «dehett volna».

De én valósággal éreztem (a képzelődést tán nevetségesnek találják), mintha minden dolgok sora-rendje Crusoe hajójának romantikus maradványa volna. Hogy két nem és egy nap van, hasonlított azon tényre, hogy két fegyver és egy fejsze maradt meg. Kétségbeesetten kellett ügyelni,

hogy most aztán már egyik se vesszék el. Valamikép pedig mulattató dolog volt, hogy mást egyáltalában nem lehetett többé beszerezni. A fák és a bolygók úgy tunktek fel előttem, mint amelyeket megmentettek a hajótörésből s mikor a Matterhornt láttam, örvendtem, hogy a nagy felfordulásban nem feledkeztek meg róla. Oly takarékos voltam a csillagokkal, mintha megannyi zafirok lettek volna, (amint Milton hívja őket a Paradicsomban). A hegyeket kuporgattam. Mert a mindenség egyetlen drágakő s ha népies mondás drágakőről úgy beszélni, hogy hasonlíthatatlan és megfizethetetlen, erről a drágakőről nyugodtan lehet azt állítani. A világ mindenség páratlan és áratlan, mert több ilyen nincs.

Igy a kísérlet, hogy a kifejezhetetlen dolgot szavakba foglaljuk, menthetetlenül gyengeségbe fullad. Ezek az én végső felfogásaim az életről. talaj a tanítás magvainak befogadására. Mielőtt írni tanultam volna, ezt éreztem bizonyos homályos módon. ezt éreztem, mielőtt gondolkozni tudtam volna; hogy később könnyebben haladhasunk, röviden összefoglalom. Vesékiq áthatott a meggyőződés, először, hogy ez a világ nem magyarázza önmagát. Természetfeletti magyarázat szerint lehet valami csoda. természetes magyarázat szerint összeküvök trükkje. De az összeküvök trükkje, ha ki akar elégiteni. sokkalta ügyesebbnek kell lennie, mint a természetes magyarázatok, amelyeket eddig hallanom kellett. Varázslat ez, akár igaz a dolog, akár hamis. Rájöttem másodsor, mintha a varázsnak valamiféle jelentéssel kellene birnia s a jelentés mögött valakinek, aki magyarázni akar. Volt valami egyéni a világban, mint a mesterműben; bármit is magyarázott, azt erőszakosan magyarázta Harmadszor szépnek találtam ezt a célt alaprajzában, bár voltak hibái, mint a sár-

kányok. Negyedszer, hogy a hála valamely formája az alázatosság és megtartóztatás egy neme legyen, Istennek azzal köszönjük meg a sört és a burgundit, hogy nem isszuk le magunkat. Engedelmességgel tartozunk, bármivé is teremtett minket. A legvégén az a homályos és ellenállhatatlan impresszióm támadt, hogy minden jó, ami megvan, szentnek tartandó és gondosan őrzendő, mint egy ősi hajótörésből megmentett darab. Az ember megmentette javát, amint Crusoe megmentette javait: feifordulásból mentette meg. Így éreztem s korom gondolkozása nem bátorított fel arra, hogy így érezzek. És az egész idő alatt a keresztény theológia cszembe se jutott.

V. FEJEZET.

A világ ostora.

Gyermekkoromban két különös ember szerepelt mindenütt, kiket úgy hívtak optimista és pesszimista. Magam is nagy előszeretettel használtam e kifejezéseket, de bátran megvallom, halavány sejtelmem se volt, mit jelentenek. Világos csak annyi volt, hogy semmiesetre sem azt akarják kifejezni, amit mondanak, mert a rendes betűszerinti magyarázat szerint míg az optimista olyan jónak tartotta a világot, amilyennél jobb nem is lehetett, addig a pesszimista olyan rossznak, amilyennél rosszabb nem is lehetett. Mivel mindkét állítás természetesen képtelen hülyeség volt, más magyarázat után néztek. Optimistának nem lehet azt az embert nevezni, aki mindent jónak gondol és semmit rossznak nem tart, mert ennek nincsen semmi értelme, annyi, mintha azt mondanám, minden jobb és semmi sem bal. Egész-

ben véve arra a meggyőződésre jutottam, hogy az optimista mindent jónak tart, kivéve a pesszimiztát, a pesszimizista meg mindenkit rossznak, kivéve önmagát. Kár volna a listából kihagyni a titokzatos, de hatásos definíciót, amit egy kis lány adott róluk: «Optimista az, aki az embernek a szemébe néz, a pesszimizista pedig a lábára». Nem merném azt állítani, hogy ez nem talán a legjobb meghatározás. Van valami allegorikus igazság is benne. Egész hasznos párhuzamot lehet vonni belőle a sötét gondolkodó, ki csak a földdel való pillanatnyi kapcsolatunkon törí a fejét s ama derűsebb filozófus közt, ki látószervünk őszerejének s utválasztási képességünk vizsgálátának szenteli magát.

Mély hasadék tátong azonban az alternatíván, melyet az optimista és pesszimizista közt felállítunk. Az a feltevés hibás itt, hogy az ember úgy kritizálja a világot, mintha lakást keresne és megmutogatnának neki egy csomó új szobát. Ha egy más világból ide a mienkbe egy ember jönne szellemi képességei teljes birtokában, vitathatná, vajjon a nyári erdők szépsége felér-e azon hátránnyal, hogy veszett ebek járnak benne szabadon, épúgy, mint a lakáskereső mérlegeli, hogy a szobájában levő telefon kárpótolja-e a hiányzó tengeri kilátásért. Közülünk azonban senki se teheti ezt. Az ember hozzátartozik e világhoz, mielőtt eszébe jutna feltenni a kérdést, illendő-e ide tartoznia. Küzdött a zászlóért, s hősiess diadalokat aratott érte, még mielőtt besorozták volna. Röviden, a lényeg ott van, hogy lojális, hű, mielőtt csodálkoznék.

Azt mondtuk az utolsó fejezetben, hogy azon őszérzés, hogy a világ különös és mégis vonzó, legjobban a tündérmesékben jut kifejezésre. Ha az olvasónak úgy tetszik, vegye második lépcsőnek azt a harcias, sőt ponyvairódal-

mat, mely a fiú élettörténetében a mesék után jön. Mindnyájan sok erkölcsiséget merítünk a krajcáros ponyvaregényekből. Bármi legyen is az oka, úgy tűnt fel nekem s még mindig az a nézetem, hogy az életről való felfogásunkat sokkal helyesebben kifejezhetjük a lojalitás és hűség nyelvén, mint a kritika és helyeslés módján. Az én világnézetem nem optimizmus, hanem inkább hazaszeretet. Valami kezdetleges lojalitás. A világ nem brightoni bérház, melyet azért hagyunk el, mert nyomorúságosnak találjuk. Ez a mi családuknak örödménye, melynek tornyán fenn repked a zászló, és minél nyomorúságosabb, annál kevésbé szabad arra gondolnunk, hogy ott hagyjuk. Nem arról beszélek, hogy ez a világ sokkal szomorúbb, semhogy szeretni lehetne, vagy sokkal vigabb, semhogy szeretetre szorulna, a fontos az, ha én szeretek valamit, vidámsága indít arra, hogy szeressem, szomorúsága meg arra késztet, hogy még jobban szeressem. Az összes Angliáról való optimisztikus nézetek, és pesszimista vélemények arra szolgálnak, hogy az angol hazafi jobban szeresse hazáját. Hasonlóképp optimizmus és pesszimizmus egyformán arra indítják a világmindenség fiát, hogy ragaszkodjék otthonához.

Tegyük fel, hogy egy kétségbeesett dologgal állunk szemközt, mondjuk Pimlicoval.* Ha azon törjük a fejünket, mi volna igazán a legjobb Pimliconak, úgy vesszük majd észre, hogy gondolataink láncolata a misztikus és önkényes trónjához vezet. Nem elég, ha az ember rosszalja Pimlicot, ez esetben vagy a torkát vágja el, vagy a chelsea-i rokkantak háza felé tart. Az se jó, ha az ember helyesli Pimlicot, mert az akkor tovább is Pimlico marad.

* London nyomorúságos külvárosa. (Ford.)

ami borzalmas volna. Az egyedüli kivezető út, ha valaki rászánja magát és szeretni kezdi Pimlicot, szeretni természetfeletti odaadással, minden földi ok nélkül. Ha támadna ember, aki szeretné Pimlicot, Pimlico elefántcsont tornyokká nőne, arany tetőkkel, Pimlico fölékesítené magát mint a nő, mikor megérzi, hogy szeretik. Mert az ékesítés nem arra való, hogy az utálatos dolgokat elrejtjük; diszíteni oly tárgyakat szoktunk, amelyeket máris imáandóknak tartunk. Az anya nem azért ad gyermekének kék szalagot, mert anélkül olyan csunyának találja. A szerelmes nem azért ad a leánynak nyakláncot, hogy vele a lány nyakát eltakarja. Ha az emberek úgy szeretnék Pimlicot, mint anya gyermekét, spontán, tisztán azért, mert övék, Pimlico egy vagy két év alatt oly szép lenne, mint Flórenc. Egyik másik olvasóm talán azt mondja, hogy ez tisztán képzelődés. Válaszom az, hogy ez az emberiség tényleges története. Ez az ok, miért nőttek az egyes városok nagyra. Menjünk vissza a civilizáció végső gyökeréig; az mindig valamely szent köré gubancolódik, vagy szent forrás köré csavarodik. Az emberek először tiszteltek egy helyet, aztán dicsőséggel övezték. Rómát nem azért szerették, mert nagy volt. Azért lett nagy, mert szerették.

A társadalmi szerződés XVIII-ik századbeli ideái sok ostromba kritika tárgyává lettek napjainkban, pedig kétségbevonhatatlanul igazuk volt azon állítással, hogy minden történeti kormányzás mögött a megelégedés és együttműködés gondolata lappang. Tévedtek azonban, mikor a rend és morál felépítését az érdekek tudatos kicserélésének tulajdonították. A moralitás nem azzal kezdődött, hogy egyik ember így szólt a másikhoz: «Én nem ütlek téged, ha te nem ütöd engem», ilyen szerződésnek sehol

semmi nyoma. Ellenkezőleg, igenis van tudomásunk arról, hogy így szóltak: «Nem szabad egymást megütnünk a szent helyen». Ugy nyerték a moralitásukat, hogy ügyeltek vallásukra. A bátorságot nem kultiválták. Harcoltak az oltárért s úgy találták, hogy bátrakká lettek. Nem ápolták a tisztaságot. Megmosták magukat az oltárért s úgy találták, hogy tiszták. A zsidók története a legősibb okmány, melyet a legtöbb angol ismer, a tényeket innen eléggé meg lehet itélni. A tízparancsolat, melyről elmondhatni, hogy az egész emberiséggel közös, semmi egyéb, mint katonai parancsok összesége; ezredparancsok gyűjteménye, kiadva azon céllal, hogy egy bizonyos szekrényt valamely pusztán áthaladtában megvédelmezzenek. Az anarchia azért volt gonosz, mert a szentséget veszélyeztette. És csak azután, mikor ünnepet rendeltek Istennek, vették észre, hogy ünnepnapot teremtettek az embernek.

Ha megegyezünk abban, hogy egy helyhez vagy tárgyhöz tapadó ós áhitat a teremtő energiának forrása, rendkívül érdekes tényre leszünk figyelmesek. Emlékezzünk csak vissza a megállapításra, hogy az egyetlen helyes optimizmus nem más, mint egyetemes hazafiasság. Hogy állunk hát a pesszimiztával? Róla, úgy hiszem, megállapíthatjuk, hogy ő a világegyetem antipatriótája. És hogy állunk az antipatriótával? Felesleges keserűség nélkül megállapíthatjuk, hogy ő az őszinte barát. És hogy állunk az őszinte baráttal? Itt ütközünk a reális élet sziklájába s a változhatatlan emberi természetbe.

Merem állítani, hogy az őszinte barátban az a kis hiba van, hogy nem őszinte. Rejteget valamit előttünk, rejtegeti mogorva örömét, hogy kellemetlen dolgot mondhat nekünk. Titkos vágya sérteni, nem tisztán segíteni. Bizonyára ez az egyik oka, mely a hazafiatlant egészséges érzékű

polgárok közt annyira ellenszenvesse teszi. Természetesen nem arról a hazafiatlanságról beszélek, mely börzeügynököket és ágáló színészeket ingerel fel; ez útszéli hazafiság. Nem érdemes komoly válaszra, ki azt mondja, senki se támadja a búr háborút addig, míg nincs vége; ez annyi, mintha a jó fiú addig nem figyelmezteti az anyját a köre, míg meg nem botlott benne. Van azonban hazafiatlan ember, ki őszintén boszantja a becsületes embert s ennek magyarázata, mint előbb említettük: ő a hamis «őszinte barát»; ő az, aki mondja: «Szomorúan közlöm, hogy tönkrementünk» s egyáltalában nem szomorú. Minden föllengés nélkül megállapítható róla, hogy áruló, mert a fenyegető hirt, melyet a sereg erősítése céljából közöltek vele, arra használja fel, hogy a belépéstől elriassza az embereket. Mivel pesszimista tud lenni, mint a katonai tanácsadó, pesszimista marad mint toborzó őrmester is. A szabadságot, melyet az élet adományoz tanácsosainak, a mindenség e hazafiatlanja arra használja fel, hogy a lobogó alól elcsalja az embereket. Feltéve, hogy csak tényeket állapít meg, fontos tudnunk, mik az indulatai, mik az indító okai. Lehetséges, hogy Tottenham-ben* 1200 ember fekszik bárányhímlőben; mi tudni szeretnők, bölcselő állapította-e meg ezt azon a címen, hogy az isteneket megátkozza, vagy egy egyszerű pap, ki segíteni akar.

A pesszimista átká nem az, hogy az isteneket s az embereket ostorozza, hanem az, hogy nem szereti, amit ostoroz, nincs meg benne a dolgokhoz való ősz és természetfeletti lojalitás, hűség. Mi a hibája az embernek, kit általánosan optimistának hívnak? Az optimista, ki e világ becsületét óhajtja védeni, még a megvédhetetlen védelme-

* Londoni városnegyed.

zésére is vállalkozik : ezt érezzük. Ő a mindenség vásári kikiáltója, szójárása : «Ez az én mindenségem, akár jó, akár rossz». Reformra nem nagyon hajlik, inkább a védőügyvéd szerepét vállalja, ki minden támadásra felel s mindenkit jól tart bizonyítgatásokkal. Nem megmosni akarja a világot, hanem fehérre mosni. Mindez (ami hozzátartozik az igazi optimista típusához), a lélektan egy valóban érdekes pontjához vezet, mely nélküle magyarázat nélkül maradna.

Azt állítottuk, hogy kell létezni az élethez való őshűségnek, egyedüli kérdés most, természetes vagy természetfeletti lojalitás legyen-e ez ? Ha úgy tetszik, tegyük fel így a kérdést : értelmes vagy értelemnélküli lojalitás legyen-e ez ? Meglepő most, hogy a rossz optimizmus, (a fehérre mosó, a mindent árkon-bokron keresztül védelmező) az értelmi optimizmus képében lép fel. Az értelmi optimizmus pangást jelent, az értelmetlen, irracionális optimizmus az, mely reformra vezet. Legyen szabad még egyszer a hazafisággal, mint hasonlattal élnem. Egy várost pontosan az fog tönkretenni, aki okokat hoz fel, miért szereti. Tökéletesíteni az fogja, aki szereti, bár nem tudja, miért. Ha valaki Pimlico egy részletét szereti, (ami ugyan valószínűtlen), e részletet lehet, még Pimlicoval magával szemben is védeni találja. De ha ő egyszerűen szereti Pimlicot magát, rombadöntheti és Új Jeruzsálemet csinálhat belőle. Nem tagadom, hogy a reform tulzó is lehet, csak azt állítom, hogy a misztikus hazafi az, aki reformokat alkot. A kikiáltó önmegelégedése nagyon elterjedt azok közt, kiknek a hazafiságra megvannak a maguk pedáns okai. A legrosszabb kikiáltók nem Angliát szeretik, hanem az Angliáról való eszmét. Ha csupán azért szeretjük Angliát, mert birodalom, könnyen túlbecsüljük az ercd-

ményt, mellyel a hindukat kormányozzuk. Ha azonban csak azért szeretjük, mert nemzet, minden eshetőséggel dacolhatunk : nemzet marad az akkor is, ha a hinduk kormányoznak minket. Csak azok engedik meg a történelem meghamisítását hazafiság okán, kiknek hazafisága a történelmen épül. Aki azért szereti Angliát, mert angol, nem sokat törődik azzal, hogyan keletkezett. De aki angolszász voltáért imádja Angliát, fejjel megy minden ténynek képzelődése kedvéért. Arra az állításra juthat (mint Carlyle és Freeman), hogy a normann hódítás szász hódítás volt. Teljes oktalanságon végezheti, mert van egy oka. Aki Franciaországot katonai szervezetéért szereti, az 1870-es hadsereg kudarcát leplezni fogja. Aki azonban Franciaországot azért szereti, mert Franciaország, megjavítja az 1870-es hadsereget. A franciák éppen ezt tették s Franciaország jó példa a hatékony paradoxonokra. Schol másutt nem oly elvont a hazafiság, sehol nem oly önkényes és sehol másutt nem oly drasztikus és rohamos, mint ott. Minél elvontabb a hazafiságunk, annál praktikusabb a politikánk.

E gondolat leghétköznapibb igazolója s példája a nők, az ő különös és erős lojalitásuk. Bárgyú emberek azon az alapon, hogy a nők embereiket tüskön-bokron keresztül támogatják, azt sütötték ki, hogy a nők vakok és semmit se látnak. Ezek aligha ismertek nőt. A nő, ki kész tűzön-vizen keresztül támogatni emberét, a férfival való személyes érintkezésben halálosan tisztában van mentségeinek silányságával és keményfejűségével. A férfi barátja szereti őt, de úgy hagyja, amint van ; asszonya is szereti, de mindig vesződik, hogy valami mást faragjon belőle. Nők, kik hitvallásukban teljesen misztikusok, tökéletes cinikusok a kritikájukban. Jól jellemezte Thackeray Pendennis

anyját, ki imádta fiát mint egy istent, de mégis attól tartott, hogy nem válik belőle ember. Erényeit alacsonyra, értékét magasra taksálta. Az imádó szabadon kritizál, a fanatikus akár kételkedő is lehet. A szerelem nem vak, szó sincs róla. A szeretet meg van kötve, s minél több a köteléke, annál kevésbé vak.

Ez a véleményem az optimizmus, pesszimizmus és tökéletesedés felől. Minden kozmikus reform-tény előtt hűségesküt kell tennünk. Előbb érdekeljen az élet, azután lehetnek csak érdektelenek felőle a nézeteim. «Fiam, add nekem szivedet»; a szivet a helyes tárgyhoz kell fűznünk, abban a percben, amikor a szivet megkötöttük, szabad lesz a kezünk. Álljunk meg egy percre; — egy ellenvetésnek a méregfogát szeretném előre kivenni. Azt vetheti ellen valaki, hogy az értelmes egyén úgy veszi a világot, mint ahol jó és rossz keverve van, illő elégtétellel és illő türelemmel. De éppen ez a felfogás az, melyet hibásnak tartok. Tudom hogy e felfogás ma nagyon általános. Senki jobban nem fejezte ki, mint Arnold Matthew, kinek e nyugodt sorai megrendítőbbek és káromlóbbak, mint Schopenhauer jajveszéklései.

Elég az élet; — s ha a lét
Eredményekben oly sivár
Világok díszé tűrhető bár
Szülésnek meg nem éri kínját.

Ez az érzés tölti el századunkat, jól tudom, de meggyőződtem róla, ez fagyasztja is meg. Titáni erőfeszítéseinkhez hit és forradalom felé nem a világ hideg elfogadására, kompromisszumra szorulunk, hanem valamiképp szívből kell tudni gyűlölni és szívből szeretni. Nem célunk, hogy öröm és bosszúság semlegesítsék egymást s valami mogorva

elégedettség vegyülékévé szűrődjenek le, erőteljesebb örömeire és erőteljesebb elégedetlenségre van szükségük. A mindenséget az óriás várának kell nézünk, mely megostromlandó, de egyuttal otthonunknak, hova estére kelve hazatérünk.

Szó sincs róla, a közönséges ember beletalálhatja magát az életbe ; de mi nem erőt kívánunk tőle, mellyel abba beleilleszkedik, hanem erőt, mellyel vele megbirkózik. Gyűlöli-e annyira, hogy megváltoztassa és szereti-e annyira, hogy megváltoztatni érdemesnek találja? Föltekint-het-e óriási jóságára anélkül, hogy egy pillanatra is nyugalmat érezne? Föltekinthet-e óriási gonoszságára anélkül, hogy egy pillanatra is kétségbeesne? Röviden, tud-e egyidejűleg nem csupán optimista és pesszimista, de fanatikus pesszimista és fanatikus optimista lenni? Eléggé pogány-e, hogy meghaljon a világ miatt és eléggé keresztény-e, hogy meghaljon a világnak? Merem állítani, hogy így téve fel a kérdést, a racionális optimista téved s az irracionális optimista győz. Kész összezuzni az egész mindenséget, magáért a mindenségért.

E részleteket nem érett, logikus sorrendben hoztam, hanem amint a tollam alá szaladtak ; nézetemet megtisztította és kiélezte a mai idők egy jellemző tünete. Ibsen egyre hosszabbodó árnyéka alatt egy kérdés nőtt nagygyá, vajjon nem szép dolog-e, eldobni önmagunktól az életet. Komoly modernnek szerint nem szabad «szegény fickó»-nak mondani azt, ki föbelőtte magát, mert irigylendő egyén s azért roncsolta szét agyát, mert az oly kivételesen kiváló volt. Sőt Mr. William Archer azt állítja, hogy az aranykorban automaták lesznek, melyekkel az öngyilkosság mindössze egy pennybe kerül. Mindebben én homlok-egyenest szembehelyezkedtem azokkal, kik magukat libe-

rálisoknak és emberieseknek nevezték. Az öngyilkosság nem bűn, hanem maga a Bűn. A végső és föltétlen bűn, visszautasítása a léttel való minden közösségnek, a hűségeskü megtagadása az étellel szemben. Aki embert öl, megöl egy embert. Az ember, ki önmagát megöli, megöl minden embert, hisz amennyiben tőle függ, önmaga előtt megsemmisíti a világot. Cselekedete gonoszabb (jelképileg tekintve), mint a rablás vagy dinamit-merénylet. Mert minden épületet rombadönt s inzultál minden nőt. A tolvaj megelégszik a gyémántokkal, az öngyilkos nem: ez a bűne. Nem lehet megvesztegetni, még az Égi Város ragyogó köveivel sem. A tolvaj bókol az ellopott tárgyoknak, ha a tulajdonosuknak nem is. Az öngyilkos inzultál minden földi dolgot, amennyiben nem lopja el őket. Minden virágot degradál, mert nem óhajt miattuk élni. Nincs a mindenségben oly apró teremtés, melynek számára halála ne jelentene gúnyt. Ha valaki fára akasztja magát, le kellene a lombnak hullani a boszuságtól s a madaraknak dühvel elrepülni az ágakról, mert valamennyien személyes bánatalmazást szenvedtek. Mentségek lehetnek, pathetikus és érzelmi jellegűek, mindenesetre. De hát a rablásnál is van ily mentés, a dinamit-merényletnél pedig majd minden esetben. Több észszerűség és bölcsészeti igazság van az utkeresztzéseken való eltemetésben* és a szív átszurásban, mint Mr. Archer öngyilkossági automatáiban. Van abban valami jelentőség, hogy az öngyilkost külön temetik. Ily ember bűne különbözik egyéb bűnöktől, — lehetlenné teszi magát a vétket.

Ugyanazon időben olvastam egy szabadgondolkozó

* Angliában 1720-ig minden öngyilkos szívébe tüskét szúrta s az út keresztelésénél temették el.

írta nagyhangú eszme-futtatást, hol azt állítja, hogy az öngyilkos nem egyéb, mint vértanú. E kijelentés nyílt hamissága hozzájárul a kérdés tisztázásához. Az öngyilkos éppen ellenkezőleg ellentéte a vértanúnak. A vértanú annyira törődik valamivel, ami rajta kívül van, hogy semmibe veszi a saját egyéni életét. Az öngyilkos pedig oly keveset törődik a rajta kívül levő dolgokkal, hogy mindennek a végét akarja látni. Az egyik kezdeni akar valamit, a másik mindent befejezni. Más szavakkal: a vértanú nemes, mert. (bár ellenemond a világnak s megvet minden emberit), hangsúlyozza az étellel való végső kapcsolatot; szívét önmagánkívül helyezi, meghal, hogy valami más éljen. Az öngyilkos nemtelen, mert nincs meg nála a léttel való eme kapcsolat, pusztán romboló: átvitt értelemben rombadönti a világegyetemet. Ne feledjük el a szívátszurást, az útkeresztélést s a különös tény, hogy a kereszténység mily megdöbbentő keménységet tanusít az öngyilkossal szemben. Pedig a vértanúval szemben vad felbátorítást tanusított. A történeti kereszténységet nem minden ok nélkül azzal vádolták, hogy a vértanuságot és aszketizmust a sivárságig és pesszimizmusig vitte. Az őskeresztény vértanúk valami irtózatossággal beszélnek a halálról. Káromolták a test szép kötelességeit, a sir illatát úgy szívták magukba, mint a mezei virágokét. Sokaknak úgy tűnt ez fel, mint a pesszimizmus valódi költészete. Mindazonáltal ott áll a karó az útkeresztelésen, hirdelve, mit gondolt a kereszténység a pesszimizmusról.

Ez volt az első a rejtélyek hosszú sorából, mellyel a kereszténység a vitába elegyedett. Bizonyos sajátosságokkal tette ezt, mely jellemző minden keresztény elvet s mely ezen a ponton jelentkezett legélelénkebben. Később

többet szólok róla. A vértanúról és az öngyilkosról való keresztény felfogás nem az, amit a mai morálok oly gyakran állítanak. Nem fokozati különbségekről van itt szó. Nem lehet itt vonalat húzni, úgy hogy a felmagasztosultság következtében történő öngyilkosság a vonalon belül esik, a szomorúság következtében történő pedig kívül. A keresztény felfogás nem az volt, hogy az öngyilkos túlzásba ment a vértanusággal. A keresztény érzés vadul hangsúlyozta az egyiket s vadul elleneszegült a másiknak : e két dolog, mely annyira hasonlít egymásra, a menny és pokol két ellenkező pontján van. Az egyik elvetette magától életét ; oly jó volt, hogy kiszáradt csontjai dögvészes városokat gyógyítottak meg. A másik is eldobta az életét ; oly gonosz volt, hogy csontjai megfertőzték testvére csontjait. Nem mondom, hogy e vadság helyes volt, de hát miért volt oly könnyörtelen?

Itt először állapítottam meg, hogy vándor lábam vert csapásra tévedt. A kereszténység érezte tehát az ellentétet vértanú és öngyilkos közt, lássuk miért? Érezte-e a kereszténység azt, amit én, de nem tudta tán (és nem tudja) kifejezni a vágyat a dolgokhoz való ősi lojalitás után s a vágyat a romboló reform után? És akkor eszembe jutott, hogy a kereszténység ellen tényleg azt a vádat emelték, hogy azon két dolgot kombinálja, melyet én vadul próbáltam összeegyeztetni. Arról vádolták a kereszténységet, egy és ugyanazon időben, hogy túlságosan optimista a mindenséggel szemben és túlságosan pesszimista a világgal szemben. Ez az összetalálkozás megdöbbenett.

Bárgyú szokás kapott lábra a modern vitákban : azt állítják, hogy ilyen vagy amolyan vélemény megállja helyét egyik korban, a másikban nem. Valamely hitcikkely elhíhető volt a XII. században, de nem hihető a XX-ikban. Épp

úgy mondhatnók valamely bölcsészeti irányról, hogy hihető hétfőn, de nem hihető kedden. Egy világnézet talpraesett dolog félnégykor, de már félőtkor hülyeség. Mit hisz az ember, bölcséletén mulik, nem a századok óráján. Ha a mi krédónk a változatlan természeti törvény, éljünk bármily korban, a csoda nem fog bennünk hívőkre találni. Ha azonban hiszünk akaratban, mely a törvény mögött van, bármely korban lehetségesnek tartjuk a csodát. Vegyünk a példa kedvéért egy csodás gyógyulást. A XII. század anyagelvűje épp oly kevéssé fog benne hinni, mint a XX. századé. De a XII. századbeli Christian scientist* épp úgy hihet benne, mint a XX. századbeli keresztény. Tisztára a felfogás dolga. Azért bármely történeti kérdésről tárgyalunk, nem ott a hangsúly, a mi időnkben adták-e a választ, hanem a mi kérdésünkre feleltek-e? Minél többet gondolkodtam afelől, miért s hogyan jött a kereszténység e világra, annál erősebb lett a meggyőződésem, hogy e kérdést megoldani jött ide.

Általában a lágy és liberalizáló keresztények azok, kik teljesen védelmezhetetlen bókokat mondanak a kereszténységre. Ugy beszélnek, mintha áhitat s könyörület nem is lett volna a kereszténység fellépte előtt, bár e pontnál minden középkori megcáfolhatja őket. Azt állítják a kereszténységről, hogy elsőnek hirdette az egyszerűséget, vagy önmegtartóztatást, a bensőséget és őszinteséget. Nem bánom, tartsanak korlátoltnak, de azt hiszem a kereszténységnél az az érdekes, hogy elsőnek hirdette a kereszténységet. Sajátságos az, hogy saját szerű volt, ellenben egyszerűség és őszinteség ideálok, melyek az egész emberiséggel mindenha közösek voltak. A kereszténység

* A fönntebb említett Christian Science szekta követője.

válasz egy rejtélyre, nem pedig az igazság megállapítása hosszú eszmecsere után. Csak a multkor olvastam egy kiváló puritán hetilapban a megjegyzést, hogy a dogmák páncéljától és várától megfosztott kereszténység semmi egyéb, mint a kvekker tanítás a «benső világosság»-ról. Eltekintve attól, hogy az ilyen elképzelés veszedelmesen emlékeztet azon emberre, kiből kivették a csontvázát, kétségtelen túlzás volna azt állítani, hogy a kereszténység azért keletkezett, hogy kiírta a «belső világosságról» szóló tant. Túlzás volna, de határozottan közelebb járna az igazsághoz. Az utolsó sztoikusok, mint pl. Marcus Aurelius, valóban olyanok voltak, mint akik a «benső világosság»-ban hisznek. Méltóságteljes magaviseletük, fáradságuk, szomorú külső gondoskodásuk másokért s a javíthatatlan benső gondoskodásuk önmagukért, mind a «benső világosságnak» tulajdonítható s tisztán csak ennél a keserves világításnál tenyészett. Mint az ilyen befelé néző erkölcsbölcselők teszik, Marcus Aurelius is arra helyezi a fősúlyt, hogy kis dolgokat megtegyünk vagy elhagyjunk. Ez arra mutat, hogy nincs benne sem elég gyűlölet, sem elég szeretet, hogy morális forradalmat csináljon. Korán kel, úgy mint a mi arisztokratáink, kik az «egyszerű életet» élik. természetesen ily altruizmus jóval egyszerűbb, mint eltörölni az amfiteátrum véres játékait, vagy visszaadni az angol népnek a földjét. Marcus Aurelius egyike a legtűrhetlenebb emberi típusoknak. Önzetlen önző. Az önzetlen egoista ember, kinek van büszkesége, de nincs szenvedélye, mely hibáját mentené. A felvilágosodás minden formája közt az a legborzalmasabb, amit ezek az emberek «benső világosságnak» hívnak. A szörny-vallások legnagyobb szörnye a «bennlakó isten imádása». Aki ismeri a felebarátját, tudja, miképp fog ez hatni, aki csak ismer

valakit a «Magasabb Gondolatok Köréből», tudja, mi ennek az eredménye. Ha Jánosnak kötelessége a benne lakó istent imádni, odalyukad ki, hogy Jánosnak Jánost kell imádni; már inkább imádjon János krokodilt, vagy macskát, ha tart egyet a házában, de ne az «istent, ki benne lakik». A kereszténység első sorban azért jött, hogy erősen hangsúlyozza, nemcsak a befelé való pillantást, hanem a kifelé valót is, azért jött, hogy bámulattal és lelkesedő rajongással nézze az isteni társaságot s az isteni parancsnokot. A kereszténynél az a megragadó, hogy nem marad egymagára a «belső világossággal», hanem végérvényesen elismeri a külső világosságot, mely dicső, mint a nap, tiszta, mint a hold, félelmetes, mint a táborok zászlós serege.

Különben egészen rendben van, ha János nem imádj a napot és a holdat. Mert benne utánzási hajlam lakik s ha észreveszi, hogy a nap elevenen megpörköli a rovarokat, megpróbálja ő maga is elevenen megpörkölni a rovarokat. Mivel a nap napszúrást okoz, ő hajlandó társainál skarlátot terjeszteni. Ugy véli, ha a holdról az a hit, hogy az embereket megőrjíti, neki szabad a feleségét örületbe kergetni. A pusztán külsőségre szorító optimizmusnak e visszataszító oldala mutatkozott a régi világban is. Abban az időben, midőn a sztoicizmus erőre kapott s kimutatta a pesszimizmus gyöngéit, a régiek ősi természetimádása is új életre kelt s rámutatott az optimizmus árnyoldalaira. Természetimádás egész természetes addig, míg a társadalom fiatal, vagy más szavakkal: a pantheizmus addig helyes, míg Pán-nak az imádása. A természetnek van azonban más oldala is, mit a tapasztalat és bűn hamar feltárnak s nem pusztá szójáték azt állítani, hogy Pán isten is hamar kimutatta a lólábát. A természetes vallás ellen egy a kifogás, s ez pedig az, hogy valamiképpen mindig ter-

mészetellenessé válik. Szeretjük a természetet reggel ártatlanságáért és kedvességeért, szeretjük este sötétségeért és kegyetlenségeért. Virradatkor tiszta vízben mosakodik, mint a sztoikusok bölcs férfiai, de a nap komor alkonyán bikák meleg vérében fürdik, mint Julián aposztata. Az egészség tüskön-bokron keresztül való keresése mindig egészségtelen. A természeti szépség nem lehet az engedelmesség közvetlen tárgya, gyönyörködni kell benne, de nem imádni. Hegyeket és csillagokat nem szabad komolyan venni. Ha azt tesszük, oda jutunk, ahol a pogány természetimádás végezte. Utánozzuk a föld kegyetlenségeit, mert a föld kedves? Bolonduljunk meg az érzékiességtől, mert van józan érzékiesség? A puszta optimizmust elérte esztelen, de jogos végzete. Az a nézet, hogy minden jó, a «minden» orgiájába vezett, mely gonosz volt.

Más oldalról a mi eszményi idealistánkra emlékeztet a sztoikusok régi maradéka. Marcus Aurelius és barátai feladták a mindenségben lakozó isten ideáját és a bentlakozó isten felé fordultak. Nem találtak erényt a természetben, sőt a társadalomban is keveset. Nem érdekelte őket a külső világ annyira, hogy megnyomorítani, vagy forradalmasítani érdemesnek tartották volna. Nem szerették a várost annyira, hogy üszköt vetettek volna rá. A régi kor tehát hajszálnyi pontossággal benne volt a mi kínzó dilemmánkban. Akik a világban gyönyörködtek, azon voltak, hogy fölbomlasszák s az erényes emberek meg nem eléggé voltak rajta, hogy leüssék őket. E dilemmába, (mely azonos a mienkével), vágott bele a kereszténység s különös választ adott. Választ adott, melyet a világ végérvényesen feleletnek fogadott el. Akkor felelet volt, s én hiszem, most is az.

A felelet olyan volt, mint a kardcsapás, kétfelé met-

szett : nem keresett szentimentális egyesítést. Röviden : elválasztotta Istent és a mindenséget. Az istenség természetfölöttisége és különálló volta, mit ma egyes keresztények a kereszténységből eltávolítani törekednek, volt az egyedüli oka, amiért az emberek a kereszténységet megkivánták. Itt a keresztény válasz éle a boldogtalan pesszimizmussal s a még boldogtalanabb optimizmussal szemben. Egy nagy metafizikai igazságot csak fölületesen érintek itt, mert csupán az ő külön problémájuk az, ami engem érdekel. A teremtő és fenntartó elv minden leírásának metaforikusnak kell lennie, mielőtt szóbelivé lenne. Így a panteista úgy kénytelen a minden dologban levő Istenről beszélni, mintha Isten dobozban volna. Az evolucionistának már a nevében benne van a kigurítás, mint a szőnyegnél. Minden tárgymegjelölés, vallásos vagy vallástalan, alá van ennek vetve. Kérdés azonban, minden tárgymegjelölés haszontalan-e, vagy fődhető-e ily frázissal a dolgok eredete felől való eszme. Én azt hiszem igen, sőt állítom, hogy ugyanez az evolucionista meggyőződése is, különben nem beszélne evolúcióról. És minden keresztény theizmusnak ez volt a gyökér-frázisa, hogy Isten teremtő volt úgy, mint a művész teremtő. A költő annyira különálló dolog költeményétől, hogy ő maga mint apróságot említi, amit «kiadott». Azzal, hogy kiadta, elválasztotta magától. A teremtés és nemzés elvének egyjelentése az elválasztással legalább annyira meg van a mindenségben, mint a fejlődéstani alaptétel, hogy minden növekvés elágazás. A nő gyermeket vesz, ha gyermeke születik. Minden teremtés elválasztás. Születés épp oly ünnepélyes elválás, mint a halál.

Ős bölcsészeti alapelve a kereszténységnek, hogy az isteni teremtés tényében rejlő eme elválás (hasonlóan

ahhoz, mely a költőt művétől, anyát újszülött gyermekétől elkülöníti) nem egyéb, mint hú leírása ama ténynek, mellyel az abszolút energia a világot teremtette. A legtöbb bölcsész szerint Isten teremtven a világot, rabszolgává tette. A kereszténység meg azt mondja, szabadlábba helyezte. Isten nem annyira verset írt, mint inkább színjátékot; színjátékot, melyet tökéletesnek alkotott, de szükség-szerűen emberi színészeknek és szindirektoroknak gondjaira bízva, pocskékká lett. E felfogás igaz voltának bizonyítására később még rátérek.

De nem vesszük észre, mily meglepő simasággal jutottunk túl a dilemmán, melyet e fejezetben tárgyaltunk? Kétségtelen, hogy így mind boldogok, mind elégedetlenek lehetünk anélkül, hogy lesülyednünk kellene az optimistáig vagy pesszimizistáig. E felfogás szerint a létezés összes erőit megtámadhatom anélkül, hogy a létezés lobogójához hűtlen lennék. Békében élhetünk a mindenséggel és veszedhetünk a világgal. Szent György küzdhet a sárkány ellen, bármekkorára tornyosodik a szörny a mindenségben, ha mindjárt hatalmasabb a városoknál és nagyobb az örök halmoknál. Ha oly nagy, akár a világ, le lehet teríteni a világ nevében. Nem kell Szent Györgynek eshetőségeken, vagy arányokon törni a fejét, csak tartsa szem előtt eredésük titkát. Megrázhatja kardját a sárkány felé, legyen az akár a mindenség, és az üres égbolt a feje felett nem más, mint fölnyitott állkapcsának rettentő boltozata.

Ideérve, én olyat tapasztaltam, mit lehetetlen leírnom. Ugy tűnt fel, mintha én születésem óta két óriási kezelhetetlen géppel bibelődtem volna, melyek eltérő alakúak s minden látható egymásratartozás nélkül valók voltak, — a világ és a keresztény hagyomány. Éreztem, kell mód-
nak lenni, hogy a világot szeressük anélkül, hogy higyjünk

neki ; azaz valamiképpen kell szeretnünk a világot anélkül, hogy világiassakká válnánk. Szerkezeti hiba volt ez a világ gépezetében. A keresztény theológiában találtam meg a szöveget, mely itt hiányzott s ez nem volt más, mint azon dogmatikus állítás, hogy Isten személyes lény, s a világot önmagán kívül állónak teremtette. A dogma hegyes szöge pontosan passzolt a világba, — nyilvánvalóan oda volt szánva, — s mikor ez megtörtént, rendkívül különös dolog ment végbe. Mikor a két gép ez alkatrészei össze voltak illesztve, a többi rúgó, csavar s fogaskerek mind megindult kísérteties precizitással. Szinte hallottam, hogy csapnak bele az összes alkatrészek, a megkönnyebbülés kettyenésével, mindegyik a maga helyére. Amint az egyik rész helyére jutott, a többiek is megtalálták a helyüket, úgy, amint az óra egyiket üti a másik után. A tan felelt az ösztönre, szépen sorjában. Vagy hogy a hasonlatot mással cseréljük fel, hasonló voltam az emberhez, ki ellenséges országba hatolt, hogy várat bevegyen. És mikor a vár elesett, meghódolt az egész ország s egységesen mögém állt. Szinte fénybe borult az egész ország vissza gyermekségem rétjeiig. Ifjúságom összes vak képzelődései, melyeket a negyedik fejezetben hiába iparkodtam kiböngészni az irdatlan sötétségben, egyszerre világosokká és józanokká váltak. Igazam volt, mikor a rózsát véletlen eset erejében találtam vörösnak : isteni véletlen volt. Igazam volt, mikor a fű színét kész voltam inkább tévedésnek minősíteni, mint szükség-szerű végzetnek : bizony lehetett volna az más is. Sejtetem, hogy a boldogság a föltevés bolond fonalára van függesztve, jelentett valamit, mikor mindent megmondtak : jelentette a bűnbeesés egész tanát. Azok a sötét és alaktalan szörnyképzetek is, melyeket nem voltam képes leírni, még kevésbbé védelmezni, mind pontosan a helyökre

léptek, mint a hit kolosszális kariatidjai. Azon ábránd, hogy a világmindenség nem óriás és üres, hanem kicsi és kényelmes, teljes értelművé vált, mert minden remekműnek aprónak kell lenni az alkotó szemében ; Isten előtt a csillagok oly aprók és kedvesek, mint a gyémántszilánkok. Kósza sejtelmem, hogy a jó nem csupán szerszám, amit használunk, de ereklye, melyet őriznünk kell, úgy mint Robinson Crusoe a hajóról megmentett tárgyakat, — nem volt egyéb, mint valami eredeti bölcsesség vad susogása, mert a kereszténység szerint hajótöröttek vagyunk mi, legénysége az aranyhajónak, mely elsüllyedt a világ teremtése előtt.

Érdekes volt az is, hogy az optimizmus okát e felfogás máshova helyezte. És abban a pillanatban, midőn ez megtörtént, az az érzésem volt, mint mikor a csont visszaugrik az izületébe. Gyakran optimistának vallottam magam, hogy kikerüljem a pesszimizmus nyílt káromlását. De korom minden optimizmusa hamis és csüggeteg volt, mert örökké azt próbálta bizonyítgatni, hogy mi beleillünk a világba. A keresztény optimizmus azon tényen alapul, hogy mi nem illünk a világba. Boldogságra törekedvén, azt mondtam magamnak, hogy az ember épp olyan állat, mint a többi, melyet Isten tart élelemmel. Most azonban igazán boldog voltam, mert arról győződtem meg, hogy az ember szörnyeteg. Igazam volt, mikor minden dolgot furcsának láttam, hisz én magam voltam egyszerre jobb és rosszabb, mint minden egyéb. Az optimista gyönyöre prózai volt, mert a mindenség természetes voltán épült, a keresztény gyönyöre költői, mert természetfeletti világításban minden dolog meglepőnek s nem természetesnek tűnik fel. A modern bölcsész untalan hangoztatta, hogy a helyemen vagyok, én pedig kényelmetlenül éreztem ma-

gam, ha szavába belenyugodtam is. De mikor rájöttem, hogy nem vagyok a helyemen, lelkem mélyéről a gyönyör kiáltása fakadt, énekeltem, mint a madár tavasszal. E tudás felkeresett és megvilágított elfeledett szobákat ifjúságom sötét házában. Most már tudtam, miért volt előttem oly furcsa a fű, mint az óriás zöld madara, most már tudtam, miért gyötör a honvágy, bár otthon vagyok.

VI. FEJEZET.

A kereszténység paradoxonjai.

A nyugtalanító ebben a mi világunkban nem az, hogy ésszerűtlen világ, még kevésbé az, hogy ésszerű. Ott van a nyugtalanító elem, hogy a világ csaknem ésszerű, de mégsem egészen az. Az élet nem illogikus és mégis rébusz a logikusok számára. Egy picikét matematikusabbnak és szabályosabbnak látszik, mint aminő; szabályossága feltűnő, pontatlansága rejtve van; vadsága lesben áll. Álljon itt egy durva példa, mit akarok ezzel mondani. Tegyük fel, hogy a holdbeli matematikus leszáll a földre s megtekinti az emberi test méreteit. Rögtön rájön a lényegre, hogy a test szimmetrikus és kettős. Egy ember két ember; a jobboldali pontosan megfelel a baloldalinak. Tovább megy és észreveszi, hogy van kar a jobb oldalon és a balon, van láb jobbról és van balról, mindkét oldalon ujjak s lábujjak ugyanazon számmal, két szem, két fül, két orrcimpa, sőt az agy is két lebenyre oszlik. Ekkor megállapítja a törvényt s mikor egyik oldalon megtalálja a szívet, azon következtetésre jut, hogy van még egy szíve. És éppen ott, hol igazát a legbiztosabbnak vélte, csalódik.

Ez a halk, hajszálnyi eltérés a pontosságtól a kísér-
tetes elem mindenben. Ugy tűnik fel, mint néma árulás a
mindenségben. Az alma vagy a narancs már csak eléggé
gömbölyű, hogy gömbölyűnek hívhassa magát s ennek
ellenére mégsem gömbölyű. A föld maga narancsalakú,
szinte arra teremtve, hogy az együgyű csillagászt félre-
vezesse, hogy gömbnek hívja. A természetben mindenütt
ott van ez a nyugodt és kiszámíthatatlan elem. Kibujik a
gondolkozó keze alól, de csak az utolsó pillanatban buvik
ki. Földünk nagyszerű görbéjéből könnyen azt következtethetné,
hogy minden centiméter ilyen görbe. Hogy a fej
mindkét oldalán van agy, egész ésszerűen következik, hogy
mindkét oldalon van szív. S ennek ellenére állandóan tudomá-
nyos expedíciókat szerveznek az Északi Sarkra, mert
hát olyan nagyon szeretik a sík földet. Tudós emberek
expedíciókat szerveznek azon célból is, hogy megtalálják
az ember szívét s ha a kutatáshoz hozzálátnak, rendesen a
helytelen oldalon lyukadnak ki.

Nos, a tényleges megérzést vagy inspirációt az iga-
zolja legjobban, mennyire tudja e rejtett torzalakulatokat
vagy meglepetéseket kitalálni. Ha a mi holdbeli aritmeti-
kusunk megállapított két kart s két fület, következetteti,
hogy van két lapocka s két agylebény. Ha azonban kisüti,
hogy az ember szíve a helyén van, többnek fogom hívni.
mint aritmetikusknak. Nos ez azon igény, melyet én a ke-
reszténységgel szemben támasztok. Nem pusztán az, hogy
tisztára logikus igazságokat hoz le, hanem az, hogy mikor
illogikussá válik, úgy mondjam, illogikus igazságra buk-
kant. Nem pusztán helyesen ítéli meg a dolgokat, hanem
helytelenül is, (ha szabad így mondani), de csak ott ám,
ahol a dolgok maguk fordulnak helytelen irányba. Felfo-
gása alkalmazkodik a titkos szabálytalanságokhoz s vára-

kozik a váratlanra. Egyszerű az egyszerű igazságnál, de makacs a magasabb igazságok körül. Megengedi, hogy két keze van az embernek, de ellene szegül a természetes következtetésnek (ha mindjárt az összes modernek esküsznek is rá), hogy két szive van. Szeretném kimutatni itt, hogy ahányszor a keresztény theológiában valami furcsaság van, az igazságban magában van a furcsaság.

Említést tettem a silány, hatásvadászó frázisról, hogy ilyen vagy amolyan hitvallomás a mai korban el nem fogadható. Bármely korban azt hiszem, amit akarok, ez a véleményem. Elég furcsa bár, de úgy tűnik fel nekem, van abban valami, hogy egy hitet erősebben lehet hinni a tagozott társadalomban, mint az egyszerűben. Ha a kereszténységet igaznak találja valaki Birminghamben, már csak alaposabb okai vannak a hitre, mintha Merciaiban* talált volna igaznak. Mert minél bonyolultabb az egybevágás, annál kevésbé lehet egybevágásnak hívni. Ha hópihék hullanak, tegyük fel Midlothian** szívének alakjában, hát ez lehet esetlegesség, ha azonban a hópehely pontos másolata a Hampton-court-i*** labyrintusnak, azt hiszem ezt már csodának kellene nevezni. Éppen ily csodának találtam én a keresztény filozófiát. Mai világunk bonyodalma tökéletesebben bizonyítja a hit igaz voltát, mint a hívő századok egyszerű problémái. Notting Hillben és Battersea-ben† jöttem rá, hogy a kereszténység igaz. Ez az oka, miért van a hitben a tanok csiszoltsága és részletessége, mi annyira bántja a kereszténység ama bámulóit, kik le-

* Régi britt királyság.

** Skót grófság, Edinburgh székhellyel.

*** Londoni városrész, régi királyi kastélyai.

† London külvárosai.

borulnak előtte, anélkül, hogy hinnének benne. Ha elfogadunk egy hitvallást, büszkék vagyunk szövevényes voltára, mint a tudósok a tudomány bonyolultságára. Az mutatja meg, mily gazdag a felfedezésekben. Ha igaza van, azt mondani rá, hogy minden apró részletében helyes, elismerést jelent. A bot belemegy a lyukba vagy kő az üvegbe a puszta esetlegesség okán. Hanem a kulcs és zár két komplikált dolog. S ha a kulcs beleillik a zárba, világos, hogy a jó kulcs van a kezünkben.

Ez a bennfoglalt rendszeresség nagyon nehézzé teszi feladatomat : leírni az igazság felhalmozott tömegét. Ropant nehéz védeni valamit, amiről teljesen meg vagyunk győződve. Aránylag könnyebb, ha csak részben vagyunk róla meggyőződve. Részben akkor vagyunk meggyőződve, ha a dolog mellett egy-két bizonyítékra bukkantunk s azt így nyomban ki is fejthetjük. Bölcsészeti nézetről azonban még nem vagyunk teljesen meggyőződve, ha úgy találjuk, hogy ez vagy amaz a bizonyíték mellette szól. Akkor vagyunk igazán meggyőződve, ha azt látjuk, hogy minden mellette szól. És minél több összevágó bizonyítékra találunk, mely mind e meggyőződésünkre mutat, annál nagyobb zavarba jutunk, ha hirtelen indító okaink összefoglalására szólítanak fel. Ha az átlagos intelligens embert e kérdéssel lepem meg : «Miért becsüli többre a polgáriasultságot az ősvad állapotnál?» kétségbeesetten kapkod egyik vagy másik dologhoz s csak hebegve tud választ adni : «Nos, itt van ez a könyvszekrény . . . és a széndarabok a széntartóban . . . és zongorák . . . és rendőrök.» Pedig a civilizáció mellett a főbizonyíték, hogy tagozott és szövevényes. Oly sok mindent teremtett. De éppen a bizonyítékok halmaza, melynek a választ megsemmisítő erejűvé tudja tenni, teszi a feleletet lehetetlenné.

Minden tökéletes meggyőződés mellett ott van valami-
féle óriási gyámoltalanság. A hit oly óriási, hogy jó időbe
kerül, míg tevékenységbe lép. E habozásnak főoka, eléggé
sajátszerűen, valami közömbösség, honnan kezdje az em-
ber a bizonyítást. Minden út Rómába vezet : egy ok, mért
nem jutnak sokan oda soha. A keresztény meggyőződés
védelmében, úgy érzem, épp úgy kezdhetem az egyik do-
loggal, mint a másikkal: répával vagy autotaxival.
Ha azonban véleményemet világosan kifejtteni akarom,
úgy, hiszem okosabb lesz az utolsó fejezet friss emlékezet-
ben levő bizonyítékaihoz nyulnom, melyek a titokzatos
egybevágásokkal, vagy inkább megállapításokkal foglal-
koztak. Mindaz, amit eddig keresztény theológiáról hallot-
tam, elidegenített tőle. Pogány voltam tizenkét éves ko-
romban s tizenhatodik életévemet betöltve, kész agnoszt-
tikus ; nem is értem azt a tizenhetedik életévét betöltő
embert, ki nem intéz önmagához ily egyszerű kérdést.
Lakozott bennem valami homályos tisztelet a kozmikus
istenség iránt, s nagy történeti érdeklődés a kereszténység
alapítója iránt. Mindenesetre azonban csakis embernek
tekintettem, bár még e szempontból is többre tartottam,
mint modern kritikussait. Elolvastam korom tudományos
és szkeptikus irodalmát, — mindent, amit angolban s
egyebütt megkaphattam ; mást nem is olvastam ; tessék
jól megjegyezni, bölcsészeti dolgokban semmi egyebet
nem olvastam. A krajcáros regények ugyan, amelyeket
akkor forgattam, a kereszténység egészséges és hősie-
s hagyományába nyujtották gyökérszálaikat, ezt akkor
azonban még nem tudtam. Keresztény hitvédelmet nem
olvastam, most is alig olvasok. Huxley, Spencer és Brad-
laugh* hoztak engem vissza az orthodox theológiához.

* Agnosztikus és materialista bölcsészek. (Ford.)

Ők vetették el elmémbe a kétely magvait. Nagyanyáinknak igazuk volt, mikor azt mondták, hogy Tom Paine és a többi szabadgondolkodó feldúlja az értelmet. Bizony feldúlja. Az enyémet rettenetesen feldúlta. Az észelvű bölcselő odáig vitt, hogy már azt kérdeztem, van-e az észnek valami haszna s mikor Herbert Spencert elolvastam, oly kétségbeesett helyzetbe jutottam, hogy életemben, (akkor először), kezdtem kételkedni az evolúcióban. Mikor letettem Ingersoll ezredes atheista olvasmányait, egy borzalmas gondolat futott át agyamon : «Te majdnem meggyőzől vala engem, hogy kereszténnyé legyek». Nagyon odáig voltam.

Azon különös körülmény, hogy a nagy agnosztikusok mélyebb kételyeket ébresztenek, mint aminőkkel meg tudnak birkózni, sok oldalról bebizonyítható. Csak egyet veszek. Midőn újra és újra átolvastam a kereszténytelen és keresztényellenes véleményeket a hitről, Huxley-től Bradlaugh-ig, azon halk és megrendítő benyomás nőtt fokozatosan, csaknem grafikailag nagyra elmémben, hogy a kereszténységnek valami rendkívüli dolognak kell lennie. Mert, (amint írásaikból kivettem), a kereszténységnek nem csupán lángoló bűnei voltak, hanem kétséget kizárólag volt valamely titokzatos képessége a bűnök társítására, melyek egyébként egymással összeegyeztethetetlenek voltak. Támadták minden oldalról ellentmondó okok alapján. Alig bizonyította be a racionalista tudós, hogy túlságosan keletre hajolt, máris akadt másik, ki hasonló világossággal állapította meg, hogy ellenkezőleg, túlságosan nyugatnak hajolt. Alig csillapodott le méltatlankodásom szögletes és támadó faragatlanságán, máris ráirányozták figyelmemet elpuhító, érzéki simaságára. Ha valaki tán nem bukkant rá olvasmányaiban ilyesmire, szívesen szolgálok a szkep-

tikus támadás e példáival. Itt van belőlük négy vagy öt, de hozhatnék százat is.

Igy például roppant megragadott az az ékesenszóló támadás, hogy a kereszténység embergyűlölően komor, mert úgy tartottam (s tartom ma is), hogy az őszinte pesszimizmus megbocsáthatlan bűn. Álpesszimizmus társadalmi ügyesség, sikk, helyenként egész kellemes s szerencsére majdnem minden pesszimizmus hamis. De ha a kereszténység szerintük tisztára pesszimiztikus és ellenszegül az életnek, akkor Szent Pál temploma megérdemli, hogy a levegőbe röpjék. A bökkenő azonban itt van. Az első fejezetben, (tökéletes megelégedésemre), bebizonyították, hogy a kereszténység túlságosan pesszimiztikus, aztán a második fejezetben kifejtették, hogy egy kissé túl-optimista. Egyik kifogás az volt, hogy a kereszténység könnyekkel és ijesztéssel, az örömtől s a szabadságnak a természet ölen való élvezésétől visszatartja az embert. Aztán emeltek egy másik vádat, hogy a kereszténység költött gondviseeléssel vigasztalja az embereket s rózsaszínű gyermekszobába dugja őket. Egy nagy agnosztikus azt kérdezte, miért nem eléggé szép a természet s miért oly kényelmetlen szabadnak lenni. Más nagy agnosztikusnak meg az volt a kifogása, hogy a keresztény optimizmus a «hitegetés öltönye jámbor kezektől szöve», mely eltünteti előlünk a tényt, hogy a természet undok és hogy lehetetlen szabadnak lenni. Alig nevezte el az egyik racionalista rémlátománynak és kísértetnek, a másik már azzal állt elő, hogy ez a bolondok paradicsoma. A kérdés izgatni kezdett, a vádak összeegyeztethetetleneknek látszottak. Nem lehetett a kereszténység egyidejűleg fekete álarc a fehér világon s fehér álarc a feketén. A keresztény helyzete nem lehetett egy és ugyanazon időben oly kényelmes, hogy

gyáván ragaszkodjék hozzá s oly kényelmetlen, hogy bolond módjára tűrje továbbra is. Ha meghamisítja az emberi felfogást, jó, de hát vagy így tesz, vagy úgy, de nem viselhet egyszerre zöld és rózsaszín szemüveget. Mint minden korombeli fiatalember, rettentő boldogan hangoztattam Swinburne-nek* a hit komorságára szórt vádjait: «Te győztél, sápadt galileai, lehelleted alatt szürke lón a világ». Mikor azonban ugyanazon költő nézetét hallottam a pogányságról (az Atalantában), megállapítottam, hogy a világ, ha lehetséges, még szürkébb volt, mielőtt a Galileai rálehelte volna. Azt hirdette a költő, hogy az élet sötét, mint a szurok. És a kereszténység mégis elsötétítette. Aki a kereszténységet pesszimizmusról vádolta, maga volt pesszimista. Ugy találtam, itt nincs minden rendben. Egy vad pillanatban az a gondolat is megvillant bennem, tán nem lehetnek igaz bírái a vallás és boldogság egymáshoz való viszonyának azok, kik saját ítéletük szerint nem bírják sem az egyiket, sem a másikat.

Állíthatom, hogy nem elhamarkodottan következ tettem, mikor a vádakát hamisnak, a vádlókat bolondnak ítéltém. Röviden konstatáltam, hogy a kereszténység még kísértetiesebb és gonoszabb, mint ők feltüntetik. Nincs kizárva, hogy egy dolog két ellentmondó bűnben leledzik, de ha így van, örült fura dolog lehet. Lehet az ember egy helyen nagyon kövér, a másikon nagyon sovány, de ha így van, furcsa alak lesz. E pontnál csak a keresztény vallás különös alakja ragadta meg figyelmemet; a racionalista elme különös alkotása nem érdekelt.

Itt van aztán egy másik hasonló példa. Erős és jogos

* Byron kortársa s benső barátja. Költészete csupa pantheisztikus föllengés.

vádnak találtam a kereszténység ellen, hogy mindabban, amit kereszténynek hívnak, van valami félénk, szerzetesi és férfiatlan, különösen ott, hol ellenállásról és küzdelemről van szó. A XIX. század nagy szkeptikusait erős férfias vonások jellemezték. Bradlaugh expanszív, Huxley tartózkodó modorban, de mindketten határozottan férfiak voltak. A keresztény tanácsok ezzel szemben, úgy látszik, erőtlenek és túlságosan türelmesek voltak. Az evangélium paradoxonja az arc egyik és másik feléről, a tény, hogy papok sohse harcoltak s ezer egyéb dolog hihetővé tette a vádat, hogy a kereszténység kísérlet, mely az embert birkává akarja tenni. Olvastam, hittem s ha egyebet nem olvastam volna, kétségtelenül tovább is e meggyőződésben maradtam volna. De rábukkantam olyasmire, ami ettől nagyon elütött. Fordítottam egy lapot agnosztikus kézikönyvemben s úgy éreztem magam, mintha fejtetőre állítottak volna. Ott már úgy olvastam, hogy gyűlölnöm kell a kereszténységet, nem azért, mert keveset harcol, hanem azért, mert sokat. Ugy látszott, hogy a kereszténység a harcok szülőanyja. A kereszténység vérözönbe merítette a világot. Előbb megharagudtam a keresztényre, mert sohsem volt haragos és most azt mondták, hogy a keresztény dühe volt az emberi történelem legiszonyatosabb dolga; az ő haragja itatta a földet vérrel s takarta el a napot kormos füstfelhővel. Ugyanazok, kik a kereszténységet a kolostorok megadó szelidségével s félénkségével vádolták, hurcolták bírák elé a keresztes hadjáratok erőszakosságáért és bátorságáért is. A kereszténység hibájául rótták fel, hogy Oroszlánszívű Richárd harcolt, Hitvalló Eduárd pedig nem. A kvekkerek voltak az igazi, jellegzetes keresztények (mint ők mondták); és mindazonáltal Cromwell és Alva mézárításai jellemző keresztény bűnök

voltak. Egész belezavarodtam a dologba. Mi volt ez a kereszténység, mely mindig tiltotta a háborút s mégis mindig előidézte? Mi volt a természete, hogy először azért becsmérelték, mert nem akar küzdeni, másodsor meg azért, mert küzd? Mily talányos világban született ez a szörnyű gyilkosság és szörnyű félenkség? A kereszténység alakja egyre furcsább lett előttem.

Veszem a harmadik kifogást. Ebben az a különös, hogy magában foglalja az igazi ellenvetést a hit ellen. Az egyedüli igaz kifogás a keresztény vallás ellen az, hogy vallás. A világ nagy hely, tele mindenféle fajtájú néppel. A kereszténység (nem alap nélkül mondják), egy bizonyos fajtára szorítkozik; kezdődött Palesztinában s megakadt Európában. Fiatal koromban nem csekély benyomást tett rám e bizonyíték s hajoltam azon tan felé, mit az ethikai társaságokban eleget hallottam prédikálni, hogy t. i. van egy nagy, öntudatlan egyháza az emberiségnek, mely a lelkiismeret mindenütt jelenlevő voltában gyökerezik. A hitvallások szétválasztották az emberiséget, de legalább a morál összeforrasztotta őket. A lélek felkeresheti a legfurcsább és legtávolabbi országokat s mégis közös ethikai felfogásra fog bukkanni. Megtalálhatja Konfuciuszt a kelet fái alatt, amint azt írja: Ne lopj! Kibetűzheti az ősi sivatag legsötétebb hieroglifjeit s az értelmük ez lesz: «Kis fiúk mondják meg az igazat!» Hittem e tant az összes embernek testvériességéről az erkölcsi köznézet alapján s hiszem még most is — némi hozzáadással. Végtelenül boszantott, hogy a kereszténység konoksága miatt egész korok és birodalmak ez igaz és ésszerű felvilágosítás fényétől meg voltak fosztva. De akkor meglepő dologra bukkantam. Rájöttem, hogy ugyanazok, kik Platótól Emersonig egy egyházzal foglalták össze az emberiséget, azt tanítják, hogy a morali-

tás állandóan változik, ami helyes egyik korban, helytelen a másokban. Ha oltár után tudakozódtam, azt mondták, felesleges; embertársaink gondoskodtak számunkra világos szabályokról és hitvallásról közös szokásaikban és eszményeikben. Ha én bátortalanul rámutattam a tényre, hogy hisz az emberiség közös vonása, hogy mindig volt oltár, rámförmedtek az én agnosztikus barátaim, azt mondván, az emberiség mindig sötétségben és vad babonában sínylődött. Rájöttem, hogy nap-nap után ismétlődő vádjuk a kereszténység ellen az, hogy egy nép világossága csupán s a többit sötétségben hagyja. De rájöttem az ő külön büszkeségükre, hogy tudomány és haladás egy nép találmánya s a többi mind sötétségben pusztul el. Amit a kereszténységnek a legélesebben felrótta, azt saját maguk legnagyobb büszkeségének tartották s e dolog untalan hangoztatása ildomtalan világosságba helyezte eljárásukat. Ha pogányról vagy agnosztikusról volt szó, figyelmeztettek, hogy minden embernek egy a vallása; ha pedig misztikusról és spiritualistáról, rögtön megemlézték, mily képtelen vallásuk van egyes embereknek. Bizhatunk Epicetetus moráljában, mert az ethika sohse változik, de Bosuetében nem, mert az ethikai felfogás változik. Kétszáz év alatt megváltozott, kétezer alatt nem?

Ez már igazán felháborító kezdett lenni. Már nem is volt kérdés, elég gonosz-e a kereszténység, hogy magába foglaljon minden bűnt, de van-e elég bot a világon, amit a hátán el lehet törni. Milyen bámulatkeltő dolog lehet az, aminek az emberek oly buzgalommal iparkodnak ellene mondani, hogy közben arról is megfélemedeznek, hogy egymásnak mondanak ellen? Ezt láttam minden oldalon. Nem terjeszkedem ki tovább erre, de hogy valaki azt ne higgye, hogy taláalomra kaptam ki három példát, röviden meg-

említek még egy párat. Egyes szkeptikusok szemére vetették az egyháznak azon bűnt, hogy megtámadja a családot, kirántja a nőt otthonából, gyermekei közül s a kolostor elhagyatottságába és szemlélődésébe zárja. Más, kissé felvilágosodottabb szkeptikusok meg azért állították ítélőszék elé, mert ránk kényszeríti a házasságot és a családot, hogy a nőket az otthonnal és gyermekekkel való piszmogásra kényszeríti s megtiltja nekik az egyedülletet és a szemlélődést. A vádat visszájára fordították a szó szoros értelmében. Felhozták, hogy az apostolok leveleiben és a házassági szertartásban a nő értelmi képességeire megvető szavak vannak; nos pedig ők gúnyolták a kontinens templomait, hogy «csak asszonyok» járnak oda. Csupasz és szegényes szokásokról vádolták, felhányták neki szőr-csuháját s a száraz borsót. De a következő pillanatban meg nem tetszett nekik pompája és szertartásossága, porfir sírkövei és aranybrokát öltönei. Vádolták azzal, hogy nagyon egyszerű és hogy nagyon tarka. Szerintük a kereszténység túlságosan visszafojtja az érzékiséget, míg egyszerre felkel Bradlaugh, a mathusianista és felfedezi, hogy nem eléggé fojtja vissza. Egy s ugyanazon időben méltóságteljes fukarsággal és vallási tobzódással vádolják. Egy s ugyanazon atheisztikus pamfletben kifogást olvasok a hit különfélesége ellen: «Egyik egy, a másik más dolgot hisz», aztán meg a hit egysége ellen fakad ki, mert «... a vélemény különbözősége menti meg a világot attól, hogy az ebek harmincadjára kerüljön.» Ugyanazon eszmecsereben egy szabadgondolkodó barátom ócsárolja a kereszténységet, mert lenézi a zsidókat, s aztán lenézi ő maga, mert zsidós.

Kifogástalanul akartam eljárni akkor, most is azt akarom; és nem azt következtettem, hogy a kereszténység

elleni támadás igazságtalan. Csupán arra a nézetre jutottam, ha a kereszténységnek nincs igaza, nagyon gonosz lehet. Ily ellentmondó szörnyűségek nem egyeztethetők össze egy dologban, hacsak az nem egyedülálló, nem rendkívül különös. Vannak emberek, kik zsigoriak és tékozlók egy személyben, de ritkák. Vannak érzékiek és aszketikusok, de ritkák. Ha azonban e bolond ellentmondások tömege valóban fennáll, kvekker és vérszomjas, pompázó és koldusi, szigorú és buja, nőgyűlölő és imádó, mogorva pesszimista és együgyű optimista, egy lényben összpontosulna, nem maradna más hátra, mint e gaszágban valami egész fölényest és páratlant látni. Ily kivételes romlottságra magyarázatot racionalista tanítóimnál nem leltem. Szemükben a kereszténység (elvi szempontból), nem volt más, mint közönséges rege s a halandók tévedéseinek gyűléke. Nem adtak nekem kulcsot a kitekert, természetellenes gaszághoz. A gonoszság ekkora foka a természetfölöttiség méreteit érte el. Valóban oly természetfeletti volt, mint a pápa csalhatatlansága. Mert történelmi intézmény, mely sohse működött helyesen, majdnem ép oly csoda, mint az, amely sohsem tévedhet. Hirtelenében egyedül azt találtam kielégítő magyarázatnak, hogyha a kereszténység **nem** a mennygyermeke, akkor a pokol szülötte. Valóban, ha a názáreti Jézus nem volt Krisztus, Antikrisztusnak kellett lennie.

És akkor egy csendes órában mint villámcsapás ért egy gondolat. Más magyarázat ötlött elmémbe. Tegyük fel, hogy egy előttünk ismeretlen emberről sokat beszélnek. Egyesek azt mondják róla, nagyon magas, mások, hogy alacsony, egyesek kifogásolják kövérségét, mások soványságán siránkoznak; egyesek nagyon barnának, mások nagyon halaványnak találják. Egyik magyarázat

azt tartja, mit fönnebb alkalmunk volt említeni, különös alak lehet. Van azonban más magyarázat is. Lehet, hogy rendes alak. Kihívóan magas emberek rövidnek találják, az alacsonyok túlmagasnak. Vén pocakosok cingárnak nézik, öregedő uracsok, kik összeasztak, úgy találják, hogy túlmegy azon a határon, melynél megszűnik az elegancia. A svédek (kiknek a hajuk olyan, mint a kender) tán feketének nézik, míg a néger határozottan szókének véli. Röviden : tán épen ez a rendkívüli dolog a rendes, a normális, a centrális. Tán véletlenül a kereszténység egészséges elméjű s a kritikusai bolondok — mindegyik a maga módja szerint. Ellenpróbául azt kérdeztem magamtól, van-e a vádlókban valami abnormis vonás, mely a vádat megmagyarázná. Megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy e kulcs beleillik a zárba. Mert például különös, hogy a modern világ a kereszténységgel szemben egyszerre lép fel a testi szigor és művészi pompa vádjával. Nagyon, nagyon különös, hogy épen a modern világ az, mely egyesít testi kicsapongást minden művészi pompa hiányával. Becket Tamás öltönyét a modern ember túlságos gazdagnak, étkezését túlságosan szegénynek találja. De hát akkor a modern ember igazán érdekes jelenség a történetben : soha ember nem evett oly ragyogó lakomákat annyira undok öltönyben.

Egyszerűnek találja a templomot, hol a modern világ túlságosan tarka, csillogónak találja a templomot, ahol a modern élet túlpiszkos. Az az ember, ki nem szerette a bőjtöt és ünnepet, bolondja volt az ingyencsemegeknek. Az az ember, ki ellenszenvet érzett a diszöltönyek iránt, komikus nadrágot húzott fel. Ha a dologban természetellenesség volt, merem állítani, a nadrágban volt a hiba, nem az egyszerűen eső öltönyben. Ha volt a dologban ter-

mészetellenesség, a dús csemegékben, nem pedig a kenyérben s borban kellett azt keresni.

Minden pontot megvizsgáltam s úgy találtam, a kulcs mindegyikbe illik. Hogy Swinburne-t izgatta a keresztény boldogtalansága s még jobban a boldogsága, könnyűszerrel volt magyarázható: nem a kereszténységben volt komplikált a betegség, hanem Swinburne-ben. A kereszténységtől eléje szabott korlátok azért komorították el, mert élvhajhászóbb volt, mint a józan, normális embernek lennie kell. A keresztények hite meg azért bőszítette fel, mert ő pesszimisztikusabb volt, mint a józan, egészséges felfogású embernek lenni szabad. Hasonlóképen a malthusianusok ösztönszerűen támadták a kereszténységet, nem épen mintha a kereszténységben valami különös antimalthusianus vonás lett volna, hanem mivel a malthusianismusban van valami antihumánus.

Meg volt mindazonáltal az az érzésem, hogy a kereszténység nem pusztán higgadt s közepén álló. Volt benne a nyomatékknak, sőt a fanatizmusnak eleme, mely igazolta a világiak felületes kritikáját. Lehet, hogy bölcs volt, sőt egyre inkább arra hajoltam, valóban bölcs volt, de nem világi mérték szerint; nem csupán mérsékelt, nem csupán tiszteletparancsoló volt. Vad keresztes háborúi s szelid szentjei egymást egyensúlyban tartották; bár keresztes hadjáratai nagyon vadak voltak, szentjei pedig nagyon, szinte túlságosan szelidek. Szemlélődésemben eddig érve, eszembe ötlött a vértanú és az öngyilkos párhuzama. Itt a két, majdnem képtelen felfogás kombinációja lépett előtérbe, mely mégis valamiképp a józanság színvonalát mutatta. Bár ez újra önellentmondás volt, én mégis igaznak találtam. Egyike volt azon ellenmondásoknak, melyekben a szkeptikusok a hitet bűnösnek találták;

én pedig úgy láttam, itt az igazság. Akármily féktelenséggel szerette a keresztény a vértanút s gyűlölte az öngyilkost, szenvedélyében sohasem ment el azon vadságig, mint én, mielőtt sejtelmem lett volna a kereszténységről. A szellemi folyamat legnehezebb és legérdekesebb része megindult s én komoran kutattam nyomait theológiánk óriás gondolatai közt. Az eszme azonos volt azzal, melyet az optimizmus és pesszimizmus tárgyalásánál körvonaloztam : nem egyéolvadást, vagy kompromisszumot követelünk, hanem követeljük mindkét dolgot energiája csúcspontján ; szeretetet és gyűlöletet, de mindkettő legyen lángoló. E gondolatot csak a morálhoz való viszonyában akarom kifejteni. De hát felesleges az olvasót figyelmeztetnem, hogy e kombináció eszméje nem más, mint az orthodox keresztény theológia tengelye. Az orthodox theologia nyomatékoztta, hogy Krisztus nem Istenen s emberen kívül álló lény, mint a tündér, továbbá azt sem, hogy félig ember, félig nem, mint a kentaur, hanem teljesen igazi ember és igazi Isten. Nos, kövessük az előbb említett nyomot.

Minden ép felfogású ember belátja, hogy az egészségesség egyensúlyt jelent, hogy valaki bolond és nagyon sokat eszik, vagy hogy bolond és nagyon keveset eszik. Feltűnt pár modern, kik a haladás és fejlődés bizonytalan fordulataival Aristoteles μέσον-ját, az egyensúlyt, akarták felborítani. Ugy rémlett nekik, hogy mi progresszív éhenhalásra vagyunk kárhóztatva, vagy pedig arra, hogy minden reggel nagyobb s bőségesebb reggelit fogyasszunk el. A μέσον igaz volta azonban továbbra is világos maradt a gondolkozó emberek előtt, ezek meg nem borítottak fel egyéb egyensúlyt, mint a saját magukét. Ha most megegyezünk abban, hogy mindnyájunknak egyensúlyt

kell tartanunk, a kérdés akkor kezd érdekessé válni, mikor a »hogyan«-ra kerül sor. Ezt a problémát akarta a pogányság megoldani, de szerintem tisztára csak a kereszténységnek sikerült, sikerült pedig nagyon különös módon.

A pogányság kijelentette, hogy az erény az egyensúlyban van, a kereszténység pedig, hogy a küzdelemben : két nyíltan ellenkező szenvedély összeütközésében. Végeredményben nem voltak ugyan összeegyeztethetetlenek, de legalább is olyanok, hogy egyszerre mindkettőt tartani nehéz volt. Vegyük fel egy pillanatra a vértanú és öngyilkos elejtett fonálát s nézzük ezt a bátorság szempontjából. Soha nem volt sajátosság, mely annyit foglalkoztatta volna a szellemeket s a pusztán nacionalista bölcselek megállapításait annyira összezavarta volna. Bátorság, szinte ellenmondás a lényegben. Élethez való erős vágyat jelent, mely a halálra való készség formáit ölti fel. »Aki elveszti az életét, megtartja azt«, nem csupán a szentek és hősök számára való rejtélyes mottó. Hétköznapi tanács tengerészek és hegyászok használatára. Helyet foglalhat alpesi utazókönyvben vagy a szolgálati szabályzatban. E paradoxonban rejlik a bátorság egész elve, a földiesebb és állatiasabb bátorságé is. A tengertől elragadt ember csak úgy mentheti meg életét, ha a szírtén kockára teszi. Haláltól csak úgy szabadul meg, ha állandóan egy hüvelyknyi távolságban tartja magát tőle. Ellenségtől körülvett katonának, ha ki akarja vágni magát, az élethez való ragaszkodást a halállal való különös nemtörődömséggel kell párosítania. Nem csupán ragaszkodnia kell életéhez, mert azzal csak gyáva lesz s nem menekül meg. Nem szabad a halált várnia sem, mert akkor nem különbözik az öngyilkostól s szintén nem menekül meg. Hogy

életét megmentse, a vad közömbösség szellemét kell magáévá tennie, vágyódnia kell az élet után, mint víz után s a halált úgy kell innia, mint a bort. Ugy hiszem, soha bölcsész nem fejezte ki e romantikus rejtélyt kellő világossággal, én magam bizonytalannal semmiesetre se. A kereszténység azonban többet tett: meghúzta a határt az öngyilkos és a hős sírja közt, megmutatván, mi a különbség azok közt, kik meghalnak az életért és akik meghalnak a halálért. És magasra tartotta Európa lánzdzásai felett a lovagiasság titkának lobogóját, a keresztény bátorságát, mi a halál megvetése, nem a kínai bátorságát, mi az élet megvetése.

Kezdem érezni, hogy e kettős szenvedély a keresztény kulcs mindenféle morálhoz. A hitvallás a két viharos indulat néma összecsapásából mindenütt mérsékletet teremtett. Itt van például a szerénység, egyensúly a gőg és hasoncsúszás közt. Az átlagos pogány, úgy mint az átlagos agnosztikus, mindössze annyit mond, hogy meg van magával elégedve, de nem szokatlanul megelégedve, vannak sokan rosszabbak és sokan jobbak, pusztaságának határai vannak, de rajta lesz, hogy odáig jusson. Röviden: fejével a levegőben akar járni, de nem okvetlenül az orrával. Férfias és észszerű felfogás, de kifogás ellene az, hogy nem egyéb, mint az optimizmus és pesszimizmus vegyítése. Matthew Arnold rezignációja. Mivel vegyüléke két dolognak, nem is egyéb, mint higítás, egyik sincs jelen teljes erejében és jellegzetes színével. Ilyenfajta büszkeség nem dagasztja a szívet, mint a trombiták harsogása; ez ugyan nem öltöztet minket bíborba és aranyba. Ez a félénk racionalista szerénység nem tisztítja meg a lelket tüsszel s nem teszi tisztává, mint a kristály, nem hasonlít a szigorú, átható alázatossághoz, mely az embert gyermekké

teszi, ki odaül a fű lábához. Nem irányozza tekintetét felfelé s nem láttat vele csodákat, mert Alicenak* kicsinnyé kell válnia, ha Tündérországba akar bemenni. Ilyen szerénység elveszti mind a büszkeség, mind az alázat költészetét. Halljuk, minő módon sikerült a kereszténységnek mindkettőt megmentenie.

Ketté választotta a két ideát és nyomatékozta mindkettőt. Először is az embernek gőgösebbnek kellett lennie, mint valaha, másodsor alázatosabbnak, mint valaha. Ember vagyok, tehát a teremtmények elseje; ember vagyok, tehát a bűnösök elseje. Pusztulnia kellett minden alázatosságnak, mely pesszimizmust jelent, pusztulnia kellett minden nézetnek, mely bizonytalan vagy közönséges képet alkot jövő sorsunk felől. Nem kell többé az Ecclesiastes síránkozását hallgatnunk, hogy az állatok felett való emberi fölénynek semmi értelme, sem Homeros megrendítő kiáltását, hogy az ember nem más, mint a föld legszomorúbb állatja. Az ember Isten szobra, ki a kertben jár. Az ember több, mint a vadállat és csak azért szomorú, mert nem állat, hanem megtört isten. A görögök az embert földönecsúszónak nézték, ki a földbe kapaszkodik. Most azonban láttuk, hogy az ember hivatása a földön uralma alá hajtani azt. A kereszténység ezzel az emberméltóság tanát annyira kiemelte, hogy azt ezentúl csak a napsugár tündöklésű koronához vagy a pávafaroklegyezőhöz lehet hasonlítani. Egyidejűleg ezzel azonban tartható a gondolat az ember alacsonyságáról és jelentéktelenségéről, mit csak bőjtöléssel s fantasztikus megalázódással lehet kifejezésre juttatni, szent Domonkos szürke hamujával, és szent Bernát fehér havával. Ha az ember

* Az angol tündérmesékben.

elgondolkodott *ön maga* felett, hát talált elég úrt és bűnt a keserű igazság megállapítására s a nyers önmegtágadásra. Ide mehetett nyugodtan a realiztikus bölcsész — amíg ideje volt önmagába térni, volt itt tér a boldog pesszimista számára elég. Meg van engedve, mondjon magáról bármit, csak ne káromolja létezésének végső célját; hadd hívja magát bolondnak, akár kárhozott bolondnak (bár ez kalvinizmus); csak nem szabad azt állítani, hogy a bolondok nem méltók a megváltásra. Nem szabad állítania, hogy az ember, mint ember, értéktelen. Látjuk, hogy a kereszténység két lángoló ellentétet kombinált, mindkettőt megtartotta s mindkettőt lángolóan vallotta. Az Egyház tárgyilagos maradt mindkettőnél. Az ember nem gondolhat eléggé keveset önmagáról. Az ember alig gondolhat eléggé sokat a lelkéről.

Vegyük a jótékonyág bonyolult kérdését, melyet pár inhumánus ideálista oly egyszerűnek tart. A jótékonyág önellenmondás, úgymint a szerénység és bátorság. A jótékonyág, kertelés nélkül állítva fel a kérdést, kettőt jelent: megbocsátani megbocsáthatlan vétkeket vagy szeretni a kiállhatatlan embereket. De ha kíváncsiak vagyunk, (mint a büszkeség kérdésénél), mit gondol e tárgyról az értelmes pogány, valószínűleg messzebről kell kezdenünk. Az értelmes pogány álláspontja ez lesz: vannak emberek, kiknek meg lehet bocsátani s vannak, akiknek nem lehet: a rabszolgán, ki bort lopott, lehet mosolyogni, de a rabszolgát, ki jötevőjét elárulta, meg lehet ölni s halála után akár meg is átkozni. Olyan mértékben, amint a tett megbocsátható volt, lehetett az embernek is megbocsátani. Ez észszerű, sőt üdítő felfogás, ellenben kétségtelenül higitás. Itt nincs tere a történet igazságtalanságon való elszörnyedésnek, mi oly elragadó az

ártatlan embernél. Nincs tere az ember iránt, mint ember iránt való pusztá könyörületnek sem, mi pedig a jótékony-ság igazi bája. A kereszténység úgy lépett itt is fel, mint előbb. Karddal jött s kettévágta a dolgot. Elválasztotta a bűnt a bűnöstől. A bűnösnek nem hétszer, hanem hetven-hétszer kell megbocsátanunk. A bűnt pedig nem szabad egyáltalán megbocsátani. Az semmi, hogy a bortolvaj rabszolga részben bosszankodást, részben könyörületet keltett. A lopásra jobban haragudhatunk, mint előbb s mégis könyörületesebbek lehetünk a tolvajhoz, mint valaha. Van hely bőségesen a harag és szeretet számára. Minél többet gondolkoztam a kereszténység felől, annál világosabb lett előttem, hogy szabályt és rendet teremtven, főcélja az, hogy a jó dolgok merész s fékezhetetlen terjedésének szabad teret nyujtson.

Szellemi és érzelmi szabadság nem oly egyszerű dolgok, aminőknek látszanak. Tulajdonképpen a törvények és föltételek oly kényes egyensúlyára van szükségük, mint a társadalmi és politikai szabadságnak. Az átlagos esztetikai anarchistát, ki azzal indul útnak, hogy mindent szabadon fog érezni, gúzsbaköti a paradoxon, mely minden érzést megtilt neki. Hogy a költészetet kövesse, széttöri az otthon bilincseit; de abban a pillanatban, mikor az otthon bilincseit nem érzi többé, vége van számára az «Odisszéá»-nak. Megszabadult a nemzeti előítéletektől és hazafiasságtól. Igen ám, de abban a pillanatban nem érti meg az «V. Henrik»-et.* Ilyen irodalmi ember egyszerűen kívül van minden irodalmon, jobban be van börtönözve, mint bármely bigott. Mert ha köztem s a világ közt fal van, már nem sokat jelent, akár úgy irom

* Shakespeare egy drámája.

le a dolgot, hogy be vagyok zárva, vagy ki vagyok zárva. Amire szükségünk van, nem oly egyetemesség, mely minden normális felfogáson kívül van ; oly egyetemességet kívánunk, mely minden normális felfogáson belül van. Különbség annyi köztük, mint mennyi a között, hogy az ember szabad a börtöntől és független a várostól. Szabad vagyok Windsor Castle-tól* (azaz nem tartanak ott erővel fogva), de semmiesetre sem vagyok független, tőle. Hogyan lehetünk megközelítőleg szabadok a finom érzelmektől, hogyan terelhetjük őket szabad térre törés és hiba nélkül? Ezt csinálta meg a párhuzamos szenvedélyekről szóló keresztény paradoxon. Felállítva a küzdelem és dogmáját, isteni és ördögi, lázadás és rombolás közt, optimizmusuk és pesszimizmusuk, mint tiszta költészet, szabadon előtört hasonlóan a vízeséshez.

Szent Ferenc minden jó magasztalásával hangosabb optimista lehetett, mint Walt Whitman.** Szent Jeromos kárhóztatva minden gonoszt, feketébbre festette a világot, mint Schopenhauer. Mindkét szenvedély független, mert mindkettő a helyén van. Elhalmozhatja az optimista magasztalásokkal az induló víg zenéjét, az arany trombitákat s a harcbavonuló bíborlobogókat ahogy neki jólesik. Csak nem szabad feleslegesnek hívnia a küzdelmet. Rajzolatja a pesszimista oly sötéten a gyötrő meneteléseket és a vértől csepegő sebeket, ahogy neki tetszik. De nem szabad azt mondania, hogy a küzdelem reménytelen. Így állt a dolog az összes többi erkölcsi kérdésekkel, a büszkeséggel, a tiltakozással és részvétellel. Az egyház leszögezvén főtanát, nem csupán látszólag összeegyeztethetetlen dolgokat állított egymás mellé, hanem, ami jóval

* Az Egyesült Brit Királyságok fejedelmének székhelye.

** Amerikai poéta 1819—1892.

több, művészi erejű lendületet kölcsönzött nekik, mely különben csak anarchistáknál volt lehetséges. A szelidség drámaibb lett, mint az őrülség. A történeti kereszténység az erkölcsiség magasztos és különös slágerévé lett — eseteket állítva előtérbe, melyek az erényhez való viszonyukban annyit jelentenek, mint Nero gaztettei a bűnök világában. A felháborodás és jótékonyosság szellemei ijesztő s vonzó vonásokat vettek fel, kezdve azon szerzetesi haragon, mely az első és legnagyobb Plantagenet feje fölött dörgött egész szent Katalin magasztos könyörületéig, ki a gonosztevő véres fejét megcsókolta a vérpadon. Költeményt éppen oly jól lehet előadni, mint szerkeszteni. E hősi és monumentális stíl az erkölcsi világban a természetfeletti vallással együtt eltűnik. Mivel a régiek alázatosak voltak, tudtak pompázni, mi sokkal büszkébbek vagyunk, sem hogy kitüntessük magunkat. Erkölcsitanítóink okosan irnak a börtönügy reformjáról, de mi alig leszünk tanui, hogy Mr. Cadbury, vagy más kiváló emberbarát elsétál a readingi fegyházba, hogy az akasztott ember hulláját megölelje, mielőtt oltott meszet öntenének rá. Erkölcsitanítóink szelíden irnak a milliomosok hatalma ellen ; nem is fogjuk látni Mr. Rockefeller vagy más modern zsarnok megveszszőzését a Westminster apátság templomában.

Igy a hitetlenek kettős vádja, bár rájuk nem vet mást, mint sötétséget és zavart, helyes fényt vet a hitre. Igaz, hogy a történeti egyház egyszerre hangsúlyozta a nőtlenséget és a családot ; egyszerre kívánta, hogy szülessenek gyermekek és ne szülessenek. Egymás mellé állította őket, mint két élénk színt, vöröset és fehéret, mint szent György pajszán. A rózsaszín iránt mindig egészséges gyűlölettel viseltetett. Gyűlöli két színnek egybeolvasztását, mi a bölcselők gyáva menedéke. Gyűlöli a feketének fe-

hérbe történő evolúcióját, hisz az nem is egyéb, mint piszkos szürke. Az egyház felfogását a szüzességről azon állításban foglalhatjuk össze, hogy a szüzesség fehér szín, nem pedig a szín hiánya. Röviden úgy foglalnám össze, hogy a kereszténység célja volt egymás mellett tartani a színeket, de tisztán. Nem oly színvegyüléket kívánt, minő a viola-szín vagy a vörösés barna, inkább olyat, mint a moiret-selyem, mely derékszögben tükrözik s mintája a kereszt.

Épp így állunk természetesen a keresztényellenesek vádjaival is, ahol az alárendeltséget és mészárlást emlegetik. Igaz, hogy az egyház egyeseknek azt parancsolta, hogy harcoljanak, másoknak pedig, hogy nem, de az is igaz, hogy akik harcoltak, úgy odaütöttek, mint a mennykőcsapás, akik pedig nem küzdöttek, olyanok voltak, mint a szobrok. Ez csak annyit jelent, hogy az egyház néha elővette Űber mensche-it, máskor meg tolsztojánusait. Kell valami jónak lenni az űtközet életében, hisz oly sok jó ember örült, hogy katona lehet. De kell valami jónak lenni a passzivitás gondolatában is, hisz oly sok jó ember örül annak, hogy kvekker lehet. Mindaz, amit az egyház tett, nem volt egyéb, mint megakadályozása annak, hogy e jó dolgok egymást kiforgassák. Léteztek egymás mellett Tolsztoj követői s aggályosabbak lévén, mint a szerzetesek, anachorétákká váltak, a kvekkerek meg klubot alapítottak felekezet helyett. Szerzetesek állították mindazt, amit Tolsztoj mond, félre nem érthető panaszokban törtek ki a csaták kegyetlensége, s a boszú hiábavalósága fölött. De a tolsztojánusoknak nincs igazuk abban, hogy futnak a világtól; a hit századaiban ezt meg sem tűrték volna. A világ nem vesztette szem elől Sir James Douglas utolsó intelmét, sem Jean d'Arc lobogóját. A féktelen vadság és végtelen szelíd-ség néha találkoztak s igazolák a kapcsolatot; a próféták

paradoxonja betelt és Szent Lajos lelkében a bárány együtt feküdt az oroszlánal. Ne felejtjük el azonban, hogy e szöveget igen gyakran felületesen értelmezik. Tolsztojánus színezetet kölcsönöznek neki azon magyarázattal, hogy mikor az oroszlán lefekszik a báránnyal, bárányszelid lesz. Nos ez brutális kisajátítás és imperializmus a bárány részéről. Így a bárány falja fel az oroszlánt, ahelyett, hogy az oroszlán nyelné el a bárányt. A valódi probléma ott van : lefekhetik-e az oroszlán a báránnyal anélkül, hogy királyi vadságát elveszítené? Ez a kérdés az, melynek megoldására az Egyház vállalkozott, ez az a csoda, mit végbevitt.

Ez az, amit én úgy hívnék, megtalálni az élet titokzatos különégeit. Ez annyi, mint tudni, hogy balfelől van az ember szive, nem középen. Ez annyi, mint tudni, nemcsak azt, hogy a föld kerek, hanem tudni is, hol lapos. A keresztény tan földérite az élet különösségeit. Nemcsak a törvényt fedezte fel, hanem meglátta előre a kivételeket. Alacsonyra taksálják a kereszténységet, kik azt állítják, hogy felfedezte a könyörületeséget ; a könyörületeséget bárki felfedezhette volna. Fel is fedezte tényleg mindenki. De rendszert állítani fel, mellyel az ember könyörületes és szigorú lehet, annyit jelent, mint előrelátni az emberi természet sajátosságos szükségletét. Senki sem kívánja, hogy a nagy bűnt úgy bocsássák meg, mintha kicsi volna. Bárki állíthatja, hogy nem szabad sem egészen nyomorultnak, sem egész boldognak lennünk. De kitalálni, mily határig mehetünk a teljes nyomoruságban anélkül, hogy megszűnnénk teljesen boldogok lenni, — új felfedezés a lélektanban. Annyit mindenki mondhat : «Ne pöffeszkedj s ne is alázkodjál meg !» de ez korlátozás. De azt mondani : «Itt pöffeszkedhetsz, amott alázkodjál meg !» ez felszabadulás.

Ez volt a nagy szó a keresztény etikában : az új egyensúly feltalálása. A pogányság olyan, mint a márványpillér ; merőlegesen áll, mert arányos és szimmetrikus. A kereszténység pedig óriási, szaggatott s regényes szikla, mely, bár alapzatát egy ponton érintve lebeg, számtalan ágazásai ellenére pontos egyensúlyban van s évezredekre van trónja felállítva. A gót templomban az oszlopok mind különbözők, de mind szükségesek. Minden támasz véletlen és fantasztikus, minden magasbatörő ív támpillér. A kereszténységben egyensúlyozva voltak a föltűnő véletlenek. Becket Tamás arany s bíbor öltönye alatt szőringet viselt, bár a kombinációhoz szó fér, mert Becket is megkapta a maga jutalmát a szőringért, míg a járókelők részesültek a bíbor és arany látványában. Mindenesetre azonban ez becsületesebb dolog volt, mint a mai milliomos eljárása, ki egyszerű drapp- és feketében jár mások előtt s szívéhez pedig legközelebb van az arany. Az egyensúly nem volt azonban mindig az ember testében, mint Becketnél, hanem el volt osztva az egyház egész testén. Mivel egyvalaki imádkozott s bőjtölt az Észak haván, ünnepén a Dél városaiban virágokat dobáltak ; és mivel a fanatikusok vizet ittak Syria sivatagjain, almabort szürcsölhettek az emberek Anglia kertjeiben. Ez teszi a kereszténységet megragadóvá és oly sokkal-sokkal érdekesebbé, mint a pogány birodalom ; épp úgy, mint az amiens-i székesegyház nem sikerültebb, de érdekesebb, mint a Parthenon. Ha valaki erre modern bizonyítékot keres, szenteljen kis figyelmet azon sajtáságos körülménynek, hogy a kereszténység alatt Európa, (bár egység maradt), független nemzetekre tagolódott. Hazafiság tökéletes példája a föltétlen egyensúlynak ; egyik nyomaték a másik ellen. A pogány birodalom ösztöne azt sugallta volna : «Mind római polgárok lesztek ; legyen a né-

met kevésbé lassú és tisztességtudó, a francia kevésbé vállalkozó és fürgé». A keresztény Európa szelleme meg azt mondja : «Legyen a német továbbra is lassú és tisztességtudó, hogy annál fürgébb s vállalkozóbb lehessen a francia. E tuzásokat majd egyensúlyba fogjuk hozni. A képtelenség, mit Németországnak hívnak, megjavítja a hóbortot, minek Franciaország a neve».

Végül mi a legfontosabb, ebben találja meg a modern kritikus mindannak magyarázatát, ami annyira érthetetlen az egyház történetében. Értem a theologia apró pontjai körül folyó irtóztatós csatákat s az indulat földrengéseit, melyek egy mozdulat s egy szó körül lejátszódtak. Egy milliméteren mulott az egész, de tudjuk, hogy egy milliméter mindent jelent, ha egyensúlyról van szó. Az egyház nem engedhetett meg hajszálnyi eltérést sem egyes tárgyak körül, ha szándékában volt a szabálytalan egyensúly nagy s merész kísérletét tovább is folytatni. Engedjünk egy eszme feszítő erejéből s egy másik eszme válik feszítő erejűvé. Nem birkanyáját vezetett a keresztény pásztor, hanem bikák s tigrisek nyáját, telve iszonyú ideákkal és egymás felfalására vezető tanokkal, melyeknek mindenike elég volt új hamis vallás alapítására s a világ feldulására. Ne feledjük el : az egyház különösen a veszélyes ideákhoz nyult ; oroszlán-szelidítő volt. Születés a Szentlélek erejében, az isteni lény halála, a bűnök megbocsátása, a jövendölések teljesülése stb., oly ideák, melyeknél, mint bárki láthatja, csupán egy lökés kell s már valami káromló s vad vált belőlük. A Földközi tengermellék művészei elejtették a legkisebb láncszemet s az ősi pesszimizmus vad oroszlánja lerázta láncát az észak elfeledett vadonaiban.* E theo-

* Kalvinra cölöz. (Ford.)

logiai kiegyenlítésekre később még rátérek. Itt elég csak kitérni arra, ha valami kis kilengés történt a tanban, irtó-zatos zavarok szakadtak az emberi boldogságra. A szimbolizmus természetéről való vélemény rosszul fogalmazva rombadönthette volna Európa összes szobrait. Egy rés a definíciókban örökre megakaszthatott volna minden táncot, elhervasztotta volna a karácsonyfákat s összetörte volna a husvétii tojásokat. A tant szigorú határok közé kell helyezni, csak azért, hogy annál jobban örvendhessen az ember az általános emberi szabadságnak. Az egyháznak gondosnak kellett lenni, hogy a világ gondtalan lehessen.

Ez az orthodoxia megkapó románca. Az emberek azon bamba felfogásba estek, hogy az ortodoxiáról mint valami megüledett, nehéz és idomtalan tömegről beszéljenek. Nem volt soha semmi annyira veszéllyel játszó és megkapó, mint az orthodoxia. Nem volt az más, mint a józanság: józannak lenni drámaibb, mint bolondnak lenni. Nem egyéb az, mint a megbokrosodott lovak mögött ülő ember egyensúlya, ki majd erre, majd arra hajlik, de minden testtartásában szobrászi tökély és mértani szabatoság van. Az egyház első századaiban féktelenül és sebesen ment minden harci ménnel, a történelemmel azonban teljesen ellenkezik azt állítani, hogy belerögződött egy ideába, mint valami közönséges fanatikus. Jobbra és balra hajolt, hogy kitérjen óriási akadályok elől. Egyik oldalon hagyta az arianizmus tömegét, mely minden világi befolyást összpontosított, hogy világiassá tegye az egyházat; a másik pillanatban meg félrehajolt, hogy kikerülje az orientalizmust, mely nagyon is felhőbenjáróvá akarta az egyházat tenni. Az orthodox egyház sohasem fékezett s nem fogadta el a konvenciókat; sohasem volt tiszteletgerjesztő. Könnyű lett volna az ariánusok világi hatalmát elfogadni, könnyű

lett volna a kálvinista XVII. században belezuhanni a pre-desztináció feneketlen szakadékába. Könnyű bolondnak, könnyű eretneknek lenni. Könnyű az emberiséget engedni, hadd menjen a feje után, de nehéz megtartani az embernek a saját fejét. Könnyű modernistának, könnyű dolog snobnak lenni. A tévedések és túlzások eme csapdáiba, melyekkel a sok szekta, nézet, felfogás beszegte a történeti egyház ösvényét, valóban egyszerű dolog lett volna beléésni. Elesni mindig egyszerű, végtelen sok szöglet van, amelynél az ember megbotlik s csak egy, amelynél megáll. Ráülni a gnoszticizmus vesszőparipájára egész a «Christian Science»-ig, valóban egyszerű, érthető dolog lett volna. De a megragadó szenzáció ott van, hogy kikerülte őket ; szinte látom a mennyei szekeret, amint mennydörögve repül a századokon keresztül, jobb és baloldaltól henteregve és elterülve az otromba herezisek ; a vad igazság pedig áll ingadozva bár, de egyenesen.

VII. FEJEZET.

Az örök forradalom.

Leszögeztük a következő tételeket: *először*, hogy szükségünk van hitre az életben, ha nem is másért, csak azért, hogy megjavítsuk ; *másodszor*, hogy fennálló renddel való elégedetlenség szükséges, ha nem is másért, csupán azért, hogy elégedettek legyünk ; *harmadszor*, hogy e nélkülözhetetlen megelégedés és nélkülözhetetlen elégedetlenség érzésére nem elég a sztoikus kézenfekvő egyensúlya. Mert a puszta rezignációban sem a gyönyör gigászi könnyedsége, sem a fájdalom gögös türelmetlensége nem talál-

ható. A tanács, mely fogvicsoritást s tűrést ajánl, élénk ellentmondást vált ki. Ellenvetésünk pedig az, hogy aki tűr, az nem vicsorítja a fogát. A görög hősök nem vicsorítják a fogukat, a szörnyek a gót egyházak sarkain pedig igen, mert keresztények. Ha a keresztény örül, a szó leg-szorosabb értelmében iszonyúan örül, az öröme iszonyatos. Krisztus megjövendölte az egész gót építőművészetet abban az órában, midőn az ideges és komoran ünnepeyles emberek (olyanok, mint akik ma a zongoraverklit ki nem állhatják), a jeruzsálemi csibészek kiáltozását rosszalták. Azt mondta : «Ha ezek hallgatnak, majd a kövek maguk fognak kiáltani». Szellemének érintésére a középkori egyházak homlokzatain lármás kórus kelt életre, kiáltó arccal, tátott szájjal ; a jövendölés beteljesedett : a kövek maguk kiáltanak.

Tekintsük e dolgokat, már csak a bizonyítás kedvéért, hebizonyítottunk s vegyük fel fejtegetésünk fonalát a természetes embernél. Tekintsük ezt az első kérdés világánál. Bizonyos meglegedésre van szükségünk, ha a dolgokon javítani akarunk. Minden e tárgy körüli modern fecsegés puszta körbenforgás, abban a körben, melyet az örültség és racionalizmus jelképeinek ismertünk fel. Az evolúció úgy célra-vezető, ha jóra vezet, a jó pedig csak akkor célra-vezető, ha elősegíti az evolúciót. Az elefánt a teknősbéka hátán áll, a teknősbéka meg az elefántén.

Az kétségtelen, hogy ideálunkat nem fogjuk valami természeti elvből venni, azon egyszerű oknál fogva, mert a természetben nincsen elv. Például a mai kor rövideszű antidemokratája azzal hódít, hogy nincs egyenlőség a természetben. Igaza van, de mellőzi azt, amit még logikailag hozzátennie kellene. Nincs egyenlőség a természetben, de egyenlőtlenység sincsen. Egyenlőtlenység épp úgy, mint

egyenlőség zsinórmértéket jelent. Állatok anarchiájába arisztokráciát beleolvasni épp oly érzelgős, mint demokráciát keresni benne. Mind az arisztokrácia, mind a demokrácia emberi ideálok; az egyik azt állítja, hogy minden ember értékes, a másik, hogy némely ember értékesebb. A természet azonban nem mondja, hogy a macska értékeesebb, mint az egér; a természet nem tesz rájuk semmiféle megjegyzést. Még azt sem mondja, hogy a macska irigylendő, az egér szánandó. Mi a macskát magasabbrendűnek tartjuk, mert, (legalább legtöbbszörünknek), az a gyakorlati filozófiánk, hogy az élet jobb, mint a halál. De ha az egér német pesszimista egér volna, eszéágába se jutna a macskát magasabbrendűnek tekinteni. Meg volna róla győződve, hogy övé a pálma, mert ő közelebb áll a sírhoz. Vagy úgy vélné, hogy életben tartván a macskát, iszonyatos büntetést mért reá. Amint a bacillus büszke arra, hogy a fertőző kórt terjeszti, úgy ujjong a pesszimista egér, hogy megújítja a macskában a tudatos létezés kínjait. Minden az egér bölcséleti felfogásán fordul meg. Még azt sem mondhatjuk, hogy a természetben győzelem vagy fölény van, még arra sincs zsinórmértékünk, mely dolgok magasabbrendűek. A macskáról sem állíthatjuk, hogy győztes, hacsak nincs ehhez való mértékünk. Azt sem mondhatjuk, hogy az egér húzta a rövidebbet, hacsak nem állapítottuk meg, mi hosszú és mi rövid.

Az ideált nem vonhatják magát a természetből és amelyben itt az első és természeti szemlélet útját követjük, kihagyjuk egyelőre azon eshetőséget, hogy Istentől nyerjük. Maradjunk hivek régebbi elképzelésünkhöz. Rendkívül bizonytalan minden modern kísérlet ezt kifejezésre juttatni.

Némelyek egyszerűen az időre hagyatkoznak; szerin-

tük bizonyos idő tartam elmulása fensőbbrendűséget hoz magával. Még az elsőrangú szellemi képességekkel bíró ember is gyanútlanul veti oda a frázist: «az emberi moralitás sohasem korszerű». Hogy lehet valami korszerű? Időpontnak nincs jellegzetessége. Hogy lehet azt állítani, hogy a karácsonyi ünnep nem felel meg egy hónap 25-ikének. Amit az író gondol, semmi egyéb, minthogy kedvenc kisebbsége mögött véli a többséget, vagy éppen vele szemben. Más tétova modern ember anyagi metaforákhoz menekül, hát ez igazán tükre a mai bizonytalan, habozó felfogásnak. Nem merészelik megállapítani, mi jó a tanításukban, hát fizikai beszédalakzatokat használnak arcátlan bőbeszédűséggel s ami a legrosszabb, úgy látszik, silány analógiáikat megkapóan szellemesnek és a régi moralitásnál magasabbrendűnek találják. Így például nagyon szellemesnek találják, hogy egyes dolgokról, mint «magas»-okról beszélnek. Hát ez legalább is visszája az értelmesnek, pusztán hasonlat, melyet a szélkakasról és a gátakadályról vettek. «Tommy jó fiú» tiszta filozófiai megállapítás, megállhatná a helyét Plátónál vagy Aquinói Tamásnál. «Tommy magasabb életet él», durva metafora.

Közbevetőleg, itt van Nietzsche-nek egész gyöngéje, kit sokan merész és erős gondolkodónak tartanak. Nem akarja senki sem tagadni, hogy költői és mélyenjáró gondolkodó volt, de az erős embernek teljes ellentéte. Merész meg éppenséggel nem volt. Véleményét sohasem állította oda csupasz elvont szavakban, mint Aristoteles, Kálvin sőt Marx, a gondolat kemény, elszánt emberei. Nietzsche a kérdést mindig fizikai metaforával ütötte el, mint a vidám, ötödrangú poéta. Azt mondta «túl a jó és rossz határán», mert nem volt elég bátorsága azt mondani «több jó, mint jó és rossz», vagy «több rossz, mint jó és rossz». Ha

gondolatát hasonlat nélkül közelíti meg, nyomban átlátta volna, hogy nincs értelme. Ha leírja hőstét, nem meri azt mondani «tisztább ember» vagy «boldogabb ember», vagy «szomorú ember», mert ezek ideák és az ideák izgatók. Egyszerűen azt mondja «felsőbb ember» vagy «alacsonyabbrendű ember», mi nem egyéb, mint fizikai metafora, akrobatákról és alpesi hegymászókról véve. Nietzsche, az igazat megvallva, nagyon félenk gondolkozó. Hamarjában nem tudja, minő ember kifejlődése volna a legajánlatosabb. És ha ő sem tudja, mit kontárkodnak belé a közönséges evolúcionista, kik a «magasabb» dolgokról hevet-havat összehordanak ?

Mások a puszta önmagunk alávetésére s szenvedőlegességre térnek vissza. A természet is úgy mondják, egykor ide fog érní, senki sem tudja, hogyan, senki sem tudja, mikor. Nincs okunk a tevékenységre s nincs okunk a tétlenségre. Ha valami megtörtént, helyes volt, ha megakadályozták, helytelen. Akadtak emberek, kik megelőzni iparkodtak a természetet s tettek valamit, mindögy hogy mit. Lehetőnek vélve, hogy szárnyunk nő, levágták lábukat. Lehet, azért, hogy a természet mindennek ellenére száz-lábút próbál belőlük csinálni.

Végül van még egy osztálya az embereknek, kik megragadják, amit éppen megkivántak s azt mondják, ez a fejlődés végcélja. Ezek az egyedüli okos emberek. Ez az «evolúció» szónak az igazi helyes magyarázata, dolgozni azért, amire szükségünk van. És ezt fejlődésnek hívjuk. Haladásnak vagy előrejutásnak egyedül érthető jelentése emberek közt csak az lehet, hogy van nekünk egy határozott elképzelésünk s ezen szemlélet képére akarjuk a világot átformálni. Ha szabad, fogalmazzuk ezt így : a tan lényege abban áll, hogy mindaz, ami körülöttünk van, nem egyéb,

mint puszta metódus és előkészület arra, amit teremteni akarunk. Ez nem világ, hanem építőanyag a világhoz. Isten nem a festmény színeit nyújtja nekünk, hanem a paletta színeit. Ő azonban tárgyat, modellt és kész szemléletet is adott nekünk. Tisztában kell lennünk azzal, mit akarunk festeni. Ez egy további elvet iktat a mi régebbi elvlistánkra. Azt állítottuk, szeretnünk kell a világot, hogy változtatni tudjunk rajta. Most kiegészítjük : más világot kell szeretnünk (igazit vagy képzeletbelit), hogy legyen, aminek a formájára alakíthassuk.

Ne vitatkozzunk sokat az «evolúció» meg «haladás» szavak jelentésén. Ami engem illet, reformnak szeretem hívni. Mert reform formát jelent. Azt jelenti, hogy a világot egy külön mintába akarjuk gyurni, olyanná változtatni, aminőt már láttunk szellemünkben. Evolúció hasonlat, mely az önműködő kigurulást juttatja eszünkbe, a haladás meg az uton való vándorlásra emlékeztet, arra, mikor valaki egyedül jár az országuton, úgy hiszem, a rossz uton. De reform hasonlat, melyet okos és elszánt emberek számára találtak ki ; annyit jelent, hogy alakatlan tömeget vettünk észre s mi formába kívánjuk önteni. És tudjuk is, micsoda formába.

Itt találkozunk korunk egész összeomlásával és retentő ballépésével. Két különböző, két ellentétes dolgot kevertünk össze. Haladásnak azt kellene jelentenie, hogy mindig változtatjuk a világot, hogy az elképzeléshez hasonlítson. Ma pedig haladás azt jelenti, hogy folyton változtatjuk az elképzelést. Azt kellene jelentenie, hogy lassan, de biztosan, igazságot és könyörületet viszünk be az emberi szívekbe, ma pedig azt jelenti, hogy egy-kettőre kételkedni kezdünk az igazság és könyörület kívánatos voltában ; elég a porosz szofista egy vad lapja s már kétel-

kedünk is. Haladásnak azt kellene jelentenie, hogy az Új Jeruzsálem felé haladunk, holott ma azt jelenti, hogy Új Jeruzsálem mindig távolodik tőlünk. Mi nem a tárgyat alakítjuk az ideál képére, hanem megváltoztatjuk az ideált : ez könnyebb.

Ostoba példák mindig érthetőbbek : vegyünk egy embert, ki egy bizonyos formájú világot óhajt, mondjuk, kék világot. Feladatának sürgősségén vagy csekély voltán nem ér rá panaszkodni; hosszú időn keresztül dolgozik az átalakításra, töri magát, míg minden körülötte kék. Lehet, hogy hősi kalandja is akadt, mikor például a kék tigrisen az utolsó esetvonásokat tette. Voltak tündéri álmai : kék holdkelte. Ha azonban kitartóan dolgozik az emelkedett szellemű ujitó, saját szempontjából kétségtelenül jobb és kékebb világot hagy hátra, mint aminőt talált. Ha csak egy fűszált mázol is mindennap kedves színére, fog valamire menni. De ha kedvenc színét minden nap megváltoztatja, semmire sem megy. Ha egy új bölcselő elolvasása után feltűri kabátja ujját s mindent sárgára vagy pirosra fest, fabatkát sem ér a munkája : egyéb említésre méltó sem maradt belőle, mint pár kék tigris, korábbi ballépésének szálnalmas emlékei. Így fest az átlagos modern gondolkozó. Tán keresetten fonák ez a példa ? Nem. Betűről-betűre igazolja a mai kor története. Politikai társadalmunk nagy s mélyreható változásai a tizenkilencedik század korábbi éveibe estek, nem a későbbiekbe. A fehér s fekete korszak szülöttei, mikor az emberek rendíthetetlenül hittek torizmusban,* protestantizmusban, kálvinizmusban, reformban, sőt nem is oly ritkán a forradalomban. És hitt légyen az ember hármiben, ott aztán ontotta is a veritékét,

* Konzervativizmus.

minden kételkedés nélkül. Volt idő, mikor az államegyház* csaknem megdőlt s a felsőház csaknem dögrovásra jutott. Azért volt ez, mert a radikálisok eléggé bölcsek voltak, hogy állhatatosak s türelmesek legyenek, azért volt ez, mert a radikálisok elég bölcsek voltak, hogy konzervatívek legyenek. De a mostani légkörben sem elég idő, sem elég tradíció nincs a radikalizmusban, hogy valamit rombadöntsen. Nagy igazság van Lord Hugh Cecil egy szép beszédének megállapításában, hogy a változás érája befejeződött, most itt az ideje a megszilárdításnak s nyugalomnak. Én azonban úgy hiszem, Lord Hugh Cecilt nem kis mértékben bántaná, ha észrevenné, hogy korunk azért a nyugalom kora, mert a tökéletes hitetlenség kora. Ha azt kívánjátok, hogy az intézmények maradjanak ugyanazok, változtassátok a hitvallásokat gyorsan és gyakorta. Minél inkább lazul a szellem élete, annál nyugodtabban hagyható magára az anyag gépezete. Összes politikai terveinknek, a kollektívizmus, tolsztojizmus, új feudalizmus, kommunizmus, anarchizmus s tudományos bürokratizmusnak eredménye az, hogy a monarchia és a felsőház továbbra is megmarad. A sok új vallás az oka, hogy az anglikán egyházat még mindig nem választották el s ki tudja, mikor fogják elválasztani az államtól. Karl Marx, Nietzsche, Tolsztoj, Cunninghame Grahame, Bernard Shaw és Auberon Herbert voltak azok a többi közt, kik meghajlott széles vállaikkal alátámasztották a canterbury-i érsek trónját.

Általában kimondhatjuk, hogy a szabad gondolat a legjobb biztosíték a szabadság ellen. Modern stílusban a

* Az High Church-nek az államtól való elválasztására gondol. (Ford.)

rabszolga szellemének felszabadítása a legjobb eszköz a rabszolga felszabadítás meggátlására. Tanítsátok meg a szabad élet megvetésére s akkor nem fog vágyódni a szabadság után. Tán tulzó e példa, vagy messziről van véve? Semmiesetre, nézzünk csak körül a mindennapi életben. Kétségtelen, hogy a szerencsen rabszolga, bár lealjasodott barbár, vagy a hűség emberi érzelmétől vagy a szabadság emberi vágyától van áthatva. De a hétköznapi ember — a munkás Mr. Gradgrind* gyárában, vagy a kishivatalnok Mr. Gradgrind irodájában — szellemileg sokkal inkább le van strapálva, semhogy higgyen a szabadságban. Forradalmi irodalommal tartják féken. Lecsillapítják és helyén marasztják a vad filozófiák állandó özönével. Marxista egy nap, nietzscheista másik nap, Übermensch a harmadik nap ; s rabszolga pedig minden nap. A sok filozofálás mellett az egyetlen, ami állandó maradt, a gyár. Az egyetlen, aki nyer a bölcselőkön, Gradgrind. Ugy látszik, kifizeti magát az üzleti helótasereget szkeptikus irodalommal jól tartani. Most jut az eszembe, hogy épen Gradgrind híres arról, hogy könyvtárakat rendez be. Csak van esze ! Minden modern könyv az ő érdekét szolgálja. Míg a menny elképzelése állandóan változik, a föld elképzelése ugyanaz marad. Semmiféle ideál nem marad fenn elég soká, hogy valóra váltsák, sőt oly soká sem, hogy részben megvalósítsák. A modern fiatal ember sohasem fogja környezetét megváltoztatni, mert mindörökké a felfogását változtatja.

Első követelményünk tehát, amit a haladás irányául kijelölt ideállal szemben támasztunk az, hogy az ideál szilárd s állandó legyen. Whistler szokása volt egy ülésre sok gyors vázlatot készíteni, nem bánta, ha húsz képet

* Költött név.

kellett eltépnie egymás után. De az már neki is egy kicsit sok lett volna, ha hússzor tekint fel s mind a hússzor új személyt lát derült arccal maga előtt ülni. Nem baj, ha úgy vesszük, akármennyiszer véti is el az emberiség ideáljának utánzását, mert minden régi hibája gyümölcsöző. De ideált változtatni már veszedelmes kockázat, mert akkor minden régi erőfeszítés kárba ment. A kérdés tehát így alakul ki: Mi módon tartandó meg a művész elégedetlenségben festményével, anélkül, hogy a művészettől való elégedetlenségnek essék áldozatul? Hogyan tegyünk valakit elégedetlenné a munkájával anélkül, hogy elidegenítsék őt a munkától? Hogyan biztosítsuk, hogy az arcképfestő a képet röptse ki az ablakon, holott a ma szokásos egyszerű módon az előtte ülőt is kidobhatná?

Törvény nemcsak a kormányzáshoz kell, hanem a lázadáshoz is. E határozott és rokonszenves ideál szükséges mindenféle fajta forradalomhoz. Az ember új ideák alapján néha lassan cselekszik, gyorsan cselekedni csak régi ideák alapján lehet. Ha valamit üzembe helyezri, elsorvasztani vagy kifejleszteni akarok. azt anarchisztikus irányban megtehetem de lázadni csak tiszteletreméltó ideálok érdekében fogok. Itt van bizonyos progresszív és morálevolúciós iskolák fő gyengéje. Azt hirdetik, hogy mindig volt lassú haladás a moralitás felé, észrevehetetlenül apró mozzanatokkal, évről-évre, percről-percre. E teóriának van egy nagyon gyenge oldala. Lassú igazság felé haladásról beszél. Nem engedi meg, hogy valaki felpattanjon s kijelentse, hogy a dolgok jelen állása neki tűrhetetlen. Vegyünk világosság szempontjából konkrét példát. Egyes idealista vegetariánusok, mint Mr. Salt, azt állítják, itt az idő, hogy ne fogyasszunk több húst; ez állításban benn foglaltatik, hogy egykor helyes és megengedett dolog volt

a húsevés, s hogy (akár idézhetném is a szavaikat) jön majd idő, mikor bűn lesz tejet s tojást enni. Nem vetem fel a kérdést, mi itt az igazság az állatok szempontjából. Csak azt mondom, bárminő az igazság, adott körülmények közt, legyen az elszánt és gyors. Ha az állatot bántják, segítségére kellene sietnünk. De hogyan siessék segítségére, ha azzal megelőzőm a koromat? Minek rohanjak az állomásra azért a vonatért, mely csak pár száz év múlva érkezik meg? Milyen címen itélem el azt, aki megnyúzza a macskát, ha ő most tart ott, ahova én el fogok érkezni, ha szorgalmasan iszom a tejet? Volt egy érdekes bolond orosz szekta, melynek hívői mindenütt futkároztak s kifogták a lovakat a kocsi elől. Hogy legyen bátorságom a lovat kifogni bérkocsim elől? Tudom-e én biztosan, melyikünk evolúciós órája jár jól, az enyém vagy a bérkocsisé? Talán az enyém siet, az övé késik. Tegyük fel, én így szólok egy embernyúzóhoz : «A rabszolgaság a fejlődés egy lépésőjének felelt meg!» S ő erre azt válaszolja : «Nos az embernyúzás meg a fejlődés mai fázisa». Mit feleljek neki, ha nincs természetfeletti örök zsinórmérték? Mint jutnak az embernyúzóknak oda, hogy a bevett morál mögött hátra maradnak, az emberbarátok pedig azon jó hírhez, hogy az élén vannak?

Megállapíthatjuk, hogy az állandó ideálra mind az újítónak, mind a konzervatívnek szüksége van ; akár azt kívánjuk, hogy a király ítéleteit gyorsan végrehajtsák, akár azt, hogy az ítéletet a királyon gyorsan végrehajtsák. A nyaktilónak sok hibája van, megvalljuk, de hogy valami evolúciós lenne benne, nem találjuk. A kedvenc evolúciós argumentumra legcsattanósabb válasz a tengely. Az evolúciós azt mondja : «Hol húzza meg ön a vonalat?» A revolúciós ezt válaszolja : «Itt ni, az ön feje és teste között.»

Minden adott pillanatban kell absztrakt igaznak és absztrakt rossznak lenni, ha valakire csapást akarunk mérni; ha valaminek gyorsnak kell lennie, az örökkévalóság jellegét kell viselnie. Hasonlóképpen minden észszerű emberi célnak, legyen hivatása felforgatni, vagy megőrizni valamit, örök szisztémát feltalálni, mint Kína, felborítani azt minden hónapban, mint az első francia forradalom, elkerülhetetlenül szükséges, hogy az elképzelés szilárd s állandó legyen. Ez az első követelményünk.

Mikor ezt leírtam, egyszerre valaminek jelenlétét éreztem a vitában, úgy mintha az utca zsibongása felett a harangszót. Valami azt susogta: «Az én ideálm legalább is szilárd és állandó, állandó volt a világ kezdete óta. Az én tökély-ideálm nem változtatható, mert Édennek hívják. Megváltoztatható a helyet, hova méssz, de nem azt, honnét kijöttél. A hívőnek joga van mindig fellázadni, mert az emberek szívében Isten a sátán lába alatt van. A mennyben egykor a pokol lázadt fel a mennyország ellen. De ebben a világban a menny lázad a pokol ellen. Az igazhívő számára mindig jelen van a forradalom lehetősége, mert a forradalom, helyreállítás. Minden pillanatban mérhetünk a nyers tömegre csapást a tökély végett, hisz tökélyt Ádám óta e földön nem láttak. Sem változhatlan szokás, sem változó fejlődés az eredeti jóból nem csinálhat egyebet, mint jót. Tarthatnak az emberek szeretőket addig, míg az ökröknek szarvuk van: de nincs részük a tökélyben, ha vétkesek. Lehet, hogy az emberek elnyomás alatt vannak, mióta a vízben halak élnek, de ennek nem szabad így lenni, ha az elnyomás bűn. A bilincs természetnek látszik a rabszolgán s a festék a ledér nő arcán, akár a toll a madáron vagy a földalatti lyuk a rókánál, s mégsem természetes, ha bűnös. Felemelem történelem-

előtti legendámat s kihivom egész történeteteket. Elképzelésed több, mint szilárd, elképzelésed tény.» Egy pillanatra megálltam, hogy a kereszténység új egybevágását figyelemmel kísérem, aztán tovább mentem.

Valami progresszív ideál volt az, amire legelőbb haladnom kellett. Egyesek (mint említettük), úgy látszik hisznek a dolgok természetében rejlő önműködő és személytelen haladásban. Világos azonban, hogy azzal semmiféle politikai tevékenységet sem sarkallunk működésre, ha a haladást természetesnek és kikerülhetetlennek jelezzük, mert így nincs értelme annak, hogy tevékenyek legyünk, inkább annak, hogy renyhén nézzük a világ sorát. Ha muszáj tökéletesednünk, miért törjük a fejünket, hogy tökéletesebbek legyünk? A haladás tana a legalaposabb ok arra, hogy ne legyünk haladók. De én elsősorban nem erre a kézenfekvő magyarázatra akarom a figyelmet felhívni.

Fontos itt az : ha a tökéletesedést természetesnek itéljük, úgy annak meglehetősen egyszerűnek kell lennie. Lehet, hogy a világ befejeződés felé halad, de aligha tart a sok tulajdonság külön berendezése felé. Vegyük eredeti hasonlatunkat. A természet önmagától fejlődhetik a kékség felé, ez oly egyszerű folyamat, hogy nyugodtan személytelennek tekinthetjük. De a természet nem alkothat válogatott színekből egy bájos festményt, hacsak nem személyes. Ha a világ vége merő sötétség vagy merő világoosság volna, oly lassan és kikerülhetetlenül közelednék, mint az alkonyat, vagy a hajnal. De ha a világ végét gondos és művészi clair-obscur-nek képzelik, kell benne tervnek lenni, isteni vagy emberi tervnek. A világ, az idő pusztá folyamatán megfeketedhet, mint az öreg kép, vagy kifényesedhet, mint az öreg kabát ; ha azonban a fény

és árny eredeti műremekévé válik, ott kell művészetnek lenni.

Ha e megkülönböztetés nem világos, szolgálok még egy példával. A modern humanitáriánusoktól állandóan hallunk valamiféle különös kozmikus vallást; humanitárius szót a közönséges értelmében veszem, mint aki az összes teremtmények érdekeit képviseli az emberiség ellen, például az állatvédők. Ugy állítják be, hogy századokon keresztül egyre és egyre emberiesebbek lettünk, azaz egyik a másik után, a lények osztályai s csoportjai, rabszolgák, gyermekek, nők, szarvasmarhák s még tudja Isten mi nem, lépcsőzetesen hozzájutottunk volna a könyörülethez és igazsághoz. Azt állítják, hogy mi egykor helyénvalónak találtuk az emberevést (mi ugyan nem); de hát nem érek itt rá történetükkel foglalkozni, ellene mond a történelemnek úgylis. Az emberevés, ha már erről van szó, kétségtelenül dekadens s nem primitív. Sokkal valószínűbb, hogy a modern ember perverzitásból előbb harap emberhúsba, mint az őseMBER tudatlanságból. Csupán okoskodásuk láncszemét követem, mely úgy tartja, hogy az ember tökéletesbülve egyre elnézőbb lett először polgártársai, majd a rabszolgák, aztán az állatok s végül (előreláthatólag) a növények iránt. Emberen ülni, úgy hiszem, elítélendő. Hamarosan úgy találom, hogy kárhozatos dolog lovon ülni. Végül arra a következtetésre lyukadok ki, hogy a széken ülni bűn. Ez a bizonyításuk iránya. E bizonyíték fölönye az is, hogy az evolúció és haladás kifejezéseivel lehet róla tárgyalni. Kevesebb és kevesebb tárgyat érinteni lehet, hogy valami ős, öntudatlan törekvés, például egyre kevesebb és kevesebb gyermeket hozni a világra. Ez az irány kétségtelenül evolúciós, mert ostoba.

A darvinizmus két bolond moralitást bír támogatni,

de egy ésszerűt sem. Minden élő lény rokonsága és küzdelme alapos ok arra, hogy örülten kegyetlenek vagy örülten szentimentálisak legyünk ; de nem elégséges arra, hogy józanul szeressük az állatokat. Evolúciós alapon lehetek inhumánus, vagy képtelenül humánus, de nem lehetek emberies. Hogy ön és a tigris egy, ok arra, hogy gyengéd legyek a tigrishez. De ok arra is, hogy oly kegyetlen legyek, mint a tigris. Van mód idomítani a tigrist, hogy az embert utánozza, de módnak rövidebb mód, hogy az ember utánozza a tigrist. De egyik esetben se tanít meg az evolúció, mint kell a tigrissel ésszerűen bánni, azaz megbámulni a sávjait s őrizkedni a karmaitól.

Ha a tigrissel ésszerűen akarok bánni, vissza kell mennem Édenkertjébe. A makacs intelem újra hangzott : csak a természetfelettinek van józan természet szemlélete ! Minden pantheizmusnak, evolucionizmusnak s modern kozmikus vallásnak a kvintesszenciája ez a tétel : a föld a mi anyánk. Sajnos, ha a természetet közelebbről tekintjük, felfedezzük, hogy mostohaanyánk. A kereszténység álláspontja az, hogy a természet nem anyánk, a természet a mi nővérünk. Szépségére büszkék lehetünk, mert egy Atyánk van, de a természet nem parancsol nekünk ; tisztelhetjük, de nem kell őt imádnunk. Ez a földi keresztény öröme különös jellemző vonást kölcsönöz, mely könnyelmű, csaknem frivol. A természet ünnepélyes s komoly anya Isis és Cybele tisztelőinek, komoly anyja Wordsworthnak és Emersonnak.* De nem ünnepélyes Asszisi szent Ferencnek vagy George Herbertnek. Asszisi szent Ferencnek nővére, sőt huga a természet :

* Wordsworth, a természet költője, Emerson a híres essayista, mindketten angol klasszikusok.

kicsiny, táncoló nővér, kin van mit nevetni s van mit szeretni.

Ez mindazonáltal eltérés főcélunktól, s csupán azért említettem, hogy bebizonyítsam, mennyire illik bele a kulcs a legkisebb ajtók zárába. Céloom kimutatni, ha van a természetben hajlamosság a személytelen tökéletesbülés irányába, az valószínűleg egyszerű törekvés egyszerű diadal után. Elképzelhetünk a biológiában valamely önműködő törekvést, mely egyre, s egyre görbébb orrokkal ajándékoz meg minket. De kérдем, szükségünk van-e oly nagyon görbe orrokra? Azt hiszem, nem. Legtöbben, úgy vélem, így szólnának orrukhoz: «Eddig és ne tovább; itt legyen már vége büszke növekvésednek!» csak olyan orra van szükségünk, mely arcunkat érdekessé teszi. De nem képzelhetünk pusztá biológiai hajlamot, mely érdekes arcot produkál, hisz az érdekes arc a szem, az orr, a száj különös elhelyezkedése, ami pedig egymással való bonyolult viszonyban áll. Az arány nem eredménye a törekvésnek, az vagy véletlen, vagy tervszerű. Így áll az emberi moralitás és viszonya a humanitáriánusokhoz és antihumanitáriusokhoz. Elképzelhető, hogy kezünket a dolgokról sorban levesszük, nem hajtunk lovat, nem tépünk virágot. Végeredményben nem merjük az ember lelkét bizonyítékkal megzavarni, s nem merünk köhögni, ha a madár aluszik. A végső apotheózis ennek az, hogy az ember egész csendesen ül, nem mer megmozdulni, hogy a legyet meg ne zavarja, sem enni, hogy a mikrobának ne okozzon kellemetlenséget. Lehet, hogy öntudatlanul ily fejlődési stádium felé tartunk. De hát ily tökéletesedési fok az, ami után törekszünk? Hasonlóképen öntudatlanul a fejlődés nietzschei vonalán is haladhatunk. A zsarnok várában egy Übermensch mézszárolja

le a másikat, míg az egész világegyetem csődöt mond egy ötlet miatt. De hát arra törekszünk mi, hogy a világegyetem egy ötlet miatt csődöt mondjon? Nem teljesen világos, hogy amit mi reménylünk nem egyéb, mint saját-szerű feltárása és összeegyeztetése két dolognak: bizonyos foka a mérsékletnek és tiszteletnek s bizonyos foka az erélynek és fölénynek? Ha életünk oly szép, mint a tündérmese, ne felejtjük el, miben rejlik a tündérmese teljes szépsége: A herceg ámul, de ez az ámulata hajszálnyira van a félelemtől. Ha megijed a sárkánytól, vége van neki, ha nem ijed meg, vége van a tündérmesének. Minden azon fordul meg eléggé alázatos-e, hogy csodálkozzék s eléggé gőgös-e, hogy a sárkányt kihívja. Így a mi magatartásunk a sárkánnyal szemben, mit világnak hívnak, nem a növekvő kényesség vagy a növekvő megvetés: a kettőnek saját-szerű arányára van szükségünk. Akkora alázat és tisztelettel kell lennünk a külső dolgok iránt, hogy rettegéssel járjunk a fűvön. De egyuttal legyen a külső dolgok iránt a megvetésünk akkora, hogy alkalomadtán a csillagokra merjünk köpni. Mindazonáltal e két dolog, (ha jók s boldogok akarunk lenni,) kombinálható, nem tetszésszerű alakban, hanem meghatározott formában. A földön élő ember tökéletes boldogsága, (ha erről szó lehet,) nem hivatott sima és szolid boldogság lenni, mint az állatok meglegedése. Annak pontos és kockázatos egyensulynak kell lenni, mint az érdekesítő regény. Annyi hitének kell lenni önmagában, hogy kalandjai legyenek s annyi kételyének önmagában, hogy gyönyörködni tudjon bennük.

Ez a második követelményünk a progresszív ideált illetőleg. Legyen először szilárd, másodsor összetett. Ha ki akarja lelkünket elégíteni, nem szabad egy bizonyos

irány győzelmének lennie, mely felfal aztán minden mást : szeretetet, büszkeséget, békét s kalandot. Legyen kész festmény, mely ez elemekből a legjobb arány s viszony szerint van szerkesztve. Nem akarok vitázni arról, hogy ez a csúcspont a dolgok ősi rendjében fenn van-e tartva az emberiség részére, csak azt mutatom ki, ha ez az összetett boldogság számunkra szilárd, kell szellemnek lenni, mely azt szilárdá alkotta. Ha a világ üdvözülése tisztán a természet munkája, oly egyszerűnek kell lennie, mint a világ égése vagy megfagyása. Ha azonban a világ üdvözülése nem természeti, hanem művészi alkotás, akkor van itt művész is. Szemlélődésembe újra a régi szó csendült bele : «Régóta megmondhattam volna ezt néked. Ha van valamiféle haladás, csak az én stilusomban történhet ; az igazi haladás az erők és az uraságok tökéletes városa felé tart, hogy az igazságosság és béke megcsókolják egymást. Személytelen erő legfeljebb a puszta síkság sivatagába, vagy a hegycsúcsok magasságába vezet téged. Csak a személyes Isten fog téged elvezetni, (ha ugyan engeded magad), a rendezett utcájú, építészeti arányokkal bíró városba, hol mindegyiktek saját szépségével járulhat József sokszínű palástja dicsőségéhez».

Kétszer adott a kereszténység pontos és megfelelő választ kérdéseimre. Én azt követeltem : «Legyen az ideál szilárd», s az egyház válasza ez volt : «Az enyém szilárd, mert kezdettől fogva létezett». Másodszor azt követeltem : «Legyen művésziesen kombinált, mint a festmény»; s az egyház válasza volt : «Az enyém valóban az, mert tudom, ki festette». Akkor a harmadik kérdésre tértem rá, mely mint előttem feltűnt, szükséges volt utópia, azaz a haladás célja szempontjából. S mindahárom közül ezt a leg-

nehezebb kifejezni. Röviden tán így körvonaloznám : éberségre van szükségünk még Utópiában is, hogy ki ne csöppenjünk Utópiából is, mint az Édenből.

Megemlítettük, hogy egyik ok, amiért haladóknak kellene lennünk az, hogy a dolgok természetük szerint tökéletesedés felé tartanak. De az egyedüli alapos ok, amiért haladóknak kell lennünk azért, mert a dolgok természetük szerint visszafejlődnek. A dolgok általános romlása nem csak a legjobb bizonyíték a haladás szükségessége mellett, de az egyedüli bizonyíték a konzervativizmus ellen. A konzervatív világnézet megsemmisítő erejű és megcáfolhatatlan volna, ha ez az egy tény nem volna. Mert minden konzervativizmus azon alapon áll, hogy ha a dolgokat magukra hagyjuk, minden úgy marad amint volt. Csak hogy nem marad ám ! Ha valamit magára hagyunk, a változások özönének tesszük ki. Ha valahol fehér útjelző oszlopot állítunk fel, az rövid időn belül fekete lesz. Ha azt kívánjuk, hogy fehér legyen, mindig újra kell mázoltatnunk : azaz mindig revolúciót kell csinálnunk. Röviden, ha a régi útjelzőre van szükségünk, mindig új útjelzőre kell törekednünk. És ez a megállapítás, ami a lelketlen tárgyakra vonatkozik, egész különös és megrendítő igazság színében jelentkezik, ha emberi dolgokról van szó. A polgár részéről majdnem természetellenes éberséget tesz szükségessé a horzalmas sebesség, mellyel az emberi intézmények elavulnak. A felületcs hírlap és regényirodalom szokása hőseit régi zsarnokság ellen beszéltetni. Pedig az igazság az, hogy az emberek mindig az új zsarnokság alatt nyögtek, új zsarnokok alatt, kik alig husz esztendővel ezelőtt a nyilvános szabadság nevét viselték. Így Anglia majd megbolondult örömeiben Erzsébet hazafias monarchiáján, s aztán (majd

minden átmenet nélkül,) a legőrültebb dühbe hajszolta magát I. Károly alattomos zsarnoksága miatt. Franciaországban is tűrhetetlen lett a királyság, nem rögtön azután, hogy túrték, hanem azután, hogy imádták. A nagyonszeretett Lajos fia volt a lenyaktilózott Lajos. Így Angliában a XIX. századbeli radikális gyáros a bizalom letéteményese, valóságos néptribun volt, míg egyszerre a szocialisták kiáltását hallottuk, hogy ez zsarnok, ki úgy falja fel a népet, mint a kenyeret. Egész mostanáig aztán úgy hittük, hogy az ujságok a közvélemény tolmácsolói. És csak az imént vettük észre, (nem lassankint, hanem villámcsapásszerűleg), hogy semmi közük a közvéleményhez. Semmi egyebek, mint pár gazdag ember kedvtöltése. Semmi okunk sincsen a régi ellen fellázadni; itt az új, ami ellen lázadnunk kell. Nem kell félni, hogy a modern király kísérletet tesz az alkotmány felborítására; sokkal valószínűbb, hogy nem veszi tudomásul az alkotmányt s annak a háta mögött cselekszik; nem veszi igénybe királyi hatalmát; valószínűbb, hogy inkább királyi hatalmonkivüliségét veszi elő, azt a tényt t. i., hogy hozzáférhetetlen a kritikának s nyilvánosságnak. Korunk igazi magánembere a király. Nincs semmi értelme, hogy a sajtó cenzurájának törvényjavaslata ellen felemelje valaki a szavát. Nincs nekünk szükségünk a sajtócenzurára. Meg van nekünk a mi cenzurázó sajtónk.

E megdöbbenő iram, mellyel népszerű rendszerek elnyomóvá válnak a harmadik ok, melynek alapján haladási teóriánk érvényesüléseért felszólalunk. Állandóan vigyázni kell, hogy a szabadságokkal vissza ne éljenek s az érvényben levő jog ne váljék túlkapássá. E pontnál teljesen a forradalmi oldalon vagyok. Igazuk van azoknak, kik az emberi intézményeket gyanus szemmel kísérik,

igazuk van, mikor se fejedelembé, sem más emberfiába nem vetik bizalmukat. A törzsfőnök, kit azért választanak, hogy a nép barátja legyen, ellensége lesz a népnek; az ujság, mit azért alapítottak, hogy kiderítse az igazságot, most azon fárad, hogy az igazság ki ne derüljön. Itt, megvallom, tudatára jöttem, hogy a forradalmár oldalán vagyok. Léleket után kaptam, mert tudatára jöttem, hogy a hívő oldalán vagyok újra.

Megszólalt a kereszténység újra s mondá: «Mindig állítottam, hogy az emberek renegátok; az emberi erény alapjelmében bent van a rozsdásodás s a rothadás. Mindig állítottam, hogy az emberi lények romlanak, különösen a boldog emberi lények s még inkább a büszke és szerencsés emberi lények. Ezt az örök forradalmat, ezt a századokon át élő gyanut ti tévelygő modernek a haladás tanának nevezitek. Ha bölcselő volnál, úgy hívnád, mint én: erendendő bűn. Hívhatjátok kozmikus haladásnak, amint tetszik; én annak hívom, ami: a bűnbeesés».

Ugy beszéltem az igaz hitről, mint amely kardként szel; itt úgy odavágott, bevallom, mint a harci bárd. Mert bizony, (ha a dolgot meghányom-vetem,) a kereszténység az egyedüli, melynek még joga van kérdésessé tenni a jól tápláltak vagy jólneveltek hatalmát. Sokat hallgattam a szocialistákat vagy demokratákat s azt állították, hogy a szegények fizikai létfeltételei olyanok, hogy értelmileg és szellemileg feltétlen szükségszerűséggel lealacsonyítják őket. Hallgattam tudományos embereket, (mert vannak még tudósok, kik nincsenek a demokrácia ellen), kik azt állították, ha a szegények számára egészségesebb viszonyokat teremtünk, kipusztul a bűn és rossz a világból. Irtózatos érdeklődéssel hallgattam őket s babonás bűvölettel. Hisz ez annyi volt, mint szemlélni, miként

fürészeli az ember az ágat, melyen ül ! Ha e boldog demokraták bebizonyíthatnák tételüket, agyoncsapnák a demokráciát. Ha a szegények ennyire lealjasodtak erkölcsileg, felemelésük célszerű is lehet s célszerűtlen is. De a jogaiktól megfosztani őket föltétlenül ajánlatos. Ha a túlzufolt hálósobában lakó ember nem tud helyesen szavazni, úgy az első teendő a szavazati jogot elvenni tőle. Nem minden alap nélkül mondhatja az uralkodó osztály : «Bizonyos időbe beletelik, míg én a zsufolt szobát megreformálom. De ha annyira lealjasodott és állati, akkor egy-kettőre rombadöntheti az országot. Megszívleljük a jótanácsot s nem adunk neki alkalmat a rombolásra». Szörnyen mulatok a komoly szocialistán, amint verejtékezve rakja le minden arisztokrácia alapját, bőven kiterjeszkedve arra, milyen alkalmatlan a szegény ember a kormányzásra. Ez annyi, mintha valaki bocsánatot kér, hogy az estélyre frakk nélkül jött, de hát az imént csipett be s megvan az az egyéni szokása, hogy ruháit az utcán huzza le, különben is a fogházi zubbonyt csak most cserélte ki polgári ruhával. Minden pillanatban azt mondhatja neki a házigazda, hogyha már ennyire van, akkor inkább ne is jött volna. Ilyen az átlag-szocialista, ki megrendítő tapasztalatai alapján sugárzó arccal bizonyítja, hogy a szegények nem megbízhatóak. A gazdag nyomban azt feleli : «Jó, hát nem bízunk bennük !» s orra előtt becsapja az ajtót. Mr. Blatchford átöröklési és környezet-theóriája szerint az arisztokrácia létjogosultsága kétségtelen. Ha a tiszta otthon és tiszta levegő tiszta lelket teremt, miért ne adjuk a hatalmat, (legalább egyelőre, minden további nélkül), azoknak a kezébe, kik kétségbevonhatlanul a tiszta levegőt élvezik. Ha a jobb sors alkalmasabbá fogja tenni a szegényt önmaga kormányzására, mennyivel inkább alkal-

mas a gazdag erre ; már most benn ül a jómód kész élvezetében. A közönséges környezetből meritett bizonyíték, úgy látom, eléggé világos. A jómódú osztály csak előőr-sünk lehet Utópiában.

Van-e felelet arra, hogy akiknek jó a módjuk, hihetőleg jók lesznek vezérnek is? Van válasz arra, hogy akik tiszta levegőt szívnak, hivatva vannak azok sorsa felől határozni, kik rossz levegőben élnek? Ahogy én nézem, erre csak egy válasz van s ez a válasz a kereszténység. Csak a keresztény egyház van feljogosítva észszerű kifogással élni a gazdagok tökéletes megbízhatóságával szemben. Mert az egyház kezdettől fogva azon az alapon állt, hogy a veszedelem nem az ember környezetében, hanem az emberben magában van. Azon az alapon állt továbbá, hogyha már veszélyes környezetről beszélünk, a legveszélyesebb környezet a jómódú környezet. Hallottam, hogy a legmodernebb gyárban foglalkoztak egy abnormálisan nagy tű gyártásával. A modern biológusokról meg köztudomású, hogy a legnagyobb buzgalommal iparkodnak nagyon kicsi tevét felfedezni. De bármennyire is kicsinyítjük a tevét és bármennyire tágítjuk a tű nyílását, vegyük Krisztus szavait a legenyhébb értelemben kijelentése sem többet, sem kevesebbet nem mond, mint azt, hogy a gazdag emberek erkölcsileg nem nagyon megbízhatóak. A kereszténység még vízzel felelesztve is elég forró, hogy a modern társadalmat ronggyá főzze. Az egyház egy porcikája halálos ultimátum a világnak. Mert korunk nem azon föltevésen épül, hogy a gazdagok szükségesek, (mert erről lehet beszélni), hanem, hogy a gazdagok megbízhatóak, ami a keresztény számára elfogadhatatlan. Unos-untalan halljuk, minden hirlapi disputában, társaságban, arisztokráciában, vagy pártpoliti-

kában, hogy a gazdag embert nem lehet megvesztegetni. Pedig az igazság az, hogy meg van vesztegetve, már régen megvesztegették: azért gazdag ember. A kereszténység felfogása az, hogy az élet fényüzésén csüngő ember romlott, lelkileg romlott, politikailag romlott, financialiter romlott. Egy dolgot hangsúlyozott Krisztus és egyet ismételték a keresztény szentek valamiféle vad egyhangúsággal és pedig azt, hogy gazdagnak lenni annyit jelent, mint az erkölcsi hajótörés veszélyében forogni. Nem bizonyíthatóan keresztény-ellenes dolog a gazdagoknak, mint az emberi igazságosság áthágóinak elpusztítására törni. Nem bizonyíthatóan keresztény-ellenes megkoronázni a gazdagokat, mint a társadalom született kormányzóit. Nem mond ellent a kereszténységnek akár fellázadni a gazdagok ellen, akár meghódolni előttük. De egész bizonyosan ellenmond a kereszténység lényegének megbízni a gazdagokban, erkölcsileg megbízhatóbbnak tartani a gazdagot, mint a szegényt. A keresztény nyilatkozhatik így: «Tisztelem ez ember rangját, bár engedi magát megvesztegetni». De nem nyilatkozhatik úgy, mint a mai emberek reggelineél és délben: «ily magasrangú embert nem lehet megvesztegetni». Mert az keresztény dogma, hogy bármily rendű és rangú ember gyarló s megvesztegethető. A keresztény dogmának ez az egyik oldala; nos, ezt különös véletlenségből a mai események is igazolják. Ha azt mondják, hogy «ily pozíciójú» ember nem eshetik, nincs semmi szükség rá, hogy a kereszténységet belevonjuk a vitába. Volt Lord Bacon cipőtisztító? Marlborough hercege söpört utcát? A legtökéletesebb Utópiában, bármely ember, bármely állásban, bármely időben erkölcsileg bukhat, erre el lehetek készülve, különösen pedig elkészülve lehetek a saját bukásomra.

Sok téves és érzelgős hirlapi cikk jelent meg, hogy kimutassa a kereszténység rokonságát a demokráciával, de a legtöbbje nem elég erős és világos a tény megcáfolására, hogy a kettő gyakran surlódott. Az igazi ok, mely azt bizonyítja, hogy a kereszténység és demokrácia egy, sokkal mélyebb. Az egyik kifejezetten és különösen kereszténytelen idea a Carlyle-é, — hogy az az ember kormányozzon, aki érzi, hogy tud kormányozni. Ha a világon minden más keresztény, ez a gondolat bizonytalannal pogány. Ha valásunk a kormányzást egyáltalában említi, megjegyzése csupán ennyi lesz : kormányozzon az az ember, aki nem képzelemagáról, hogy kormányozni tud. Carlyle hőse mondhatja : «Király akarok lenni», de a keresztény szent így szól : «Nolo episcopari». Ha a kereszténység nagy paradoxonjának valami jelentése van, úgy ez az, hogy vegyük fel a koronát, menjünk vadászni a föld száraz helyein és sötét zugaiban, míg oly emberre bukkanunk, aki alkalmatlannak véli magát a királyi dísz viselésére. Carlyle teljesen eltévesztette; nem azt a kivételes embert kell megkoronáznunk, aki tudja, hogy tud kormányozni, hanem inkább azt a még kivételesebb egyént, aki meg van győződve róla, hogy nem tud kormányozni.

A tevékeny demokráciának két vagy három helytálló bizonyítékából ez az egyik. A szavazás pusztá gépezete nem demokrácia, bár egyelőre egyszerűbb demokratikus módszert nem könnyű volna működésbe hozni. De még e gépszerű szavazás is mélyen keresztény azon gyakorlati szempontból, hogy nem egyéb, mint kísérlet megtudni azok véleményét, kik sokkal szerényebbek, semhogy maguk kiálljanak vele. Misztikus élmény : bízni azokban, kik nem bíznak magukban. A rejtély a kereszténység lényegét érinti. A buddhista önmegtagadásában nincs semmi alázat ;

a szelíd hindu szelíd, de nem szerény. De azon gondolatban, hogy inkább kutatjuk a jelentéktelenek véleményét, mint hogy a természetes utat követve a kiválókét tudakoljuk, lélektanilag keresztény. Azt mondani, hogy a szavazásban van valami különösen keresztényi, tán furcsának látszik. Azt állítani pedig, hogy a korteskedésben van valami keresztény vonás, hóbortos ötletnek tűnik fel. Pedig a korteskedés gyökerében keresztény idea. Annyi, mint felbátorítani az alázatost : «Barátom, menj följebb !» Ha azonban van valami kis hiba a korteskedésben, az nem más, mint a sima, lekerekített modor, mely elmulasztja fölbátorítani a kortes szerénységét.

Az arisztokrácia nem intézmény, hanem bűn ; általában nagyon bocsánandó bűn. Nem más, mint az emberek pusztá törekvése vagy hajlama a természetes feltűnés és a hatalmasok dicsérére felé, ami a legkönnyebb és leghétköznapibb dolog a világon.

A modern «erő»-ről való felületes álokoskodásokra száz és ezer válasz van. Az egyik az, hogy a legtalpraesettebb és legmerészebb tevékenységek egyúttal a legtörékenyebbek és legérzékenyebbek. A madár tevékeny, mert törékeny s lágy. A kő gyámoltalan, mert a kő kemény. A kő természete szerint lefelé zuhan, mert a keménység gyöngeség. A madár természete szerint felfelé repül, mert a törékenység erő. A tökéletes erőben van valamiféle frivolitás, valami légiesség, melynél fogva a levegőben lebeghet. A legendák modern kutatói megállapították nagykomolyan, hogy a nagy szentek jellegzetessége, a «levitációs» képesség. Tovább mehettek volna ; a nagy szentek a könnyelműség hatalmával bírnak. Az angyalok repülni tudnak, mert könnyen veszik magukat. Ez volt mindig a kereszténység belső ösztöne s különösen a keresztény művészeté. Fra

Angelico, mint tudjuk, angyalait nem is annyira mint madarakat, hanem, mint pillangókat ábrázolta. Ne feledjük el, hogy a legkomolyabb középkori művészet tele volt fényvel és repkedő szőnyegekkel, ružalmas és fürge lábakkal. Ez az egyedüli, amit a mai prerafaeliták nem tudnak ellesni a régi prerafaelitáktól. Burne Jones sohasem érte el a középkor mély könnyedségét. A régi keresztény festményeken az égbolt minden alak fölött olyan, mint az arany vagy kék ernyő. Minden alak kész felrepülni és a mennyben lebegni. A koldus rongyos köpenye, mint sugárzó angyali szárny, emeli őt ég felé. A királyok azonban biboröltönyük nehéz arany pompájában természet szerint lefelé süllyednek, mert a góg nem emelkedhetik szárnyalásig s könnyedségig. A büszkeség az, amely a dolgokat valami felületes ünnepélyességbe rántja le. Önző komolyságba süllyed az ember, pedig vidám önfeledés szintjére emelkedni volna a hivatása. A komolyság nem erény. Eretnekség. bár sokkal érthetőbb eretnekség volna azt mondani, hogy a komolyság bűn. Alapjában véve pedig nem egyéb mint ösztönszerű hajlam, hogy valaki komolyan vegye önmagát, mert ez a legkönnyebb dolog a világon. Sokkal egyszerűbb jó vezércikket írni a Times-be, mint jó tréfát a Punch-ba.* Az ünnepélyesség önmagától csordul ki az emberből, míg a kacaj ugrás. Könnyű nehéznek, nehéz dolog könnyűnek lenni. A sátánt komorsága vesztette el.

Európa különös büszkesége, hogy mióta keresztény, az arisztokráciát szive mélyén gyengeségnek tekintette, gyengeségnek, mit el kell nézni. Ha valaki helyesen akarja a felfogást megítélni, menjen át a kereszténységből más bölcséleti légkörre. Hasonlítsuk össze például Európa osz-

* Angol élelap.

lályait India kasztjaival. Ott az arisztokrácia jóval tiszteletgerjesztőbb, mert alapja van. Komolyan érzik, hogy az osztályok a lelkiértékek skálája szerint tagolódnak, hogy a pék több mint a mészáros, valami megfoghatatlan, szent értelemben. A kereszténység soha, még a leg-tudatlanabb és legromlottabb alakjában sem tanította, hogy a gróf több, mint a mészáros szent értelemben. Soha a kereszténység, még tudatlan és túlzó alakulatában sem, tanította, hogy a herceg el nem kárhozik. Pogány társadalomban, én nem tudom, lehet hogy van szigorú válaszfal a szabad s a szolga közt. A keresztény társadalomban mindig úgy fogtuk fel a gentleman-t, mint tréfát, bár elismerem, hogy a nagy kereszteshadjáratokban és zsinatokon megszerezte a jogot, hogy kézzelfogható tréfának hívják. De mi Európában igazán és lelkünk mélyén sohasé vettük az arisztokráciát komolyan. Csak a nem európai idegen, (olyan mint Oscar Levy, az egyedül intelligens nietzscheista,) akinek egy pillanatra sikerül komolyan venni az arisztokráciát. Lehet, hogy pusztá hazafias frázis, bár én nem gondolom annak, hogy az angol arisztokrácia minden élő arisztokráciának, nem csupán a tipusa, de koronája és gyöngye: meg vannak mind oligarchikus erényei, mind oligarchikus hibái. Bizonytalan, kedves, hétköznapi dolgokban bátor, de van még egy érdeme, ami mindezt homályba borítja. Nagy és elvitathatatlan érdeme az angol arisztokráciának, hogy a világon alig veszi valaki komolyan.

Lassankint rájöttem, hogy Utópiában szükség van egyenlő törvényre, s rájöttem szépen arra is, hogy a kereszténység felfedezte ezt már előttem. Utópiám egész történetén fonálként végigvonul e mulattató szomorúság. Minduntalan kirohantam építészeti dolgozószobámból új

toronytervével s csak akkor hökkentem meg, midőn ott állt a torony napfényben ragyogva, tündökölve, ezer évesen. Számomra félig régi, félig modern értelemben Isten adta meg a választ az imára : «Előzd meg Uram, minden cselekvésünket». Minden hiúságot félretéve, úgy hiszem, valóban volt pillanat, mikor a házassági fogadalmat, (mint intézményt,) saját fejemből kitaláltam volna ; sóhajtva jöttem rá azonban nagyhamar, hogy máris feltalálták. De mind hosszadalmas dolog volna kimutatni, hogyan felelt meg Utópiáról való elképzelésem pontrólpontra, lépésről-lépésre az Uj Jeruzsálemnek, csak a házasság kérdését ragadom meg, mint amely legalkalmasabb illusztrálni az egybevágás irányát, ha szabad úgy mondanom a végső egybevágás csattanását.

Ha a szocializmus ellenzői az emberi természet lehetetlen feladatairól és változásairól beszélnek, mindig szemük elől tévesztenek egy fontos megkülönböztetést. A társadalomról szóló modern ideális tervekben vannak kívánások, melyek aligha érvényesíthetők, de vannak kívánások, melyek nem kívánatosak. Hogy minden ember egyformán szép házban lakjék, álom, mi megvalósulhat is, nem is. De hogy minden ember egy és ugyanazon szép házban lakjék, ez agyrém. Hogy az ember minden öreg asszonyt szeressen, ez ideál, ami nem valósítható meg. De hogy az ember minden öreg asszonyra úgy nézzen, mint édesanyjára, ez nemcsak megvalósíthatatlan ideál, hanem oly ideál, amelyet senki se kíván. Nem tudom, tet-szenek-e olvasóimnak e példák, de felhozok még egyet, ami engem mindig a legjobban megragadott. Se nem képzeltem, se nem kívántam oly Utópiát, mely nem biztosította számomra a szabadságot, amire a legnagyobb súlyt helyezem ; azon szabadságot t. i., hogy én kössem meg maga-

mat. A tökéletes anarchia nem csupán a fegyelem és a hűség szellemét teszi tönkre, hanem szárnyát szegi minden kalandnak. Hogy mindennapi példát vegyünk, nem fizetné ki magát a fogadás, ha a fogadás nem volna kötelező. A szerződések felbontása nemcsak az erkölcsiséget tenné tönkre, hanem a sportot is. A fogadás és ily sportok csak torzított alakjai az ember ősi ösztönének, mely élmény és kaland után vágyik, miről e lapokon oly sokat volt szó. És a veszély, jutalom, büntetés s a kaland teljesülése kell, hogy reális legyen, különben a kaland csupán gonosz és szívtelen rémkép. Ha fogadok, fizetnem kell, különben nincs költészet a fogadásban. Ha valakit kihívok, meg kell küzdenem, különben nincs költészet a kihívásban. Ha megfogadom, hogy hű leszek, átoknak kell hullani a fejemre, ha hűtlenné válok, különben nincs semmi kalandos elem a fogadalomban. Még tündérmesét sem faraghatunk azon ember élményeiből, kit elnyelt a cethal s hirtelen az Eiffel-torony tetején találta magát, sem azéből, ki békává vált s úgy kezdett viselkedni, mint a flamingó. Még a legvadabb mese szempontjából is, az eredménynek reálisnak kell lenni és visszavonhatatlannak. A keresztény házasság a valódi és visszavonhatatlan eredmény nagy példája, ezért tárgya és központja minden romantikus irodalmunknak. S az én utolsó követelményem, melyet a dolgokkal szemben parancsolólag támasztok és támasztok minden szociális paradicsommal szemben, hogy megmaradhassak foglalkozásomnál, komolyan vehessem eskümet és ígéretet; követelem Utópiától, hogy megbosszulhassam a becsületemet magamon.

Modern utópista barátaim zavartan tekintenek egymásra, mert reményeik célpontja minden különös kötelék felbontása. Én pedig újra hallok visszhangképen a túl-

világi hangot : «Lesz igazi kötelezettséged s igazi élményed, ha eljutsz az én utópiámba. A legkeményebb kötelesség s a leghajmeresztőbb kaland azonban odajutni.»

VIII. FEJEZET.

Az igaz hit románca.

Szokás korunk hajszája s ideges munkája fölött panaszkodni. Századunk jellemzője azonban a mélyes renyhesség, fáradtság és tény az, hogy a valódi lustaság az oka a felszines hajsának. Vegyük a következő esetet : az utcák zajosak a gépkocsik és bérkocsik zajától, csak-hogy ez nem az emberi tevékenység, hanem az emberi pihenés bizonyítéka. Kevesebb hajsza volna, ha több volna a tevékenység, ha az emberek egyszerűen gyalog járkálnának. Világunk, ha iparkodó volna, csendesebbé válna. Ha ez igaz a látható fizikai hajsáról, még inkább megállja a helyét, ha a szellem külső hajsájáról van szó. Modern nyelvünk gépezete nem más, mint munkát takarító szerkezet, valóban több szellemi munkát takarít meg, mint amennyi kívánatos volna. Tudományos frázisokat használnak, mint tudományos korongok és dugattyúrudakat, melyek a kényelmes utat még sikosabbá és gyorsabbá teszik. Hosszú szavak úgy robognak át rajtunk, mint a hosszú vonatok. Tudjuk, hogy ezereket és ezereket visznek, kik fáradtabbak vagy lustábbak, semhogy gyalog járjanak vagy önállóan gondolkozzanak. Ha ilyeneket mondunk : «Az indeterminált ítélet szociális hasznát minden kriminalista elismeri, mint részét szociológiai evolúciónak, mely emberibb és tudományosabb büntető módszer megállapítására irányul», órákhosszat szónokolhatunk,

anélkül, hogy koponyánkban székelő szürke massa csak egy pillanatra is megrezdülne. De ha így szólok: «Azt akarom Jones, menjen a börtönbe és Brown meg mondja meg, meddig maradjon ott», borzadva konstátálom, hogy gondolkoznom kell. A hosszú szavak nem kemény szavak, a rövid szavak a kemények. Több metafizikai finomság van e szóban «nyomorult», mint ebben «degeneráció».

De e hosszú kényelmes szavaknak, melyek felmentik a modern embert a gondolkodás alól, van oly mellékértelmük, melynél fogva különösen károsak és zavart okoznak. Ez akkor tűnik fel, ha ugyanazon hosszú szót különféle összeköttetésben használják, melyben természetesen egész mást jelent. Hogy közismert példát vegyünk, e szónak «idealista» más értelme van, mint filozófiai műkifejezésnek és más, mint erkölcszónoklattani megjelölésnek. A tudományos materialistáknak is éppen elég okuk van a panaszra, mert «materialistát», mint kozmológiai műszót felcserélik a másik materialistával, ami pedig erkölcsi hibát jelent. Kézzelfoghatóbb példa erre az, ki gyűlöli a progresszíveket Londonban, Dél-Afrikában pedig progresszíveknek hívja magát.

Ép oly zavart okoz e szó, liberális, ha vallásra, avagy politikára s társadalomra alkalmazzák. Gyakran hangsúlyozzák, hogy minden liberálisnak szabadgondolkodónak keli lennie, mert szeretnie kell mindent, ami szabad. Nos, ami ezt illeti, ép úgy megállapíthatnók, hogy minden idealistának a magas egyházba* kell tartoznia, mert mindent szeretnie kell, ami magas. Ép úgy, mint aki az alsó egyházban** van, mindent szeretni köteles, ami az

* High Church, az angol államegyház.

** Low Church, az anglikán egyházon belül levő puritánok, nem disszidentek.

alsó néprétegekkel kapcsolatban van. Ez nem más, mint a szavak pusztá találkozása. A jelenlegi modern Európában szabadgondolkozó nem azt az embert jelenti, aki szabadon gondolkodik. Oly embert jelent, ki miután egy ideig gondolkozott, bizonyos következtetésekre jutott, mint például a jelenségek anyagi oka, a csodák lehetetlen volta, a személyes halhatatlanság valószínűtlensége s így tovább. Csakhogy megállapítások egyike sem valami liberális. Nem bizony, sőt ellenkezőleg határozottan antiliberális, mit kimutatni célja e fejezetemnek.

Pár oldalon, oly gyorsan, aminő gyorsan csak lehet, kimutatom e néhány, a liberális teológusoktól olyan erővel nyomatézkozott, pontról, hogy hatásuk a társadalmi gyakorlatra kifejezetten illiberális. Minden korunkbeli kísérlet, mely szabadságot akart vinni az egyházba, nem végződött egyébbel, mint hogy zsarnokságot hozott a világ nyakába. Mert fölszabadítani az egyházat, nem annyit jelent, mint az egyházat felszabadítani. Annyit jelent, mint felszabadítani egy sereg dogmát, melyeket tévedésből tudományosnak hívnak, a pantheizmus, az arianizmus vagy szükségszerűség dogmáját. S ezek mindegyikéről, (sorba vesszük őket), kimutatható, hogy valóságos összeesküvés az elnyomás érdekében. Valóban érdekes körülmény, (pedig hát, ha az ember igazán gondolkozni kezd felőle, nem is olyan érdekes), mennyire szolgálja a legtöbb dolog az elnyomást. Egyetlen egy dolog van, mely az elnyomással való szövetségében egy ponton túl soha nem megy és ez az igaz hit, az orthodoxia. Elcsavarhatom a hitet, úgy hogy részben igazolni tudom vele a zsarnokot, de sokkal egyszerűbb német filozófiát alkotni, mely igazolja őt teljes egészében.

Vegyük most sorra az újításokat, melyek az új

theológiát, vagy a modernista egyházat jellemzik. Az előző fejezetben felfedeztük az egyiket. Azon tanról, melyet mindenütt avultnak hirdetnek, kiderült, hogy a föld új demokráciái ellen az egyedüli biztosíték. Az állítólagosan népszerűtlen tanról kiderült, hogy a nép egyedüli ereje. Röviden rájöttünk, hogy az oligarchiának egyetlen logikailag lehetséges tagadása az eredendő bűn elfogadása. Állítom, hogy így van a többi pontnál is.

Veszem a legmindennapibb dolgot, a csodákat. Valami kifürkészhetetlen okból ama megrögzött vélemény uralkodik, hogy liberálisabb dolog nem hinni a csodákban, mint hinni bennük. Miért? Nem tudom elképzelni, megmondani se tudja senki. Megfoghatlan okból tág látókörű, vagy szabadelvű pap olyasvalakit jelent, aki ha más nem, a csodák számát akarja apasztani, de soha olyat, ki a számukat akarja növelni. Mindig olyasvalakit jelent, aki kész kételkedni abban, hogy Krisztus feltámadt sírjából és soha olyat, ki kész hinni, hogy saját nénikéje jött elő elve a sírjából. Nem nehéz egyházközséget találni, hol felfordulás van, mert az egyházközség papja nem hiszi, hogy szent Péter a vizen járt, de mily ritkán találunk egyházközségre, hol a zavart az okozná, hogy a lelkipásztor apjáról azt állítja, hogy a Serpentinén* járt. És ez nem azért van, (mint a gyors észjárású profán vitázó odavetni kész), mintha tapasztalataink lehetetlenek volnának, sem azért, mert «csodák nem történnek», mint a Matthew Arnoldtól együgyűen ismételt dogma véli. Sokkal több természetfeletti dologra hivatkoznak ma, mint amelyek a mi korunkban történtek, mint nyolcvan évvel ezelőtt. Tudományos emberek jobban hisznek ily

* Tó a Hyde-Park területen, Londonban.

csodákban, mint valaha, a legkétségbeejtőbb, sőt borzalmas értelmi és szellemi csodák a legnagyobb változatossággal merülnek fel a modern pszichológiában. Dolgok, melyeknek csodás voltát a régi tudomány nyíltan visszautasította volna, úgy szerepelnek az új tudományban, mint valódi csodák. Az egyedüli, mely még mindig eléggé elavult, hogy nem hisz csodákban, az új theológia. Igazság szerint azonban az a körülmény, hogy kész a csodákat tagadni, nem érinti a bizonyítékokat ellenük vagy mellettük. Gépies, szavakon nyargaló elfogultság, melynek gyökere és kezdete nem a gondolat szabadságában, hanem a materializmus dogmájában keresendő. A tizenkilencedik század embere a feltámadáson nem azért kételkedik, mert liberális kereszténysége ezt megengedi, hanem azért, mert szigorú materializmusa megtiltja, hogy benne higyen. Tennyson, ez a tipikus tizenkilencedik századbeli ember ösztönszerűen fején találta a szöveget, midőn kortársairól azt írta, hogy «becsületes kételyeikben igazság volt». Igen az volt. Szavainak mély és borzalmas jelentése van. Csodákban való kételkedésük istennélküli, változhatatlan fátumban való hitet jelentett, mély és őszinte hitet a világegyetem gyógyíthatatlan gépszerűségében. Az agnosztikus kételyei a monista dogmái voltak csupán.

Természetfeletti létezéséről és bizonyítékairól később szólok. Most tisztán ez érdekel bennünket : ha a szabadság liberális gondolata a vita egyik oldalán esik a mérlegserpenyőbe, az kétségtelenül a csodák mellett van. Reform vagy haladás, (az egyedül tűrhető értelemben), annyit jelent, mint a szellem fokozatos uralma az anyagon. Csoda pedig semmi egyéb, mint a szellem hirtelen győzelme az anyagon. Ha a népet élelmezni akarjuk, a csodás kenyérszaporítást a pusztában nevezhetjük lehetetlennek, de

semmiesetre sem illiberálisnak. Ha szegény gyermekeket tengerpartra küldünk s ők sárkányon repülnek oda, ezt nem nevezhetjük illiberális dolognak, legfeljebb valószínűlennék. Az ünnep, miként a liberalizmus, csak az ember szabadságát jelenti. A csoda pedig csupán Isten szabadságát jelenti. Tagadhatjuk mind az egyiket, mind a másikat, de tagadásunkat nem állíthatjuk úgy oda, mint a liberalizmus győzedelmét. A katolikus egyház hitt abban, hogy az Isten és az ember részesei a szellemi szabadságnak. A kalvinizmus megvonta a szabadságot az embertől, de meghagyta Istennek. A tudományos materializmus megköti a Teremtőt magát, leláncolja az Istent, mint az Apokalipszis a sátánt. Semmit sem enged szabadon a világegyetemben. Azok pedig, kik ez eljárásnál segédkeznek, liberális teológusoknak hívják magukat.

Ez, mint mondom, a legegyszerűbb és legvilágosabb eset. Azt feltételezni, hogy a csodákon való kételkedés egyjelentőségű a liberalizmussal vagy reformmal, betűszerint ellenkezik az igazsággal. Ha valaki nem hisz a csodákban, rendben van; álláspontja nem valami nagyon liberális, de teljesen becsületes és logikus, mi sokkal többet jelent. De ha hisz a csodákban, ez annyit jelent, hogy velejében liberális, mert hisz először a lélek szabadságában, másodsor a lélek fölényben, a körülmények zsarnoksága felett. Néha ez igazságot még a legtehetségesebb emberek is különös, naiv módon mellőzik. Mr. Bernard Shaw például régimódi megvetéssel tér napirendre a csodák felett, mintha a csoda egyjelentésű volna a természet önmeghazudtolásával, hitszögésével. Feltűnően szem elől téveszti, hogy a csodák csupán virágok az ő kedvenc fáján, az akarat mindenhatóságának tanán. Hasonló módon az örökkévalóság utáni vágyat nyomorú-

ságos önzésnek itéli, elfeledvén, hogy az élet vágyát röviddel előtte egészséges és hősi önzésnek keresztelte. Az ember életét végtelenre nyújtani nemes dolog; s kívánni, hogy halhatatlan legyen, aljas óhaj? Hogy fér ez össze? Ha kívánatos, hogy az ember diadalmaskodjék a természet avagy szokás kegyetlenségén, akkor a csodák kívánatosak; később majd beszélünk arról, lehetségesek-e?

De tovább kell haladnom e furcsa tévedés fejlettebb példányaira és pedig elsősorban arra, hogy a vallás «liberalizálása» valami módon elősegít-e a világ felszabadulását. Másodsorban veszem a pantheizmust vagy inkább a modern felfogást, mely gyakran immanentizmus nevét viseli s lényegében nem más, mint buddhizmus. Ez azonban sokkal nehezebb tárgy, semhogy minden előkészület nélkül hozzáfoghatnánk.

Vannak dolgok, melyre felvilágosult egyének minden lelkiismeretfurdalás nélkül hivatkoznak zsúfolt hallgatóság előtt s e dolgok általában véve nyílt ellentétben vannak az igazsággal; éppen közhelyeink azok, melyek ellentmondanak az igazságnak. Itt van egy példa. Unos-untalan ismételvek etikai társaságokban, parlamentben a liberalizmus e tetszetős frázisát: «A föld vallásai szertartásokban és formákban különböznek, abban pedig, amit tanítanak, egyek». Ez tévedés, az igazság ennek ép az ellentéte. A föld vallásai nem különböznek szertartásokban és formában, de rendkívül különböznek abban, amit tanítanak. Mintha csak azt mondaná valaki: «Ne tévessze meg önt a tény, hogy a «Church Times»* és a Free Thinker** formában elütnek egymástól, hogy az egyik vélumra van nyom-

* Egyházi Közlöny.

** A Szabadgondolkozó.

tatva, a másik márványba vésve, hogy az egyik háromszögű, a másik hatszögű, olvassa és meggyőződhetik, hogy ugyanazt írják». Az igazság pedig az, hogy a két lap mindenképpen hasonló, csak éppen abban nem, amit mond. A surbitoni* istentagadó alkusz hajszálnyira hasonlít a wimbledoni** swedenborgiánus alkuszhoz. Ujra és újra megkerülhetem őket s alávetetem őket a legszemélyesekebb és a legsértőbb vizsgálatnak, anélkül, hogy valami swedenborgiánust fedezhetnék fel a kalapban, vagy valami különös istentagadó vonást az esernyőben. Lelkük az, amely különbözik. Így tehát a föld különböző hitvallásainak ténye ez olcsó s frivol tétellel megoldva nincs, az igazság az, hogy a földkerekség minden nagy vallása meg egyezik a külső gépezetben, ugyanazon külső módszerrel dolgozik, papokkal, írással, oltárokkal, szerzetesekkel, külön ünnepekkel. A tanítás módjában is megegyeznek, éppen a tanítás lényege az, amiben különböznek. Pogány optimisták és keleti pesszimisták egyformán rendelkeznek templomokkal, mint ahogy a liberálisok és toryk újságokkal. Hitvallásoknak, melyek egymás megsemmisítésére törnek, szentírásaik vannak, mint ahogy az egymás megsemmisítésére törő hadseregeknek gépfegyver van a kezükben.

Az emberi vallások e benső hasonlatosságának klaszrikus példájául hozzák fel a kereszténység és buddizmus azonosságát. E nézet pártolói mellőzik a legtöbb más hitvallás etikáját, egyedül tán Konfuciusét veszik tekintetbe, mely azzal nyeri meg rokonszenvüket, hogy nem is hitvallás. Dícséreteikkel azonban az izlammal szemben már

* Londoni városrész.

** Londoni városnegyed.

jóval fukarabbak s moralitását úgy tüntetik fel, mint amely az alsóbb néprétegek felfrissítésére irányul. Ritkán hivatkoznak a mohammedán házasság álláspontjára (pedig bizony volna ok, mely mellette szólna), a thugokkal,* és a fetisimádókkal szemben a magatartásuk szinte hidegnek mondható. De Guatama nagy vallásával szemben őszintén érzik a hasonlatosságot.**

Népies tudományos írók, mint Mr. Blatchford folyton azt hánytorgatják, hogy a kereszténység és a buddizmus nagyon hasonlók egymáshoz, de különösen a buddizmus. Ezt majd mindenki hiszi s hittem jómagam is, míg egy könyvre nem akadtam, mely ezt bizonyítani akarta. Okai kétfélék voltak: hasonlatosságok, melyek mit sem mondtak, mert az egész emberiséggel közösek voltak s hasonlatosságok, melyek egyáltalában nem voltak hasonlatosságok. A szerző kimutatta, hogy a két vallás egyezik abban, amiben minden vallás egyezik, aztán egyezést talált oly pontoknál, melyekben tökéletesen különböztek. Az elsőre vonatkozólag azt állította, hogy Buddhát is, Krisztust is égi hang szíólitotta meg, mely a mennyből jött, mintha bizony az égi hang a szenes pincében szokott volna megszólalni. Majd ünnepélyes komolysággal hivatkozott rá, hogy e két keleti tanító különös módon hangsúlyozta a lábmosást. Jó, hogy még különösnek nem találta, hogy mindkettőnek lába volt, mit időnkint meg kellett mosni. A hasonlatoknak másik fajtája meg olyan volt, amely egyáltalában nem is volt hasonlat. A két vallás ezen kiegyeztetője komoly nyomatékkal mutat rá a tényre, hogy

* Fanatikus szekta Nyugat Indiában, mely a korosabbakat megfojtotta.

** A buddhizmus.

vallásos ünnepeknél a Láma ruháit tiszteletből darabokra tépik s a darabokat magas áron adják el. De ez már csak nem hasonlatosság, hisz Krisztus ruháit nem tiszteletből, hanem gúnyból tépték darabokra s a maradványokat sem értékelték többre, mint a rongykereskedő. Ez már inkább a kétféle kardceremóniára emlékeztet: mikor az embernek megérintik a vállát a karddal s mikor lecsapják a fejét vele. Az embernek bizony nem mindegy. E gyermek pedantéria igazán nem sokat jelentene, ha a felhozott bölcsészeti hasonlatosságok is nem ebben a hibában sántikálnának, amennyiben vagy nagyon sokat bizonyítanak, vagy nagyon keveset. Az, hogy a buddizmus a könyörületet és az önmegtagadást ajánlja, nem annyit jelent, hogy keresztényies, csupán annyit, hogy van benn általános emberi vonás. A buddisták helytelenítik a kegyetlenséget és kicsapongást elvben, de hát minden józan emberi lény elítéli elvben a kegyetlenséget és a kicsapongást. Hanem azt állítani, hogy e dolgoknak ugyanazon magyarázatát nyújtja a buddizmus és a kereszténység, egyszerűen téves. Az egész emberiség érzi, hogy a bűn hálójában vagyunk. Majdnem az egész emberiség tudja is, hogy van onnét kivezető út. De már abban melyik a kivezető út, nem hiszem, hogy legyen a föld kerekégén két intézmény, mely oly élesen különböző álláspontot foglal el, mint a kereszténység és a buddizmus.

Már akkor, midőn sok más jól informált, de nem képelt emberrel együtt úgy hittem, hogy a buddizmus és a kereszténység hasonlók, felötlött nekem valamit, ami mindig megzavart. Ez pedig nem volt más, mint vallásos művészetükben levő típusok megdöbbentő eltérése. Nem az ábrázolás gyakorlati oldalát, hanem magát a tárgyat értem, melyet ábrázolni óhajtottak. Nem lehet két ideál egymás

nak ellentmondóbb, mint a keresztény szent a gót templomban s a buddista szent a kínai templomban. Ez ellentét minden pontnál kiütözik, legrövidebben így lehetne kifejezni : a buddista szent szemei mindig le vannak zárva, a keresztény szent szemei pedig tágra vannak nyitva. A buddista szentnek karcsú és harmonikus a teste, de szemei nehezek és álommal pecsételvek. A középkori szent teste csupa csont és bőr, de szemei irtózatosan elevenek. Nem tudok elképzelni semminő szellemi közösséget két erő közt, melyek ennyire különböző szimbolumokat teremtettek. Legyen a két ábrázolás akár túlzás, a tiszta tan kicsavarása, kell lenni tárgyi eltérésnek, hol ily ellentétes túlzások merülnek fel. A buddista különös figyelemmel tekint befelé. A keresztény örült figyelemmel mered kifelé. Ha e körülményt nem vesszük szem elől, sok érdekes dolgot szögezhetünk le.

Mrs. Besant* rövid idővel ezelőtt egy érdekes értekezésében kiderítette, hogy a világon csak egy vallás van, melynek többi mind utánczása vagy elferdítése s ő bármely pillanatban kész megmondani, melyik az a vallás. Besantné asszony szerint az egyetemes egyház nem egyéb, mint az egyetemes én. A tan nem egyéb, minthogy mi valójában egy személy vagyunk ; ember és ember közt egyedi válaszfalak nincsenek. Ha szabad így kifejeznem magamat : ő nem mondja, hogy szeressük felebarátainkat : egyszerűen azt mondja, hogy felebarátaink. Ez Besantné asszony mélyenjáró és megragadó tana, az a hit, melyben valamennyien egymásra találunk. Ami engem illet, életemben nem hallottam oly tanítást, melyet ennyire visszataszítónak találtam. Nem azért kell szeretnem a felebarátomat,

* A buddizmus apostola Ője Európában.

mert ő azonos velem, hanem éppen azért, mert nem azonos velem. Imádni akarom a világot, nem úgy, mint a tükröt, mert az én magam vagyok, hanem úgy, mint a nőt, kifejezetten azért, mert különbözünk, mert ő és én nem vagyunk egyek. Ha a lelkek szét vannak választva, a szeretet lehetséges; ha a lelkek egyesítve vannak, a szeretet lehetetlen. Tág értelemben mondhatjuk, hogy az ember szereti magát, de azt már alig, hogy beleszeret önmagába, vagy ha igen, nos, az elég egyhangú udvarlás lehet. Ha a világ tele van igazi énekkel, azok aligha lesznek önzetlen ének. És Besantné asszony nézete szerint az egész világegyetem egyetlen óriási, önző személy.

Itt találkozik a buddizmus a modern pantheizmussal és immanens világfelfogással. Itt találkozik a kereszténység az emberiséssel, szabadsággal és szeretettel. A szeretet egyéniséget kíván s ezért a szeretet elválást sürget. Keresztény ösztön örülni annak, hogy Isten darabokra törte a világot, mert e darabok eleven darabok. Keresztényesebb dolog azt mondani: «gyermek, szeressétek egymást», mint egy nagy személynek azt mondani: szeresse magát. A buddizmus és kereszténység közti értelmi örvény ott van, hogy a buddista vagy teozofista szemében a személylé válás az ember bukása, míg a keresztény szemében Isten szándéka s egész kozmikus világfelfogásának tengelye. A teozofisták világszelleme kívánja, hogy az ember szeresse őt, de csak azért, hogy belé vesse magát, a kereszténység isteni középpontja meg kivetette az embert, hogy szerethesse őt. A keleti istenség óriás, ki elvesztette láb-szárát, vagy kezét s most állandóan keres-kutat, hol találhatná meg, a keresztény hatalom pedig óriás, nagylelkű fellobbanásában levágta jobbját, hogy alkalomadtán kezét szoríthasson önmagával. Ujra visszatérünk régi megjegy-

zésünkre, mely a kereszténység lényegét érinti : minden modern filozófia kötelék, mely bilincsel és összeköt, a kereszténység kard, mely elválaszt és függetlenné tesz. Nincs más filozófia, melyben érthetővé volna téve Isten öröme a lelkek elválasztásán. A hívő kereszténység szerint ez elválasztás Isten és ember közt szent, mert örök. Hogy az ember szeresse Istent, ahhoz nem csupán Istennek kell létezni, aki szeretettessék, de embernek is, aki szeressen. Azok a tapogatózó teozofikus szellemek, kik előtt a világ semmi más, mint nagy olvasztótégely, önkéntelenül megriadnak evangéliumunk földrengésszerű mondásán, hogy az Isten Fia nem békét hozni jött a világra, hanem kardot. E mondásnak igaza van, ha azt nézzük, amit általában jelent : minden ember, ki igaz szeretetet tanít, gyűlöletet kelt. Ráillik a demokratikus testvériségre és az isteni szeretetre ; ál-szeretet megegyezésben és útszéli filozófiában végződik, az igazi szeretet vége mindig vérontás. De van a mi Urunk e nyilatkozata mögött egy más, még megrendítőbb igazság is.

Szerinte a Fiú kard volt, mely testvért elválaszt testvértől, hogy gyűlölhessék egymást. Az Atya is kard volt, ki a világ sötét kezdetében elválasztotta a testvért a testvértől, hogy végeredményben mégis csak szerethessék egymást.

Ez az értelme azon csaknem örült boldogságnak, mely a középkori szent szemeiben lobog. Ez az értelme a büszke buddista szent lezárt szemeinek. A keresztény szent boldog, mert lemetszették a világról, el van választva a dologtól és ámulva mered rájuk vissza. Miért csodálkozzék azonban a buddhista szent a világon? Hiszen csupán csak egy dolog van, s mivel ez az egy dolog is személytelen, nem érdemes csodálkoznia önmagán. Sok bámulatot keltő

pantheista költemény jelent meg, de egy sem volt igazán sikerült. A pantheista nem csodálkozhatik és nem dicsérhet sem Istent, sem valami önmagán kívül levőt. Nekünk itt főfeladatunk a keresztény bámulat azon hatásával foglalkozni, melyet az erkölcsi tevékenység általános szükségességére és a társadalmi reformra gyakorol. Hatása elég kézenfekvő. Erkölcsi tevékenységre a pantheizmusból semmiféle külön impulzus nem meríthető. A pantheizmus lényege az, hogy egyik dolog épp oly jó, mint a másik, már pedig a tevékenységre csak az sarkall, hogy egyik dolgot értékesebbnek tartok a másikinál. Swinburne skepticizmusának hő nyarában hiába iparkodott e nehézséggel megbirkózni. Virradati dalaiban, melyeket Garibaldi és az itáliai forradalom befolyása alatt írt, kikiáltotta az új vallást és a tisztább Istent, ki kiírtja a világ összes papjait.

Mért nézel mindig ég felé,
 Az Istent híva jajgatón :
 «Én vagyok én s te te, csupán
 Én lent, te fent a sors-hajón.»
 Engem keressz s magad leled
 Egy voltam és vagyok veled !

Ennek közvetlen és kézzelfogható eredménye csak az a megállapítás, hogy a zsarnokok Istennek ép úgy gyermekei, mint Garibaldi s Bomba, Nápoly királya, kinek sikerült «megtalálnia önmagát», azonos dolgokban rejő «végső jóval». Az igazság az, hogy a nyugati energia, mely letaszította a zsarnokot, édes gyermeke a nyugati theológiának, mely azt mondja : Én vagyok én s te vagy te. Ugyanaz a szellemi különállás, mely feltekintett és megpillantott egy jó királyt a világegyetemben, felnézett és

látott egy rosszat Nápolyban. Bomba istenének imádói letaszították Bombát a trónusáról. Swinburne istenének imádói évszázadokon át lakták Ázsiát és soha egy kényúrral sem végeztek. Az indus szent nem ok nélkül hunyja le a szemét, hisz semmi egyebet nem lát, mint én, te, ő, mi, ti, ők. Egész észszerű foglalkozás, de sem elméletben, se gyakorlatban nem ösztönzi az indust, hogy Lord Curzonon* tartsa a szemét. Az éberség a külső dolgok iránt, mely mindig jellemzője volt a kereszténységnek (csak emlékezzünk a parancsra: «Vigyázzatok és imádkozzatok!») ép úgy kifejezésre jutott a tipikus nyugati orthodoxyában, mint a tipikus nyugati politikában: mindkettő a természetfeletti istenség gondolatában gyökerezik, mely tőlünk különböző istenség, és kicsúszik megfigyelésünk alól. Prédikálhatják szellemes hitvallomások, hogy kövessük az Istent énünk labirintusának egyre mélyebb és mélyebb gyűrűibe, de csupán mi, a kereszténység követői, tanítjuk, hogy Istent úgy kell üldöznünk, mint sast a hegyeken s minden szörnyet leterítünk a vadászaton, mely útunkba vetődik.

Itt újra rábukkanunk a tényre, hogy amennyiben értékesek előttünk a demokrácia s a nyugat önmagát fel-frissítő energiái, sokkal előbb felfedezhetjük őket a régi theológiában, mint az újban. Ha reformot akarunk, a régi hithez kell alkalmazkodnunk, különösen amennyiben szembehelyezkedik az immanencia tanával. Ha túlságos nyomatókat vetünk az immanenciára, befelé-nézést, önelszigetelést, kvietizmust, társadalmi közömbösséget sajátítunk el — Tibetig süllyedünk. Ha az Isten természetfelettségére s különállására helyezük a súlyt, csodálkozás,

* Volt indiai alkirály. Több merényletet terveztek ellene.

érdeklődés, erkölcsi és politikai élmény, s okos felháborodás lesz az osztályrészünk — a kereszténységhez emelkedünk fel. Ha azt állítjuk, hogy Isten belülről ember, az ember önmagába zsugorodik. Ha pedig úgy valljuk, hogy az Isten felülemelkedik az emberen, az embernek kölcsönzünk erőt, hogy felülemelkedjék önmagán.

Nézzünk egy más tant, melyet elavultnak tekintenek s ugyanezt fogjuk tapasztalni. A Szentháromság mélyértelmű tanára gondolok. Az unitáriusok, (egy felekezet, melyet előkelő értelmi méltósága és magas szellemi becsületessége miatt csak megkülönböztetett tisztelettel lehet említenünk) csupán oly címen hitújítók, mint a többi apró felekezet. Nincs azonban abban semmi liberális nagy reformot jelentő, hogy a Háromság helyébe a tiszta monothéizmust teszik. Az atanáziai hitvallás hármasságát ugyan rejtély az értelem számára, de sokkal kevésbé kelti a szultáni titoktelenség és kegyetlenség benyomását, mint Omár és Mahomed zárkózott istensége. Az isten, ki merő borzalmas egység, nem egyszerűen király, hanem keleti király. Az emberiség, különösen az európai emberiség, szívét inkább megnyugtatja a Háromság tana körül csoportosuló különös jelképek és magyarázatok összessége; hisz ez idea a tanácskozást juttatja eszünkbe, hol a könyörület ép úgy szóhoz jut, mint az igazság, emlékeztet minket arra, hogy a világ legtitkosabb kamrájában is a szabadság és különbözőség szelleme uralkodik. A nyugati vallás mindig tudatában volt annak, hogy «nem jó az embernek egyedül lenni». Ez a társadalmi ösztön jutott érvényesülésre, mikor a remeték keleti gondolatát felváltotta a szerzetes együttéléstről szóló nyugati gondolat. Így még az aszketizmus is a testvériesség jellegét öltötte fel s a trappisták bár némaságot fogadtak, mégis együtt

éltek. Ha ez az eleven összetettség az ideálunk, sokkal célravezetőbb a trinitáriánus vallást tartani, mint az unitáriust. Mert előttünk, kik e hitet valljuk, (ha szabad mély tisztelettel mondanom), — az Isten maga társaság. Feneketlen mélysége az a theológiának s ha képzett theologus volnék, nem mernék e titok tárgyalásába belefogni; mondani csak annyit mondok, hogy e hármias rejtély oly vigasztaló, mint a bor és oly nyílt, mint az angol tűzhely; hogy e tan, mely megzavarja az értelmet, teljesen megnyugtatja a szívet. De a pusztákról, a száraz helyekről és borzalmas napokból jönnek az egyedülvaló Isten kegyetlen gyermekei, az igazi unitáriusok, kik kezükben jatagánnal, pusztává tették a világot. Mert nem jó az Istennek egyedül lenni.

Igaz ez a lélek veszedelméről szóló nehéz tant illetőleg is, melyen annyi kiváló szellem szenvedett hajótörést. Remélni minden lélek számára parancsoló törvény, sőt lehet okokat felhozni arra is, hogy üdvözülésük kikerülhetetlen. Tartható, mondom, ez a vélemény, hogy azonban a tevékenységet vagy haladást különösen szolgálná, nem merem állítani. Ami küzdő és teremtő társadalmunk inkább a veszély jelenvalóságára épít és pedig arra a tényre, hogy minden ember fonálon függ s a meredély szélébe kapaszkodik. Azt mondani, hogy minden jóra fog fordulni valamiképp, kétségtelenül okos megjegyzés és érthető, de harci trombitaharsogásnak nem lehet mondani. Európának inkább a pusztulás lehetőségét kellett hangsúlyoznia s Európa hangsúlyozta is mindig. E felfogásban Európa legmagasztosabb vallása és legolcsóbb regényei megegyeztek. A buddhistának avagy a keleti fatalistának a létezés valami tudomány vagy terv, mely meghatározott eredménnyel végződik. A keresztény előtt a létezés mese,

mely erre is, arra is vezethet. Az érdekesítő elbeszélésben, (ami tisztán keresztény produktum), a hőst nem eszik meg a kannibálok ; az érdekkeltés lényege azonban ott van, hogy megehetnék a kannibálok. A hősnek, ehető hősnek kell lennie, hogy úgy mondjuk. Nem mondta a keresztény morál soha az embernek, hogy el fogja veszteni a lelkét, hanem, törődjön vele, hogy el ne vessze. Röviden, a keresztény morálban bűn azt mondani valakinek, kárhozott, de szigorúan vallásos és bölcséleti azt mondani, kárhozandó.

A kereszténység az ember számára az útkeresztvezést jelenti. A nagy és lapos filozófiák, a humbug ez óriás rendszerei, mindnyájan korokról, fejlődésről és végső eredményekről beszélnek. Az igazi filozófia pedig a jelennel foglalkozik. Melyik útra tér az ember, jobbra vagy balra, ez az egyedüli gondolkodásra érdemes tárgy, ha szeretek gondolkozni. Az aeonok elég könnyűek, hogy gondolkozunk felőlük s gondolhat felőlük bárki bármit. Igazán borzalmas csak a jelen s csupán az, hogy hitünk oly elevenen érezte a jelent, oka annak, hogy irodalomban annyit foglalkozott a harccal és a theológiában oly sokat a pokollal.

Tele van veszedelemmel, mint a képekönv — nem más, mint halhatatlan krízis. Nagy, lényegi hasonlatosság van a nyugati népek népies költészete és vallása között. Ha azt mondjuk, hogy a népies költés tele van közhelyekkel és tarkasággal, semmi egyebet nem állítunk, mint amit a sötét puritánok mondanak a katolikus templomok képeiről. A hit szerint az élet nagyon hasonlít a hetilapokban megjelenő sorozatos regényhez ; azon ígért, vagy fenyegetés van a végén : «folytatása következik». És az élet annyiban is utánozza a sorozatos regény

előkelő közönségességét, hogy a legérdekfeszítőbb helyen megszakad. Mert a halál határozottan érdekfeszítő pillanat.

Az elbeszélés azért oly izgató, mert az akarat egy elemével bir, mit a theologia szabad akaratnak nevez. Összeadást nem zárhatok le úgy, amint nekem tetszik, de mesét igen. Mikor valaki a differenciál-kalkulust felfedezte, volt bizonyos meghatározott differenciál-kalkulus, amely felé haladt. De mikor Shakespeare megölte Romeot, összeadhatta volna Julia öreg dadájával is, ha neki úgy tetszett volna. A kereszténység remekelt a regényben, mert theológiájában a szabad akaratot hangsúlyozta. Sokkal terjedelmesebb tárgy s beható tárgyalása célunktól messze vezetne, de kétségtelen, hogy itt a válasz a sok modern szószátyárkodásra, mely a bűnt betegségnek fogja fel, a börtönből természeti szépségekkel körülvett kórházat akar csinálni s a bűnt tudományos módszerekkel akarja gyógyítani. Az egész tévedés ott van, hogy a bűn tényleges választás tárgya, míg a betegség nem. Ha önök úgy akarják a bűnözőt gyógyítani, mint az aszkórost, az én köznapi s egyszerű válasszom ez: «Mutassanak embereket, kik asztmatikusok akarnak lenni, ugyanannyian akarnak bűnözők lenni!» Ha az ember nyugodtan fekszik, kigyógyítják a bajából. Ha azonban a bűnéből akar kigyógyulni, fel kell állania, ugrálnia s minden ugrás után talpraesnie. A lényegét pontosan jelzi a szó, amit a kórházi betegre alkalmazunk: «páciens» szenvedő alak. «bűnöző» cselekvő alak. Ha valakit influenzából kell kigyógyítani, páciensnek, tűrőnek kell lennie, de ha a pénzhamisításból kell kigyógyítani, akkor nem tűrőnek, hanem türelmetlennek kell lennie. Neki személyesen kell a pénzhamisítással

szemben türelmetlennek lennie. Minden reform a cselekvő nem a szenvedő akaratban birja alapját.

Lényegileg itt ugyanarra a következtetésre jutunk. Ha óhajtunk elszánt újításokat és veszedelmes forradalmakat, melyek az európai polgáriasultság jellegzetességei közé tartoznak, nem szabad elhalaványítani a közelgő összeomlás gondolatát, sőt inkább fel kell bátorítani.

Térjünk ki most az általános elterjedt modern véleményekre, melyek Krisztus istenségét akarják lefokozni, vagy félremagyarázni. Ne azt nézzük most, igazuk van-e vagy sem, mielőtt befejezném a könyvemet, foglalkozni fogok amúgy is velük. De ha istensége igaz, az kétségtelenül végtelen forradalmi. Hogy jó emberek nekidőltek a falnak, köztudomású, de hogy Isten maga nekidőlt a falnak, ez minden lázadó örök büszkesége. A kereszténység az egyedüli vallás, mely belátta, hogy a mindenhatóság Istent befejezetlenné teszi. A kereszténység érezte, hogy az Istennek, hogy egészen Isten legyen, lázadónak és királynak kell lennie. Egyedül a kereszténység sorozta a bátorságot a Teremtő tulajdonságai közé. Mert szóra csak az a bátorság érdemes, mely a lelket ütköző ponton vezeti át, melyen a lélek áthalad s nem törik össze. Sokkal sötétebb és borzalmasabb titok felé közelíték, úgy érzem, semhogy könnyűnek találnám feladatomat; előre bocsánatot kérek, ha frázisaim rosszul hangzanak, vagy tiszteletlenül látszanak oly tárgyakhoz nyulni, melyekhez a legnagyobb szentek és gondolkozók félelemmel közeledtek. De a Passzió megrendítő részleteiben határozott érzelmi utalások vannak, melyek arra mutatnak, hogy a mindenek Ura, (valami megfoghatatlan módon,) nemcsak halálfélelmen, de a kételyen is keresztülment. Meg vagyon írva: «Ne kísértsd a te Uradat Istenedet!» Nem, de a te Urad

és Istened megkísértheti önmagát ; és úgy látszik, mintha ez Getszemanében történt volna. Kertben kísértette meg a sátán az embert, kertben kísértette meg Isten az Istent. Valami emberfeletti modorban átment a mi peszsimista emberi borzalmunkon. Midőn a föld megrázkódott s a nap eltűnt az égről, az nem a keresztrefeszítéskor, hanem Krisztus kiáltása alkalmával történt azon megrendítő vallomásnál, hogy Isten elhagyta az Istent. És most lássuk a forradalmárokat, válasszanak maguknak vallást a sok közül és istent a sok isten közül, különösen tekintetbe véve a kikerülhetetlen szükségszerűség és változhatatlan hatalom isteneit. Nem fognak más istent találni, ki önmaga lett volna lázadó. Sőt, (a tárgy most már alig vethető az emberi kifejezések mérlegére), választást engedünk az ateistáknak, válasszanak maguknak istent. Egy istenséget találnak, ki elszigeteltségüknek hangot adott, egyetlen vallást, melyben maga Isten egy pillanatra ateistának látszott.

Ezek a régi hit lényeges pontjai, mely hitnek főérdeme, hogy a forradalom és reformnak őmaga a természetes kútfeje s legnagyobb hibája, hogy nem egyéb, mint elvont állítás. Főelőnye, hogy a legromantikusabb és a legférfiasabb az összes theoriák között. Főhátránya pedig az, hogy csupán theológia. Azon kifogás emelhető ellene, hogy lényegében önkényes és a levegőben lóg. De még sem lóg oly magasan a levegőben, hogy a nagy nyilazók egész életükben azzal ne foglalkoznának, hogy nyilakat dobjanak feléje — igen, nyilakat, de az utolsókat ; vannak, akik készek önmagukat tönkretenni, civilizációjukat tönkretenni, csak ez öreg, fantasztikus mesével végezhesenek. E hitben az a legutolsó és legmegdöbbentőbb tény, hogy ellenségei minden fegy-

vert jónak találnak ellene, a kardot, mely saját ujjait szeldeli le, a tűzvészt, mely saját házaikat égeti porrá. Emberek, kik a szabadság és humanizmus nevével kelnek harcba az egyház ellen, azzal végzik, hogy sutba vetik a szabadságot s az emberiséget, csak az egyház ellen küzdhessenek. Ez nem túlzás; egy könyvet meg lehetne tölteni erre vonatkozó példákkal. Mr. Blatchford, közönséges bibliagyalázó módjára, azon kezdte, hogy Ádám nem vétkezett az Úr ellen; ebbe aztán úgy belegabalyodott, hogy az összes zsarnokokat Nerótól Lipót királyig fehérre mosta az emberiség ellen elkövetett minden bűntől. Ismerek embert, ki úgy odavan a nézetért, hogy az embernek nincs személyes létezése a halál után, hogy tagadja saját személyes létezését a jelenben. Buddizmusra hivatkozik s bizonyítgatja, hogy az egyik lélek a másikba olvad; hogy bebizonyítsa, miért nem mehet a mennybe, bebizonyítja, hogy nem mehet Hartlepoolba.* Találkoztam emberekkel, kik oly érvekkel hadakoztak a vallásos nevelés ellen, melyek minden nevelés ellen szólnak, azt mondván, hogy a gyermek szellemének szabadon kell fejlődnie s az öregeknek nem kell tanítani a fiatalokat. Találkoztam emberekkel, kik az isteni ítélet lehetetlenségét azzal akarták kimutatni, hogy nincs emberi ítélet még a gyakorlatban sem. Saját kévéiket borították lángra, hogy az egyházat feléggessék; saját eszközeiket zúzták össze, hogy az egyházét összetörjék, nem találtak elég vastag botot, hogy összetörjék rajta, lett légyen az a saját szétrombolt bútoruk utolsó maradéka. Nem csodálkozunk a fanatikuson, ki e világot összezúzza egy más világ iránt érzett szeretetében. De mit mondjunk a fanatikusról, ki

* Város Angliában.

összezúzza e világot egy más világ iránt érzett gyűlöletében? Feláldozza magát az emberiség létezését Isten nemlétének. Áldozatait nem az oltárnak ajánlja fel, hanem pusztán annak, hogy az oltár dőreségét és a trón ürességét igazolja. Hajlandó még az ősi etikát is, melynek erejében él minden, áldozatul hozni furcsa és örök boszúja nevében, mellyel boszút áll valakin, ki szerinte soha nem is élt.

És az a valami mégis ott lebeg az égen sértetlenül. Ellenségeinek csak azon dolgok tönkrezúzása sikerült, melyeket maguk is értéknek tartanak. Nem pusztítják el a hitet, csupán a politikai bátorságot és a közvéleményt. Nem bizonyítják be, hogy Ádám nem volt felelős Istennek, hogy is bizonyíthatnák? Csupán azt sikerül előzményeikből levezetni, hogy a cár nem felelős Oroszországnak. Nem bizonyítják be, hogy Istennek nem kellett volna Ádámot büntetnie, csak azt sikerül bebizonyítaniuk, hogy a kizsákmányolót nem büntethetik az emberek. A személyiségekről szóló keleti kételyeikkel nem győznek meg, hogy a túlvilágon nem lesz személyes létünk, csak azt igazolják, hogy a mienk itt a földön nem lehet vidám és tökéletes. Minden következtetést megbénító eszméikkel nem tépik ki a könyvet a mindent feljegyző angyal kezéből, csak kicsit megnehezítik a feladatot, hogy higgyünk Marshallnak és Snelgrove-nak.* A hit minden világi energiának szülőanyja, ellenségei pedig minden világi konfúzióknak keresztapái. A profán tudósok nem döntöttek romba isteni dolgokat, a profán tudósok nyakára hágtak profán dolgoknak — ha ez ugyan vigasz számukra. A titánok nem hágtak fel az égbe, de a világot, azt sivárrá tarolták.

* Vallástalan írók.

IX. FEJEZET.

Tekintély és kaland.

Utolsó fejezetünk azon tétellel foglalkozott, hogy a hit nem csupán, (mint széltében állítják,) a moralitás és rend egyedüli biztos őre, hanem hogy az egyedüli őre a szabadságnak, ujitásnak és haladásnak. Ha az uborkafára felkapaszkodott zsarnokot le akarjuk rántani, arra az emberi tökélyről szóló modern tanítás aligha nyújt nekünk szilárd alapot; csak az eredendő bűnről szóló régi tan segítségével lökhetjük le őt. Ha belénk gyökeresedett kegyetlenségeket akarunk kiirtani, vagy veszni induló néprétegeket felemelni, nem indulhatunk neki feladatunknak azon tudományos elmélettel, hogy az anyag a szellem előtt létezett. Ha a népet társadalmi éberségre és fáradhatatlan szorgalomra akarjuk nevelni, nem hagyatkozhatunk az «immanens isten» és a «belső világosság» tanára. Ezek állandóan megelégedésre oktatnak; míg a természetfeletti Isten létének, a repülő s eltűnő boldogságnak hangsúlyozása előrelendít, mert elégedetlenséget okoz. Ha a borzalmas önkényuralommal szemben a méltányos egyensúly elvét akarjuk az emberiség öntudatába beiktatni, ösztönszerűleg inkább a három egy Isten eszméjéhez, mint az unitáriusok tanához folyamodunk. Ha az európai polgáriasultságot támadásnak s megmentésnek akarjuk látni, inkább valljuk azt, hogy a lelkek vannak igazi veszélyben, mint azt, hogy a lelkek igazi veszélye végső fokon kétes. És ha felmagasztalni kívánjuk a számkivetetteket és keresztrefeszítetteket, higgyük inkább, hogy az igazi Istent feszítették meg, mint egy bölcsét vagy hőst.

Ha a szegényt akarjuk védeni, szabatos előírások és világos dogmák alapjára kell helyezkednünk. A klub *szabályai* kétségtelenül a szegényebb tagok javát szolgálják. A klub *iránya* pedig mindig a gazdag javát.

Most értünk a döntő kérdéshez, mely valóban elintézi az egész tárgyalást. Az okos agnosztikus, ki eddig követett, most jogosan rám támad és kérdi: «Ön gyakorlati filozófiát talált a bűnbeesés tanában; rendben van. Ön demokratikus vonást fedezett fel az eredendő bűnben; nagyon helyes. Igazságra bukkant a pokolról szóló tanban, gratulálók önnek. Ön meg van győződve, hogy a személyes Isten imádói kifelé tekintenek s haladó szelleműek, gratulálók nekik. Bár kétségtelen, hogy e tanok amaz igazságokat magukba zárják, nem lehetne módot találni, hogy az igazságokat megtartsuk és a tanokat elhagyjuk? Bár az egész modern társadalom erősen hisz a gazdagokban, a tehetősekben mert mentek az emberi gyengeségektől; bár a hívő századoknak nagy előnyük, hogy elfogadván a bűnbeesést, meg tudtak bocsátani emberi gyarlóságokat, nem tudna ön módot megbocsátani az emberi gyarlóságokat anélkül, hogy a bűnbeesésben hinne? Ha ön felfedezte a veszély egészséges gondolatát az elkárkozás gondolatában, nem hagyhatná-e el egyszerűen az elkárkozást s megtartaná a veszély ideáját? Ha ön világosan látja a keresztény hitvallás dióhéjában a józan emberi ész magvát, mért nem veszi ki egyszerűen a magot s eldobja a héját. Mért nem tudná ön (hogy az ujságok útszéli frázisát használjam, bár mint tudományos agnosztikus ezt kissé röstellem), miért nem tudná ön egyszerűen kivenni a kereszténységből, ami jó, amit ön értékesnek vél, amit ön felfog s a többit meg, különösen az elvont dogmákat, melyek természetük szerint felfoghatatlanok, szélnek ereszti?» Ez a valódi kér-

dés, ez az utolsó kérdés ; örülök, hogy megadhatom rá a választ.

Az első válaszom egyszerűen az, hogy racionalista vagyok. Szeretem belátásaim értelmi igazolását látni. Ha az embert úgy kezelem, mint esett lényt, értelmem megkívánja, hogy esésében higgyek ; s valami sajátos lélektani okon úgy látom, hogy jobban értem az ember szabadakaratí ténykedését, ha hiszek a szabadakarat létezésében. Én azonban ez ügyben sokkal inkább racionalista vagyok. Nem szándékom e könyvből szabályszerű keresztény apologiát csinálni ; de szívesen mérném össze kardomat a kereszténység ellenségeivel azon a megszokott arénán is, bármely időben. Itt azonban csak beszámolót adok, hogyan tettem szert szellemi bizonyosságra. Legyen szabad itt közbevetőleg megjegyeznem, hogy minél több merően elvont bizonyítékot olvastam a keresztény világszemlélet ellen, annál kevesebbet tartottam felőlük. Csak azt akarom mondani, hogy a megtestesülés erkölcsi légkörét az emberi ész követelményének ismervén fel, a megtestesülés ellen sorba felvonultatott érveket az emberi ész korlátoltságának tanubizonyosságául kezdtem tekinteni. Itt egész röviden összefoglalom érveimet és következtetéseimet tárgyam tisztára tudományos és pártatlan igazságát illetőleg, hogy a rendes hitvédelem alaposságának hiányát szememre ne vethessék.

Ha hozzám a pusztán értelmi kérdést intézik, miért hiszek a kereszténységben, válaszom csupán ennyi : «Ugyanazon alapon hiszek, amely alapon az okos agnosztikus nem hisz». Hiszek benne észokok alapján, kétségbevonhatatlan bizonyítékok alapján. De a biztosságot az én esetemben, ép úgy, mint az intelligens agnosztikus esetében, nem ebben vagy abban a bizonyítási eljárásban talá-

lom, hanem meglelem a kicsi, de egybevágó tények óriási tömegében. Nem kell a profán embert vádolni, hogy a kereszténység ellen felhozott ellenvetései tarkák és töredékesek; ép ezek a töredékes bizonyítékok győzik meg az értelmet. Úgy tartom, hogy négy könyv kevésbé győz meg valamiféle bölcseletről, mint egy könyv, egy csata, egy táj és egy régi barát. Épp a tény, hogy a dolgok, bár elütöek, mégis egyetlen következményre mutatnak rá, növeli meg a bizonyíték súlyát. Nos, a mai átlagos művelt ember kereszténytelen volta, hogy ne essék rajta igaztalanság, majdnem mindig e laza, de eleven élményekből táplálkozik. Bizonyítékaim a kereszténység mellett ugyanabból az eleven és tarka világból vannak merítve, mint az ő ellene szóló bizonyítékai. Ahányszor csak szemügyre veszem a keresztényellenes igazságokat, mindannyiszor megállapítom, hogy egyikük sem igaz. Úgy találom, hogy az összes tények árama és sodrása a másik oldalon van. Nézzünk csak pár példát. Sok intelligens modern ember ily bizonyítékok súlya alatt hagyja el vallását: először, hogy az ember alakja, testalkata, nemisége szerint nagyon hasonló az állatokhoz, tehát nem egyéb, mint az állatvilág egy jelensége; másodsor, hogy az ősi vallás tudatlanságból és félelemből fejlődött; harmadszor, hogy a papok a társadalmakat keserűséggel és sötét világnézetükkel elnyomták. E három érv különbözik egymástól, de mind logikus, szabályszerű és irányuk is egy. Egyedüli hibájuk csupán az, hogy nem igazak. Ha többé nem könyvekben tanulmányozzuk az embereket és állatokat, hanem szemtől-szembe nézzük meg az embereket és állatokat, kétségtelenül rájövünk a megdöbbentő tényre, nemhogy mennyire hasonlít az ember az állatokhoz, hanem mennyire elüt tőlük. Éppen az óriási örvény, mely köztük tátong, szorul magyará-

zatra. Hogy az ember és az állat hasonlítanak egymásra, közönséges közhely ; de hogy két egymáshoz ennyire hasonló lény úgy eltérjen egymástól, ez itt a megrendítő rejtély. A bölcész számára azon tény, hogy a majomnak kezei vannak, sokkal kevésbé érdekes tény, mint az, hogy a majom bár vannak kezei, de nem tud mit kezdeni velük, nem tud kockázni vagy hegedűn játszani, nem tud márványt faragni, sem ürit felszeletelni. Sokat beszélnek barbár építészetről és a művészet süllyedéséről. De az elefántok nem építenek elefántcsontból óriási templomokat rokokkó stílusban ; sem a tevét nem lehetett rávenni, hogy még oly gyöngye festmény elkészítésére is rászánja magát, bár a farkában jó pár tucatnyi ecsetnek való szőr akad. Modern ábrándozók azt mondják, hogy a hangyák és méhek társadalma fölényben van a mienkkel szemben. Tény, hogy civilizációjuk van, de éppen e tény igazolja, mennyivel alacsonyabb rendű az, mint a mienk. Hol a hangyaboly, mely híres hangyák emlékszobraival volna díszítve ? Hol a méhkaptár, melynek belsejét régi nagynevű királynék emlékképei ékesítik ? Nem. Az emberek és a teremtmények közti űrt lehet magyarázgatni, de űr marad az mégis. Vadállatokról beszélünk, pedig az ember az egyedüli vadállat. Egyedül az ember az, aki kitört. Minden más állat szelid állat, mely a törzs vagy faj durva tekintélyének aláveti magát. Minden más állat háziállat, egyedül az ember kerül a házat, mint remete vagy bűnös. Ez a bizonyíték, mely felületesen tekintve a materializmus mellett szólna épp az ellentétes véleményt támogatja, mert hisz épp ott, hol a biológia megszűnik, veszi kezdetét a vallás.

Ugyanígy áll a dolog, ha a három taláalomra kiválasztott racionalista érv másodikát veszem ; azon érvelést, hogy minden, amit isteninek hívunk, sötétségben és félelemben

fogant. Mikor én e modern felfogás alapját kezdtem vizsgálni, azt vettem észre, hogy alapja nincs is. A tudomány nem tud semmit a történelem előtti időkről azon érdekes okból, mert történelem előttiek. Néhány professzor úgy találta, hogy oly dolgok, mint az emberáldozat, egykor ártatlanok voltak s általánosak, azután szépen, fokozatosan eltűntek; csakhogy erről közvetlen bizonyítékunk nincs s a közvetett bizonyíték csekély száma is épp az ellenkező nézetet támogatja. Az emberáldozatról szóló korai értesüléseink (mint Izsák feláldozása és Ifigénia). az emberáldozatot nem régi dologként tüntetik fel, hanem inkább mint valami újat, mint különös és borzalmas kivételt, melyet sötéten kívánnak a földöntúli hatalmak. A történelem mit se szól, a legendák mind azt mondják, hogy a föld kedvesebb volt fiatal korában. Nincs hagyományunk a haladásról, de az emberi fajnak közös tradíciója a bűnbeesés. Mindenesetre mulattató, hogy éppen ez idea elterjedését hozzák fel hitelessége ellen bizonyítékul. Tudós emberek betűszerint azt állítják, hogy e történelemelőtti szerencsétlenség aligha igaz, mert az emberi nem minden faja emlékszik rá. Nem tudok kibékülni ily paradoxonokkal.

Ugyanígy ez a helyzet a harmadik kifogással is, hogy tudniillik a papok elsötétítik s elkесerítik a világot. A világra nézek s egyszerűen megállapítom, hogy azt ugyan nem teszik. Európának éppen azon országai, melyekben megvan a papi befolyás, a dal, a tánc, a színes ruhák s a szabad művészet otthonai. A katolikus tan és fegyelem lehet, hogy fal, de oly fal, mely játszótért kerít be. Kereszténység az egyedüli keret, melyben a pogány öröm fennmaradhatott. Úgy képzelem, mintha gyermekek játszanának valamely, a tengerből magasan kiemelkedő sziget gye-

pes terén. Míg a szirt élén ott állt a fal, minden bolondos játéknak átengedhették magukat és a kis szigetet a leglármasabb gyerekszobává teheték. De mikor a fal leomlott, elihük tárult a veszély a maga meztelenségében. Ném zuhantak bele, de mikor barátaik eljöttek értük, ott találák őket a sziget közepén, rémületükben összebujva, éneük elhalt.

Éppen e három tapasztalati tény, mely sokakból agnosztikust farag, más szemszögből nézve, az ellenkező nézet bástyája. Kénytelen vagyok így szólni: «Magyarázatok meg először, mi az oka az ember állatok közül való excentrikus kiemelkedésének; másodsor mit jelent az általános emberi hagyomány a letűnt ősrégi, boldog világról; harmadszor mi az oka annak, hogy a régi pogány életöröm bizonyos értelemben tovább folytatódik a katolikus egyházban». Mindenesetre van egy magyarázat, mely mindhárom kérdést fedi s ez pedig azon teória, hogy a természetes rendet kétszer szakította meg valami robbanás vagy kinyilatkoztatás, amit ma az emberek «pszichikai»-nak neveznek. Először a menny szállt a földre hatalommal és peccéttel, mit Isten képeinek hívnak, mikor az ember átvette a természet feletti uralmat. Másodsor, (mikor egyik birodalomban a másik után hiányzott az ember,) újra a menny szállt a földre, hogy megmentse az embert az ember tiszteletreméltó alakjában. Ez magyarázza meg, miért tekint az emberek nagy tömege vissza s az az egyedüli zug, hol mindig s mindenben előre tekintenek, nem más, mint a kis kontinens, hol Krisztusnak egyháza él. Tudom, azt vetik ellen, hogy Japán is haladó lett. De ez sem jelent egyebet, minthogy Japán európai lett. De nem akarom én itt saját magyarázatomat hangsúlyozni, hanem inkább előbbi megállapításomra visszatérni. Megenge-

dem, hogy az átlagos hitetlent három vagy négy különös tény tértíti el, mely három érv egy irányba mutat, hanem mikor én figyelmemet e tényekre irányoztam, észrevettem, hogy tényleg rámutatnak valamire, de valami egész másra.

Összeállítottam taláломra három ily érvet, mely a kereszténység ellen szól, ha nem tetszik ez alapot elég szélesnek találni, rögtön megtoldom. Vannak itt bizonyítékok, melyek azon benyomást keltik, hogy a kereszténység valami gyenge és beteges. Első ezek közül, hogy Jézus szelid teremtés volt, bárányhoz hasonló, elvont, ki pusztá hatástalan figyelmeztetéseket hangoztatott ; második, hogy a kereszténység a tudatlanság sötét századaiban fogant és virágzott s az egyház eszázadokba akar minket visszarántani ; harmadik, hogy a még mindig mélyen vallásos népek, vagy mondjuk, babonás népek, (ha ez önöknek így jobban tetszik), mint például az írek, — gyöngék, gyakorlatiatlanok és hátul kullegnek. Ujjonnan állítom, hogy ez ellenvetések az én tételmet erősítik s mikor én öntudatosan tekintettem lényegüket, nem a következtetéseket találtam logikátlanoknak, hanem arra lyukadtam ki, hogy a tények nem tények. Ahelyett, hogy a Szentírásról szóló könyveket és képeket vizsgáljam, elővettem az Uj-Szövetséget magát. Ott felvilágosítást nyertem, de nem oly egyénről, kinek a haja közepén ketté van választva s a kezei néma intésben összekulcsolva. hanem egy rendkívüli lényről, kinek az ajkain mennydörgés születik és megsemmisítő gúny, ki asztalokat zúz össze, ördögöket kerget ki, ki a szélvész vad titokzatosságával száll le a hegyi magányból a borzasztó demagógia egy nemébe ; egy lényt tanultam ismerni, ki gyakran úgy viselkedett, mint a haragos Isten, — de mindig úgy,

mint az Isten. Krisztusnak saját irodalmi stílje van, melynek úgy gondolom, sehol párja nincs: az «a fortiori» bizonyítás ellenállhatatlan fajtája. Kijelentései «mit használ az embernek . . .» olyanok, mint a várak, egyik a másik hátán emelkedik a felhőkbe. Krisztust, tán helyesen, édesnek és alázatosnak festik, s a beszédmodor is, melyben róla beszélnek éppen ilyen. De azon beszédmodor, melyet Krisztus maga használ, egész különösen gigászi: tele van tevékkel, melyek a tűfokán ugranak át s hegyekkel, melyek a tengerbe borulnak. Morális szempontból is hasonlóan megdöbbenő, mézárulás kardjának nevezi magát s azt a tanácsot adja, vegyenek kardot, ha mindjárt a köpenyt kell is eladni érte. Hogy még vadabb szavakat használt a szelidség s az ellenállás hiábavalóságára, az elmélyíti a titkot, de mindenesetre még növeli az erőszakosságot. Ily körülményt nem fejthetünk meg azzal, hogy e lényt örültnek nevezzük, mert az örültség összefüggő csatorna. A maniákus monomaniákus. Gondoljunk vissza a nehéz meghatározásra, mit a kereszténységről adtunk: a kereszténység emberfölötti paradoxon, melynek erejében két ellentétes szenvedély egymás mellett tündökölhét. Az evangélium szerinti egyik magyarázat erre az lenne, hogy valaki valamely természetfeletti magasságból figyel s tán több megdöbbenő szintézist is fel tud fedezni.

Sorban veszem a másik ellenvetést, hogy t. i. a kereszténység a sötét századokba tartozik. Itt nem elégedtem meg azzal, hogy modern általánosításokat olvassak, hanem elővettem egy kissé a történelmet. És ott azt találtam, hogy a kereszténység oly távol volt attól, hogy a sötét századoké legyen; inkább ő maga volt az egyetlen fényes ösvény e századokban. Ragyogó híd volt, mely

két ragyogó polgáriasultságot kötött össze. Ha valaki azt állítja, hogy a hit tudatlanságban és vadságban fogant, válaszunk rá egyszerű: az nem igaz. A földközi tenger ölen fejlett ki, a római birodalom napfényes nyarában. A világban csak úgy nyüzsgött a sok szkeptikus, a pantheizmus napja delelőjén ragyogott, midőn Konstantin az árbocra szegezte a keresztet. Nem tagadjuk, hogy a hajó rövidebb azután elmerült; de sokkal rendkívülibb, hogy aztán megint felbukkant újra festve, tündökölve, kereszttel a főárbocán. E bámulatos dolgot a vallás művelte: az elmerült hajót tengeralattjáróvá varázsolta. A frigyszekrény élt a víztömegek borzasztó súlya alatt; eltemetve a dinasztikiák és törzsek romjai alatt, egyszer aztán felemelkedtünk s megemlékeztünk Rómáról. Ha hitünk csupán elvesző birodalom utolsó kedvtöltése lett volna, egyik kedvtöltés a másik után tűnt volna az örök homályba s midőn a polgáriasultság kiemelkedett, (mennyi minden maradt örökre a tenger fenekén!) új barbár zászló lengett volna árbocán. Csakhogy a katolikus egyház a régi társadalom utolsó élete volt s ő volt az első élete az újnak. Hóna alá nyúlt a népeknek, melyek elfeledni kezdték, hogyan kell ívet építeni s gót katedrálisokat sugallt nekik. Az utszéli frázis, amit az egyházzól mondanak, képtelen együgyűség. Hogyan állíthatjuk róla, hogy a sötét középkorba akar minket visszataszítani? Hisz ő volt az egyedüli, ki onnan kihozott minket.

Ez ellenvetések hármass csoportjához tartozik az a korlátolt felfogás is, hogy a vallásos meggyőződésű népek, mint pl. az irek, babonaságuk miatt panganak vagy gyöngülnek. Csak azért hoztam fel ezt, mert klasszikus példája a ráfogásnak. Állandóan szemökre vetik az ireknek, hogy nem gyakorlatiak. De ha egy pillanatra nem azt

nézzük, mit írnak az irekről, hanem azt, mit tesznek velük, megállapíthatjuk, hogy az irek nem csupán gyakorlatiak, hanem kivételesen szerencsések, sikerdúsak s talpraesettek. Honuk szegény, népességük csekély, a feltételek, melyek mellett dolgozniok kell: kegyetlenek, nincs a brit világbirodalomnak oly része, mely körülmények közt ennyire vitte volna. A nacionalisták voltak az egyedüli kisebbség, melynek egyáltalán sikerült a brit parlamentet a járt ösvényről eltéríteni. Az ír paraszt az egyedüli e szigeteken, kinek sikerült urait lerázni a nyakáról. E nép, melyről azt mondjuk, hogy papok vezetik, az egyedüli brit, mely nem tűrte nyakán az urak igáját. S ha én a mai ír jellemet vizsgálom, ugyanarra az eredményre jutok. A különösen nehéz foglalkozásoknál az irek az elsők — a vasmunkás, a bíró, a katona ír. Következtetésem ugyanaz maradt: a szkeptikusnak teljesen igaza van, ha tények után indul, csak hogy az a baj, hogy nem a tényeket nézi. A szkeptikus túlságosan hiszékeny, hisz az ujságoknak, sőt a lexikonoknak is. A három kérdés bennem három ellenkező nézetet váltott ki. Az átlagos kételkedő kíváncsi volt arra, miként magyarázom az evangélium érzelő mozzanatait, a hit összefüggését a középkor sötétségével s a kelta keresztények politikai gyakorlatlanságát. Én azonban kérdéssel válaszolok, melynek komolysága a sürgősségig emelkedik: Honnan van az a páratlan energia, mely egy egyénben jelenik meg, ki mint eleven ítélet jár-kél a földön? Mi az az energia, mely meg tud halni a haldokló polgáriasultsággal s aztán kényszeríti, hogy halottaiból feltámadjon? Mi az az energia, mely a bukott és tönkrejutott parasztságot az igazságba vetett oly megdönthetetlen hittel tölti el, hogy kicsikarják azt, amit akarnak, míg mások mellettünk üres kézzel maradnak,

úgy hogy Európának leggyámoltalanabb szigete önmagán tud segíteni ?

A válasz itt van : ez az energia nem e világról való ; lelki energia, vagy legalább is olyan, mi valódi lelki küzdelmek eredménye. Mély tisztelet és hála a két nagy civilizációnak, a régi egiptominak s a ma is élő kínainak ! De nem esik sérelem rajtuk, ha azt mondjuk, hogy csupán a modern Európa tanusított állandóan önmegújító energiát, mely a legrövidebb időközökben ismétlődött és a legkisebb részletekben mutatkozott : építésben, ruházókodásban. Más társadalmak végérvényesen és méltósággal pusztúlnak el. Mi mindennap meghalunk. Mi mégis folyton újjászületünk, ha avatatlan bábák segélyével is. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a történelmi kereszténységben valami természetellenes élet van : természetfeletti életnek lehetne mondani. Úgy tekinthetjük, mint ijesztő galvanikus életet, mely a hullát működésre serkenti. Civilizációnknak minden megállapítás szerint el kellett pusztúlnia, szociológiai bizonyossággal kellett volna tönkremennie Róma bukásával. Ez helyzetünknek kísérteties vonása : önöknek és nekem semmi jogunk itt járkálni. Mind visszatérők vagyunk ; valamennyi élő keresztény fennjáró holt pogány. Abban a percben, midőn Európa némán Asszírnia és Babilon sorába készült lépni, valami belehatolt a testébe. És Európának azóta különös az élete, talán nem indokolatlan azt mondani, rángásszerű az élete.

Hosszadalmasan foglalkoztam e tipikus kételyekkel, de csupán azért, hogy főtételmet, azt, hogy az én felfogásom a kereszténységről az észokokon alapul, de nem egyszerű, minden oldalról megvilágosítsam. Felfogásom különféle tények halmazán épül, úgy mint az átlagos

agnosztikusé. De az átlagos kételkedő hamis tényekre épít. Hitetlenné vált egy sereg ok miatt, de ezek mind hamis okok. Kételkedik azért, mert a középkor barbár volt, pedig nem volt az ; nem hisz, mert a darwinizmus beigazolást nyert, pedig nem nyert ; nem hisz, mert csodák nem történnek, pedig történnek ; nem hisz, mert a szerzetesek henyélők, pedig nagyon szorgalmasak ; nem hisz, mert az apácák boldogtalanok, pedig különösen vidámak ; nem hisz, mert a keresztény művészet sápadt és szomorú, pedig különösen ragyogó színekkel s aranyos vidámsággal lépett fel ; nem hisz, mert a modern művészet szakít a természetfelettséggel, pedig ez tévedés : éppen a természetfeletti felé halad a gyorsvonat sebességével.

E millió tény özönében, mely egyirányban folyik, feltűnik egy, mely eléggé fontos és különálló, hogy vele foglalkozni érdemesnek tartjuk, s ez a természetfeletti tárgyi nyilvánulása. Jeleztem egyik fejezetben azon föltevés tarthatatlanságát, hogy a világnak személytelennek kell lennie, mert rendszeres. Személy éppoly valószínűen kívánhat rendszeres, mint rendszertelen dolgot. Saját pozitív meggyőződésem pedig az, hogy a személyes teremtés sokkal elképzelhetőbb, mint az anyagi, — bizonyos értelemben megengedem, — kétségbevonhatatlan fátum. Nem hívom hitnek, vagy intuíciónak, mert e szavaknak meg vannak a maguk érzelmi jelentése ; nem egyéb az, mint értelmi meggyőződés. Oly ős értelmi meggyőződés, mint biztosság az én-ről, vagy az élet jóságáról. Nem bánom, hívják Istenben való hitemet pusztán misztikusnak ; a kifejezésről lehet vitatkozni, bár nem érdemes. De az én hitem az emberi történet folyamán előadódó csodákban nem misztikus hit ; hiszek bennök oly emberi

bizonyítékok alapján, aminők Amerika felfedezését igazolják. Egyszerű logikai ténnyel van itt dolgunk, mit csak megállapítani és földeríteni kell. Hogy-hogy nem, valami sajátságos nézet kapott lábra, hogy a csodák tagadói hidegen és higgadtan vizsgálják a csodát, a hívők ellenben csak valamely dogmával való összeköttetésben fogadják el azt. A dolog fordítva áll. A csoda hívői (helyesen vagy helytelenül) elfogadják a csodát, mert bizonyítékuk van mellette. A csoda tagadói pedig tagadják (joggal vagy jogtalanul), mert egy tan van ellene. Nyílt, közönséges s demokratikus dolog hinni az öreg almáskofának, ha csodáról tesz tanúbizonytságot, éppúgy mint hinni az almáskofának, ha gyilkosságról tanúskodik. Egyenes, népies eljárás hinni a kisértetlátó paraszt szavának, ép úgy mint a földesuráról szóló paraszt szavának. Mivel paraszt, valószínűleg józan agnoszticizmussal nézi mindkettőt. Meg lehetne tölteni a British Muzeumot bizonyítékokkal, melyeket parasztok szolgáltatnak kisértetek létezéséről. Ha emberi bizonyítékokról beszélünk, valóságos zuhata van a bizonyítékoknak, melyek a természetfeletti mellett szólnak. Ha ezt visszautasítjuk, kettő között választhatunk. Nem hisszük a paraszt kisértethistóriáját, vagy azért, mert az az ember paraszt, vagy azért, mert a história kisértethistória. Tehát vagy a demokrácia főelvét tagadom, vagy a materializmus főelvét állítom — a csoda teljes képtelenségét. Ehhez jogom van kétségbevonhatatlanul: csakhogy akkor dogmatikus vagyok. Mi keresztények vagyunk azok, kik elfogadjuk a tényleges bizonyítékot, a racionalisták azok, kik elkerülik a bizonyítást, mert tiltja nekik a hitük. Minket nem köt semmiféle hit és megfigyelve a közép és modern kor sok csodáját, arra a tárgyilagos következtetésre jutok, hogy meg-

történtek. E világos tények ellen szóló minden bizonyíték körben forog. Ha azt mondom: «Középkori okmányok épp úgy bizonyítanak egyes csodákat, mint egyes ütközeteket,» a felelet rá ez: «De a középkori emberek babonásak voltak»; ha tudni szeretném miért voltak babonásak, a végső válasz úgy hangzik, azért, mert csodákban hittek. Ha azt mondom: «A paraszt szellemet látott,» azt felelik: «A parasztok hiszékenyek.» És ha kérdezem: «Ugyan miért hiszékenyek?» Az egyetlen felelet: «Mert szellemet látnak.» Grönland lehetetlen, mert csak bárgyú matrózok látták, s a matrózok bárgyúak, mert azt mondják, hogy Grönlandot látták. Van azonban bizonyíték, amit a hitetlen szépen felhasználhatna a csodák ellen, csak megfélekedzik róla.

Azt mondhatná, hogy sok csodás történetnél szerepel valamiféle szellemi előkészület és befogadási készség: röviden annyi, hogy csoda csak azzal történik, aki hisz benne. Lehet, hogy így van s ha így van, hogyan bizonyítsuk mi azt? Ha azt kutatjuk, vajjon bizonyos eredmények a hit következményei-e, felesleges unalmasan ismételtetni, hogy az esetleg történő csodák követik a hitet. Ha a hit e föltételek egyike, kétségtelen joguk van a hitetleneknek nevetni. De nincs joguk ítélkezni. Tekintsük a hívőt, ha önöknek úgy tetszik, olyannak, mint a részeg; ha azonban lélektani tényeket akarok a részegekről megállapítani, nem vezet célra örökké azt szemükre hányni, hogy nem józanok. Tegyük fel, meg akarunk arról bizonyosodni, vajjon a dühös emberek valóban vörös ködöt látnak maguk előtt. Tegyük fel, hatvan kiváló háziasszony megesküszik, hogy boszuságában mindig látja a karminvörös ködöt, nem képtelenség volna-e kérdéssel egyikük elé lépni «Igen, de akkor ön haragos volt». Valószínűleg stentori

kórus felelne önnek : «Hogy az ördögbe állapítsuk meg, hogy a haragos ember lát-e vörös ködöt, hacsak magunk nem vagyunk haragosak?» Ez a szentek és aszkéták válasza is : «Ha arról van szó, láthatnak-e a szentek viziót, ez magában nem elég ok arra, hogy ne higgyen nekik, ha önt valóban a viziók érdeklik». Még mindig a régi körben bizonyítgat ön, abban a bolond körben, mellyel e könyv kezdődött !

Vajjon történtek-e csodák, ez a józan emberi ész és a rendes történeti elképzelés kérdése, nem pedig fizikai kísérlet. Minden megjegyzés nélkül haladhatunk el a higeszű pedantéria mellett, mely a lelki jelenségekkel összeköttetésben valamiféle «tudományos előfeltételek»-ről fecseg. Ha kutatjuk, érintkezésbe léphet-e az élő ember lelke a halottéval, mulatságos dolog kívánni, hogy ez oly előfeltételekkel történjék, minők alapján két élő ember sem érintkezik, ha eszénél van. Az a tény, hogy a szellemek szeretik a sötétet, épp oly kevésbé szól a szellemek létezése ellen, mint a szerelem létezése ellen az, hogy a szerelmesek szeretik a sötétet. Ha ön így szól : «Elhiszem, hogy Miss Brown a jegyesét mucuskának hívta, ha ő ezt megismértli tizenhét pszichologus előtt», én erre azt mondom : «Nos, ha az ön feltételei ilyenek, sohase győződik meg az igazságról, mert Brown kisasszony ezt nem fogja tenni». Épp oly tudománytalan, mint nem filozófusra valló dolog, meglepődni azon, hogy ellenszenves légkörben bizonyos rendkívüli szimpatiaák nem születnek. Annyi, mintha így szólnék: nem tudom megmondani, van-e köd, nem elég világos a levegő ; vagy teljes napvilágot követelnék, hogy a napfogyatkozást lássam.

Leszögezem, mint a józan emberi ész következtetését, hogy csodák történnek. Kénytelen vagyok elfogadni, mert

a tények sürgetik. Tény, hogy oly emberek, kik tündérekkel vagy angyalokkal találkoznak, nem misztikusok vagy beteges ábrándozók, de halászok, földművesek ; — durvák és óvatosak egyben. Tény, hogy valamennyien ismerünk olyanokat, kik szellemi jelenésekről tanuskodnak és nem spiritualisták. Tény, hogy maga a tudomány nap-nap után több ily esetet megenged. A tudomány különben megengedi a mennybemenetelt is, ha «devitatio»-nak nevezik s valószínűleg belenyugodnék a feltámadásba is, ha valaki egy ideillő kifejezéssel tudna előállani. Magam a regalvanizációt ajánlom. De a dilemma éle ott van, hogy e természetfeletti dolgokat sohsem tagadják más alapon, mint az antidemokrácia vagy anyagelvi dogmatizmus alapján — hogy úgy mondjam, anyagelvi miszticizmus alapján. A kételkedő mindig e két nézet egyikére helyezkedik : vagy azt véli, hogy az egyszerű embernek nem kell hinni, vagy azt, hogy a rendkívüli eseménynek nem kell hitelt adni. Mert én úgy hiszem, a csodák elleni ama kifogást, mely a csodákat csalások szövedékének, szédelgő médiúmoknak s bűvésztükknek tartja, bátran mellőzhetjük. Ez nem bizonyíték, se nem jó, se nem rossz. Az ál-szellem épp oly kevésbé rendíti meg a szellemek valódiságát, mint a hamis bankó az Angol Bank létezését, — ha valamit bizonyít, létezését bizonyítja.

Megengedve, hogy szellemi jelenségek előfordulnak, (mire nézve bizonyítékaim változatosak, de ésszerűek), alkalmunk lesz leszámolni korunk egyik leggonoszabb szellemi betegségével. A XIX. század egyik nyavalyája, hogy az emberek e szót «szellemi» oly értelemben kezdték használni, mint e szót «jó». Ugy gondolták, elfinomodásban és testietlenségben előhaladni annyi, mint erényben haladni. Midőn tudományos haladásról volt szó, némelyek féltek,

hogy az a puszta állatiasságot fogja felbátorítani. A következmény azonban sokkal rosszabb volt: felbátorította a spiritualitást. Rákapatta az embert a gondolatra, hogy amennyire távolodnak a majomtól, annyira közelednek az angyalhoz. Mi azonban távolodhatunk a majomtól és közeledhetünk az ördöghöz. A zseniális, de hóbortos századnak egyik legtipikusabb alakja, Benjamin Disraeli, igazat mondott azon állításával, hogy ő az angyalok pártján van. Hát ott is volt valóban, de a bukott angyalokén. Nem állott a puszta falánkság és állati vadság mellett; de teljes erővel állást foglalt a sötétség fejedelmének imperializmusa mellett; szerette az arroganciát és a titokzatosat s megvetett minden egyszerű jót. A bukott góg és a menny felmagasodó alázata közt valószínűleg vannak különféle alakú és méretű szellemek. Ha találkozunk velük, nagy jában épp úgy tévedünk, mintha egy távoli kontinens változatos típusaira bukkannánk. Nehéz lesz kitalálni, melyik a felsőbb- s melyik az alsóbbrendű. Ha feljönne egy árny az alvilágból s ráfeledkeznék Piccadilly-re,* első percben aligha volna tisztában a közönséges zárt bérkocsi ideájával. A bakon ülő kocsist tán győzelmes hódítónak vélné, ki magával hurcol egy rugdalózó bebörtönzött hadifoglyot. Ha először bukkanunk szellemi tényekre, könnyen bakot lőhetünk, kit tartunk felsőbbrendűnek. Nem elég megtalálni az isteneket; mindenütt ott vannak; Istent kell megtalálni, az istenek Urát. Hosszas történelmi tapasztalatunknak kell lennie a természetfeletti jelenségekben, ha kideríteni akarjuk, melyek igazán természetesek. E világtításban a kereszténység történetét, sőt még a zsidóság ősi történetét is teljesen gyakorlatinak s világosnak látom.

* Forgalmas londoni belváros.

Engem nem ejt zavarba, ha azt mondják, hogy a zsidó isten egy volt a sok közül. Tudom, hogy az volt, nem kell azt nekem sokat bizonyítgatni. Jehovah és Baal egyformán fontosaknak látszottak, mint ahogy a hold s a nap egyforma nagynak tűnnek fel. Csak lassan jövünk rá a nap borzalmas jelentőségére, csak lassan ismerjük fel urunknak őt s arra, hogy a hold az ő bolygója. Ha hiszem, hogy van szellemi világ, úgy járok-kelek benne, mint az emberek világában, keresem, amit szeretek s jónak tartok. Amint a sivatagban tiszta víz s az északi sarkon tüzelő után kutatok, úgy kutatom át a látomás és az űr világát, míg felfedezek valamit, ami oly friss, mint a víz és oly barátságos, mint a tűz ; míg találok helyet az örökkévalóságban, hol a szószoros értelemben otthon vagyok. Ilyen hely pedig csak egy van.

Eleget mondtam, hogy kimutassam (már annak számára), akinek a bizonyítás és magyarázat nélkülözhetetlen, hogy van a hitre alapos okom. De nem ez a rövid tárgyalás az összefoglalata annak, miért fogadom el a kereszténységet úgy, amint van, ahelyett, hogy az erkölcsi jót emelném ki belőle, mint a konfucianizmussal teszem.

Van más szolidabb és központi alapom, miért fogadom el a kereszténységet, mint hitet s nem kapok ki belőle egyes tanokat, akárcsak valami rendszerből. Indító okom pedig ez : a keresztény egyház gyakorlatilag élő tanító s nem holt. Nem csupán tegnap tanított, de biztosan fog tanítani holnap is. Egy alkalommal hirtelen átérttettem a kereszt alakjának titkát, jön majd nap, mikor felfedezem a mitra alakjának titkát. Egy szép reggelen felfedeztem, miért végződnek a gót ablakok élben, jön majd szép reggel, mikor megfejtem, miért vannak a szerzetesek lenyírva. Plátó hirdette az igazságot, de Plátó halott. Shakespeare

meglepett egy hasonlattal, de több hasonlattal nem fog meglepni. De képzeljük el, mit jelentene együtt ólni ily emberekkel, tudni, hogy Plátó holnap eredeti előadással lép a pódiumra és Shakespeare egyetlen dalával mindent felráz. Ha az ember érintkezésben áll az élő egyházzal, úgy érzi magát, mintha Plátót és Shakespearet várná magához reggelire. Mindig új igazság felfedezését sejtí, melyről még sohasem hallott. Ez állapotnak csak egy felel meg : párhuzam az étellel, melyben mindnyájan fogantattunk. Mikor atyánkkal a kertben jártunk s ő elmondta, hogy a méh csip s a rózsa illata édes, nem jutott eszünkbe, hogy bölcséletének javát kiszemelgessük. Mikor a méh megcsipett, nem mondtuk, hogy mulattató véletlen. Ha a rózsa édesen illatozott, nem szóltunk így : «Apám durva, barbár szimbolum, mely (bár öntudatlanul), magában rejti a mély és gyengéd igazságot, hogy a virágoknak illatuk van». Nem, mi hittünk apánknak, mert az igazságok eleven forrásának ismertük, lénynek ismertük fel, ki többet ért mint mi ; lénynek, ki holnap épp úgy taníthat igazra, mint ma. S ha így áll a dolog apánkkal, százszor így van anyánkkal, legalább is az enyémmel, kinek e könyvet ajánlom. Most, hogy a társadalom oly oktalan izgalomban van a nők elnyomása miatt, nem találkozik senki, aki megmondaná, mennyit köszönhet minden ember a nők zsarnokságának és előjogainak ; mennyit köszönhet azon ténynek, hogy a nevelést ők irányítják addig a pontig, amidőn a nevelés hiábavalóvá válik? Hisz a gyermeket akkor küldik az iskolába tanulni, mikor már elkészt dolog őt valamire tanítani ! Az igazi munkát már akkor elvégezték s hála Istennek, majdnem mindig az asszonyok végezték. Minden férfi elnőiesedett, pusztán azzal, hogy született. Férfias nőről beszélnek, pedig minden férfi elnőiesített férfi. És ha

a férfiak Westminsterbe* fölvonulnak, hogy e női előjog ellen tiltakozzanak, én nem fogok a menetben részt venni.

Kétségtelen bizonyossággal emlékszem a lélektani tényre, hogy épp abban az időben, midőn a nő tekintélyének voltam alárendelve, csupa láng és élmény voltam. És pedig azért, mert mikor anyám azt mondta, hogy a hangya csíp, a hangya meg is csípett s mikor arról mesélt, itt a tél, minden fehér lesz, leesett a hó. Az egész világ csodás teljesülések tündérkertjévé vált, mint a régi hébervilág, midőn egyik jövendölés a másik után vált valóra. Mint gyermek, kimentem a kertbe s az borzalmas hely lón számomra és pedig azért, mert volt hozzá kulcs, ha nem lett volna hozzá kulcsom, nem lett volna ijesztő, hanem szelíd. A merő jelentésnélküli vadon semmi hatást nem tesz. De gyermekségem kertje elbűvölő volt, mert mindenben különös jelentés rejlett, mit alkalomadtán ki lehetett találni. Lépésről-lépésre kiderítettem, mi az az idomtalán külsejű tárgy, mit a nagyok gereblyének hívnak ; halvány sejtelmek keltek bennem életre, mi célból tartanak szüleim a háznál macskát.

Mióta a kereszténységet nem véletlen tannak tartom, hanem anyámnak fogadtam, Európát és a világot újra hasonlónak találok a kis kerthez, hol a macska és a gereblye jelképes alakjaira hámulok ; mindenre a régi tündéri tudatlansággal és várakozással tekintek. Egyik vagy másik tan, szertartás, oly idomtalannak és furcsának tűnik fel, mint a gereblye, de a tapasztalás megtanított, hogy az ily dolgok valamiképpen zöld gyepen és virágon végződnek. A pap látszólag oly céltalan, mint a macska. de egyúttal elragadó, mert létének bizonyosan megvan a

* Londoni városrész, hol a Parliament áll.

maga különös célja. Hadd hozzak fel egy példát a száz közül. Ami engem illet, semmi ösztönszerű rokonszenvennel nem viseltetem a fizikai szűzesség iránt való lelkesültséggel szemben, mely kétségtelenül jellemző vonása a történelmi kereszténységnek. Ha azonban nem magamat tekintem, hanem a világot, úgy veszem észre, hogy e lelkesültség nem csupán a kereszténységnek, hanem a pogányságnak is velejárója volt, jellemző oldala az emelkedett emberi természetnek. Volt érzékük a görögöknek a szűziesség iránt, mikor Artemist ábrázolták, a rómaiaknak, midőn a Vesta-szűzeket ékesítették; a nagy Erzsébet-kori leggonoszabb és legvadabb színműírók úgy hittek e nő betűszerinti tisztaságában, mint a világ egyik alappilléreben. Sőt mi több, a modern világ (bár gúnnyal bánik a nemi ártatlansággal) bálványimádásszerű hódolatot tanúsít a nemi ártatlansággal szemben, — gondoljunk csak a modern gyermekimádásra. Aki a gyermeket szereti, nem tagadhatja, hogy különös szépségük a fizikai nemiség első kiütkezésénél elhervad. Ezen emberi tapasztalattal, mely a keresztény tekintély tanáival egybevág, egyszerűen megállapítom, hogy én tévedek s az egyháznak igaza van; vagy azt, hogy az én felfogásom hiányos, az egyházé egyetemes. Az egyház nem kívánja, hogy nőtlén legyek. Az azonban, hogy én a nőtlenséget nem értékelem, csupán annyit jelent, mint az a tény, hogy nincs zenei érzékem. Ellenem van az emberek közmeggyőződése, épp úgy mintha egy Bach fűgáról volna szó. A celibátus virág apám kertjében, melynek nem tudom ékes vagy ijesztő nevét. De lehet, hogy egyszer megtudom.

Ez tehát végeredményben az az alap, melyen én a vallást egészében elfogadom s nem csupán a vallás szilánkjait és morzsáit. Azért hiszek, mert az egyház nem csupán

itt vagy amott mondta meg az igazságot, hanem mivel mindenütt az igazság birtokosának s hirdetőjének bizonyult. Minden más bölcelet olyasmit állít, ami kézenfekvő módon igaz, ez az egyetlen bölcelet, mely látszatra téves dolgokat ad elő, de e dolgok velejökben igazak. A hitvallások közül ez az egyedüli, mely meggyőz ott is, ahol nem vonzó, végeredményben neki van igaza, mint atyámnak a kertben. A teozofisták például nagyon vonzó dolgot adnak elő a lélekvándorlással, ha azonban a logikai eredményre vagyunk kíváncsiak, kiderül, hogy lelki gögnél és a kaszt-szerű ridegségnél nem egyéb. Mert ha az ember születése előtt elkövetett bűnei miatt koldus, az emberek meg fogják vetni a koldust. A kereszténység ellenben egy általánosan ellenszenves tannal lép fel, az eredeti bűnnel, ha azonban az eredményt nézzük, itt van a lelkesedés és testvériség, a kacaj és könyörület mennydörgése. Csak az eredeti bűn hitével könyörülünk a kolduson s gyanakodunk az államfőre. A «Christian Science» hívei egészséggel biztatnak, mi kétségtelen jótétemény; csak később vesszük észre, hogy az egészséggel testi rabszolgaságot és lelki undort jeleznek.* A hívő a pokol meredek szélén ugrál s csak később veszi észre, hogy az ugrálás testgyakorlat volt, mely nagyszerű hatást gyakorol egészségünkre. Még később jövünk rá, hogy e veszély minden dráma és regény végső rugója. A legerősebb bizonyíték az isteni kegyelem mellett annak kecztelensége. A kereszténység népszerűtlen tanai, ha közelebbről megvizsgáljuk, épen a nép valódi támaszai. A kereszténység külső gyűrűje az erkölcsi önmegtagadások merev gárdája és a hivatásos papok; a me-

* A Christian Science tanai a buddhizmusban gyökereznek, innét Chesterton gáncsai,

rev őrsegen belül azonban megtaláljuk a régi emberi életet, mely gyermekként táncol s bort iszik, mint a férfi, mert a kereszténység az egyedüli kerete a pogány szabadságnak. A modern filozófiával megfordítva áll a dolog : külső gyűrűje persze művészies és szabados, de kétségbeesés uralkodik belül.

Kétségbeesésének pedig valódi oka az, hogy nem bir értelmet találni a világegyetemben ; nincs semmi reménye kalandra s kalandjainak nincs érdekesítő pontja. Oly országban, hol anarchia uralkodik, nincs kaland. De ha a tekintély hazájában utazunk, lépten-nyomon belé akadunk. Nincs értelem a kétely dzsungeljében, ha azonban a tan és rendszer erdőségein haladunk át, egyre több és több dolognak fedezzük fel értelmét. Itt minden tárgynak megvan a maga meséje mint a szerszámoknak és festményeknek atyám házában. Ott végzem, ahol kezdtem, a helyes végénél. Beléptem végül minden jó filozófia kapuján, Beléptem második gyermekkoromba.

E nagyobb és kalandosabb keresztény mindenségnek van egy végső jellegzetessége, mit nehéz lesz kifejezni, de mindegy. Mint az egésznek végső következtetését ide kell iktatnom, hát megpróbálkozom vele. A vallásról szóló minden bizonyíték azon kérdésben összpontosul, vajjon az ember, ki fejetetején áll, megmondhatja-e, mikor állhat újra talpára. A kereszténység ős paradoxonjai közé való, hogy az ember rendes állapota nem a józan vagy értelmes állapot ; hogy a normális maga abnormális. Ez a bűnbeesés legmélyebb bölcselete. Sir Oliver Lodge érdekes Új Katekizmusában ez az első két kérdés : «Mi vagy?» és «Mi az ember bűnbeesésének az értelme?» Emlékszem, egyszer azzal mulattam, hogy írásba foglaltam válaszaimat e kérdésekre ; de hamarosan észrevettem, hogy töredékesek és agnosztiku-

sak voltak a feleletek. Azon kérdésre : «Mi vagy?» csak azt felelhettem : «Isten tudja». A másik kérdésre pedig : «Mit jelent a bűnbeesés?» teljes őszinteséggel csak annyit válaszolhattam : «Bármilyen legyek is, én nem vagyok én magam.» Ez a mi hitünk legősibb paradoxonja, valami, amit mi soha teljes értelemben nem ismertünk, nemcsak jobb, mint mi magunk, de természetesebb is nekünk, mint mi magunk. És erre semmi egyéb bizonyosságunk nincs, ama pusztán kísérletit kivéve, mellyel könyvünket kezdők, a párnázott szoba és a nyitott ajtó bizonyága. Csak mióta hívó vagyok, ismerem a szellemi szabadságot. Van a hitnek azonban, befejezésül, egy különös alkalmazása, mely az öröm ideájával áll kapcsolatban.

Azt mondják a pogányságról, hogy az öröm vallása, a kereszténységről pedig, hogy a fájdalomé ; ép oly könnyű volna bizonyítani, hogy a pogányság merő fájdalom és a kereszténység merő öröm. Ily összeütközések semmit sem jelentenek és sehova se vezetnek. Minden emberi dologban kell örömmel és fájdalommal lenni ; érdeklődésünk inkább a mód felé fordul, hogyan van e két dolog egyensúlyozva és megosztva. Nem érdekes, hogy a pogány általában annál boldogabb volt, minél inkább közeledett a földhöz és annál szomorúbb minél inkább közeledett a mennyhez? Catullus és Theokritos játszóságát, a pogányság legjavának örök gyermekded vidámságát a hálás világ sohasem fogja feledni. De ez oly vidámság, mely az élet egyszerű tényeiből, nem pedig létének örvényeiből fakad. A pogány szemében a kicsiny dolgok oly édesek, mint a hegységből előtörő patakocskák, a nagy dolgok keserűek előtte, mint a tenger. Fagyasztó hideg ül szívére, ha a világegyetem ős rugóira kell gondolnia. Zsarnoki istenei mögött a végzet leskelődik, mely halálthozó. Nem, a végzet több, mint halálthozó,

maga a halál. És ha az észelvűek azt állítják, hogy a régi világ felvilágosodottabb volt, mint a kereszténység, saját szempontjukból igazuk van. Mert ők «felvilágosodás» alatt gyógyíthatatlan kétségbeesést értenek. Mélységesen igaz, hogy a pogány világ modernebb volt, mint a keresztény. Közös vonás a régi és modern világnak, hogy egyformán nyomorúságosan állanak a léttel s mindennel szemben, a középkor pedig legalább ez utóbbival szemben boldog volt. Készségesen megengedem, hogy a pogányok, úgy mint a modernek, csupán a mindennel szemben nyomorultak, egyebekben pedig boldogok. Megengedem, hogy a középkor keresztényei csupán a mindennel szemben voltak nyugodtak s minden egyébbel harcban álltak. Ha azonban a világ ősi sarkpontjáról vagy tengelyéről beszélünk, több kozmikus meglepés volt Flórenc szűk és véres utcáin, mint az aténi színházban vagy Epikuros nyitott kertjében. Giotto sötétebb városban, de vidámabb világegyetemben lakott, mint Euripides.

Kényszerítették az emberek tömegeit, hogy az apróságokban gyönyörködjenek s búsuljanak a nagy méretek láttán. Én merészen kimondom utolsó dogmámat, ez nem természetes dolog. Az ember inkább önmaga, sokkal inkább emberi, ha öröm az alapvonása s bánata csupán a felületen van. A melabú legyen csupán ártatlan közjáték, a szellem gyöngéd s átmeneti kerete, hanem a lélek állandó érverése legyen a dicsőítés. Pesszimizmus helyén van egy érzelmes szabad délutánon, — elismerjük, — az öröm azonban az izgató munka, mely mindent éltet. A pogány és agnosztikus érzi, hogy az ő felfogásuk szerinti emberi létben a természet ez ős óhaja sohasem nyer kielégítést. Az öröm alapvonása a terjeszkedés, a kételkedő pedig úgy kívánja, húzódjék össze s tapadjon a világ egyik sarkához. A fáj-

dalom alapvonása az összehúzódás, de a kételkedő azt állítja, hogy sötét felhője szétterül a felfoghatatlan mindenségen. Hát ez nem egyéb, mint a dolgoknak fejtetőre való állítása. A kételkedő itt valóban fejtetőn áll, mert lábaival együgyű extázisban a levegőben rugdalózik, koponyája meg a mélységben van. A modern ember a föld alatt gondolja a mennyet. A magyarázat egyszerű, hol is gondolná másutt, ha a feje tetején áll. De a feje gyenge alapzat. Ha azonban talpraáll, mindennel tisztába jön. A kereszténység egyszerre és tökéletesen kielégíti az ember ősi helyes ösztönét és pedig azzal, hogy hitével az örömet gigászi mértűvé fokozza a szomorúságot meg különlegessé és kicsinyessé teszi. A fölöttünk domborodó égboltozat nem azért siket, mert a világegyetem értelemnélküli s buta, csöndje nem a végtelen és céltalan világ szívtelen hallgatása. A minket körülvevő némaság tán inkább a betegszoba hirtelen és könnyörülő csöndje. A tragédiát mint irgalmas vigjátékot nézhetjük, mert talán az isteni dolgok kábító energiája levágna minket, mint valami részeg bohózat. Könnyebben elviselhetjük könnyeinket, mint az angyalok irtóztató könnyedségét. A csend csillaggal vert sátorában ülünk, mert a mennyország kacagása tán túlhangos volna nekünk.

Az öröm, mely a pogány apró nyilvánossága volt, gigászi titka a kereszténynek. E zagyva könyv végéhez közeledvén, fölnyitom a különös kis könyvet, honnét a kereszténység származott és megerősödöm. Azon félelmetes alak, ki betölti az evangéliumokat, mind ezen, mind más szempontból toronymagasságra emelkedik minden gondolkozó fölé, ki magát nagynak vélte. Heve természetes, csaknem ötletszerű volt. A régi sztoikusok büszkék voltak arra, hogy elrejtik könnyeiket. Ő sohasem rejtette el.

Ő naponkint megmutatta arcán a könnyeket, midőn a távolból szülővárosa felé tekintett. Valamit mégis rejtegetett. Komoly Übermenscheek és császári diplomaták szoktak arra büszkék lenni, hogy megfékezik haragjukat. Ő sohse fékezte haragját. Lelőkte a pénzváltók asztalát a templom fölépcsőin s megkérdezte az embereket, hogy akarják lelküket a kárhozattól megmenteni. Valamit mégis rejtegetett; volt e rettenthetetlen személyiségben mégis valami, amit félnkségnak nevezhetünk. Volt valami, amit rejtegetett minden ember előtt, midőn felment a hegyre imádkozni. Volt valami, mit állandóan hirtelen hallgatással vagy a viharos elzárkózással takart. Volt valami, mit megmutatni még az Istennek is nagy feladat volt, midőn köztünk járt a földön. Úgy tartom, lelkének derúje volt az.

Freytag Gusztáv:
ÜZLET ÉS BECSÜLET

(SOLL UND HABEN)

Freytag világhírű, örökszép regénye Németországban eddig *félmillió példányban kelt el* és több nemzedéket nevelt a német kereskedelemnek. A változatokban, színekben és mulattatóan kedves jelenetekben gazdag regény alapjában két erkölcsi világnézet képviselőjének harcát tárja elénk. Az egyik a becsületet soha sem áldozza fel az üzleti haszonért, a másikat azonban kizárólag az önös haszon és kincséhség vezeti: előtte nincs törvény, ha kijátszhatja, nincs tiltott út. — Wohlfart Antal és Veitel Jakab egykori iskolatársak a fővárosba mennek; előbbi, hogy megélhetése legyen és idővel ember váljék belőle; utóbbi, hogy megcsinálja szerencséjét és gazdag pénzember legyen belőle. Már a kiindulásnál szétváltnak utjaik: Antal régi, jóhírnevű német kereskedői ház szolgálatába lép; Jakab, aki fantasztikus gazdagodás írott receptjei után kutat, Ehrenthal Hirsch nevű pénzüzérnél talál először megvetett, élelmessége révén azonban később tekintélyes foglalkozást. A sors azonban úgy hozza magával, hogy végül, amikor Jakab hosszú évek ravasz mesterkedése után áhított célját: Rothsattal báró ősi kastélyát már majdnem megkaparította, szembetalálja magát a becsület útján haladó egykori iskolatárssal, Antallal. Elkeseredett és izgalmas küzdelmek után Jakab elbukik, Antal fejére pedig leheletszerű, finom szövésű szerelem koronája borul.

MEGRENDELHETŐ A

Szent-István-Társulat könyvkereskedéseiben

Budapest, IV., Kecskeméti u. 2. Szeged, Kárász u. 10.

Czegléd, Rákóczi-út 2. Balassagyarmat, Rákóczi fejedelem-utca 20. Pécs, Apáca-utca 2. szám.